द्विती-I वर्ष कला

राज्यशास्त्र - अभ्यासपत्रिका क्र. २

भारतीय राजकीय व्यवस्था

S.Y.B.A

REVISED SYLLABUS

POLITICS PAPER II

TITLE OF THE PAPER : INDIAN POLITICAL SYSTEM

SUB - TITLE : THE CONSTITUTIONAL FRAMEWORK

(SECTION - I)

Module I

1 Constitution of India
- 1.1 Basic Features
- 1.2 Substantive Amendments and Relevant Case Laws (Amendments - 4th, 16th, 25th, 42nd, 44th, 52nd, 62nd, 73rd, 86th, 92nd)

Module II

2 Philosophy of the Constitution
- 2.1 Preamble
- 2.2 Fundamental Rights
- 2.3 Directive Principles of State Policy

Module III

3 Institutions Structure, Powers and Functioning
- 3.1 Parliament
- 3.2 Union Executive
- 3.3 Judiciary - Supreme Court of India

Module IV

4 The Federal Structure and its Dynamics
- 4.1 Centre - State Relations
- 4.2 Demands for Smaller States
- 4.3 Demands for Autonomy

Assignment / presentations related to above modules

Suggested References :

1. Basu, D.D., An Introduction to the Constitution of India, Wadhwa Publications, Nagpur, 2010.
2. Johari, J.C., The Constitution of India, Sterling Publications, New Delhi, 2009.
3. Pylee, M.V., Constitutional Government in India, S. Chand, New Delhi, 2011.
4. Kashyap, Subhash, Our Constitution, National Book Trust, New Delhi, 2009.
5. Kashyap, Subhash Our Parlaiment, National Book, Trust, New Delhi, 2008.

6. Baruah, Sayib, Ethnonationalism in India a Reader, Oxford University Press, New Delhi, 2010.
7. Rudolf, Llyod and Rudolf, Susan, In Pursuit of Laxmi, Chicago Press, 1987.

(SECTION - II)

Module I

1 Electoral and Party Politics
 1.1 Elections (1952, 1977, 1989, 1998, 2004)
 1.2 Political Parties - National and Regional Parties
 1.3 Coalition Governments

Module II

2 Social Dynamics of Indian Politics
 2.1 Caste- Reservation
 2.2 Religion - Communalism
 2.3 Regionalism

Module III

3 Challenges to the Political System
 3.1 Criminalisation of Politics
 3.2 Terrorism
 3.3 Naxalism

Module IV

4 Political Economy of India
 4.1 Nehruvian Model to New Economic Policy
 4.2 Economics Reforms
 4.3 Social and Political Impact of Reforms

Assignment / presentations related to above modules
Suggested References :

1. Adeney, Katherine and Watte, Andrew, Contemporary India, Palgrave Macmillan, New York, Indian Reprint, 2011.
2. Basrur, Rajesh, (ed.), Challenges to Democracy in India, Oxford University Presss, New Delhi, 2009.
3. Mohanty, Amarnath, Justice, Democracy and State in India, Rouledge, New Delhi, 2011.
4. Singh, M.P., and Saxena, Rekha, Indian Politics, PHI Learning Pvt. Ltd., New Delhi, 2011.
5. Bhargava, Rajiv, The Promise of India’s Secular Democracy, Oxford University Press, 2010.
6. Chakraborty, Bidyut and Pandey, Rajendra, Indian Government and Politics, Sage Publications, 2009.

7. Jayal, Nirja Gopal and Mehta, Pratap Bhanu, The Oxford Companion the Politics in India, Oxford University Press, New Delhi, 2011.
8. Mishra, Rajkumar, Naxalite - Maoist Insurgency, Viking books, Jaipur, 2011

❖❖❖❖

१

भारतीय राज्यघटना

प्रकरणाची रचना :-

१.० उद्दिष्टे
१.१ प्रस्तावना
१.२ भारतीय राज्यघटना
१.३ भारतीय राज्यघटनेची मूलभूत वैशिष्ट्ये
१.४ सारांश
१.५ प्रश्न

१.० उद्दिष्टे:-

प्रत्येक संस्था, संघटना विशिष्ट्य नियमांप्रमाणे कार्य करीत असते. राज्य ही राजकीय संस्था आहे. राज्याच्या मूलभूत नियमांना राज्यघटना म्हणतात. भारताचा नागरिक या नात्याने प्रत्येक विद्यार्थ्यांला भारतीय राज्यघटनेची ओळख असायला हवी. राज्यघटनेची ओळख निश्चितच देशाचा जागृक नागरिक घडवित असते. त्यामुळेच राज्यघटनेचा अभ्यास करणे या प्रकरणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

१.१ प्रस्तावना :-

नागरिकत्वाच्या प्रशिक्षणाचा पाया भारतीय राज्यघटनेच्या अभ्यासाने घातला जातो. नागरिकांमध्ये जागृकता आणणे हेच राज्यघटनेच्या अभ्यासाचे ध्येय आहे. या प्रकरणात खालील बाबींचा अभ्यास आपण करणार आहोत.

१) भारतीय राज्यघटना प्रास्ताविक माहिती.

२) भारतीय राज्यघटनेची मुख्य वैशिष्ट्ये.

१.२ भारतीय राज्यघटनेची प्रास्ताविक माहिती :-

भारतीय राज्यघटना घटना समितीने बनविली आहे. कॅबिनेट मिशन योजनेप्रमाणे प्रदेशांच्या कायदेमंडळांनी घटनासमितीच्या सभासदांची निवड केली होती. घटनासमितीमध्ये एकूण ३८९ सभासद होते. घटनासमितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्रप्रसाद होते. घटनासमितीने

निरनिराळ्या देशांच्या राज्यघटनांचा आणि आपल्या देशाच्या परिस्थितीचा अभ्यास करुन घटना बनविली. घटना बनविण्यास २ वर्षे, ११ महिने, १८ दिवस एवढा कालावधी लागला. २६ जानेवारी १९५० पासून भारताची राज्यघटना लागू करण्यात आली. त्यामुळेच २६ जानेवारी गणराज्य दिवस म्हणून साजरा करण्यात येतो.

१.३ भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये (Features of the Indian Constitution)

१.३.१ राज्यघटना म्हणजे काय?

राज्यघटनेच्या अनेक व्याख्या विविध विचारवंतांनी केल्या आहेत. सोप्या शब्दात राज्यघटना (Constitution) म्हणजे देशाचा मूलभूत व सर्वश्रेष्ठ कायदा होय.

१.३.२ महत्त्व :-

राज्यघटना लोकशाही व्यवस्थेचा आधार आहे. प्रत्येक देशाची स्वतःची राज्यघटना असते. प्रत्येक देशाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय परिस्थिती आणि देशाच्या गरजांप्रमाणे त्या देशाच्या राज्यघटनेला आकार आलेला असतो. राज्यघटनेमुळे राज्यात कायद्याचे राज्य निर्माण होते. राज्याला राजकीय स्थिरता, सातत्य प्राप्त होते. भारतीय राज्यघटनेच्या काही वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपामुळे जगातील इतर देशांच्या राज्यघटनांपेक्षा भारताची घटना वेगळी ठरते.

१.३.३ भारताची राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये :-

१) जगातील सर्वात व्यापक, विस्तृत आणि लिखित राज्यघटना (Written and Biggest Constitution) :-

जगातील आतापर्यंतच्या सर्व राज्यघटनांमध्ये भारताची राज्यघटना सर्वात मोठी आहे. भारताची राज्यघटना २२ भागात विभागलेली आहे. मूळ घटनेची ३९५ कलमे व ८ परिशिष्टे आहेत. इतर देशांच्या राज्यघटनेमध्ये पुढीलप्रमाणे कलमे आहेत. अमेरिका ७, कॅनडा १४७, ऑस्ट्रेलिया १२८, चीन १०६. इतर देशांच्या तुलनेने भारतीय राज्यघटना अतिशय व्यापक व विस्तृत आहे. १) सविस्तर प्रशासकीय तरतूदी २) इतर देशांतील राज्यघटनांच्या अनुभवाचा उपयोग ३) अनुसूचित जातीजमाती व इतर मागासवर्गीयांच्या समस्यांचे निराकरण ४) जम्मू काश्मीर, नागालॅंड, आसाम, सिक्किम या राज्यांसाठी विशेष तरतूदी ५) संघराज्य व घटकराज्यांसंबंधी सविस्तर तरतूदी ६) सविस्तर मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्त्वांची तरतूद ७) निवडणुका, अल्पसंख्यकांचा प्रश्न, आणीबाणीविषयक तरतूदी इत्यादी विषयक सविस्तर तरतूदींमुळे भारताची राज्यघटना विस्तृत झाली आहे. भारतीय लोकांची राजकीय स्थिती लक्षात घेऊन घटना निर्मात्यांनी प्रत्येक गोष्ट स्पष्टपणे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारताची राज्यघटना लिखित आहे. भारतीय घटना समितीने अभ्यास करून घटना तयार केली आहे. ९ डिसेंबर १९४६ या दिवशी राज्यघटनेच्या निर्मितीच्या चर्चेस सुरूवात केली. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी भारतीय राज्यघटना मंजूर करण्यात आली. भारतीय राज्यघटनेची अंमलबजावणी २६ जानेवारी १९५० पासून करण्यात आली. घटना समितीचे कामकाज २ वर्षे ११ महिने व १८ दिवस चालले. भारतीय राज्यघटना निर्मित (enacted)

आणि लिखित आहे. इंग्लंड देशाच्या घटनेप्रमाणे काळाच्या ओघात प्रथा परंपरातून निर्माण झाली नाही.

२) घटनेची विविध उगमस्थाने (Constitutional provisions drawn from different sources) :-

भारतीय राज्यघटना निर्माण करताना घटनाकारांनी इतर देशांच्या राज्यघटनांचा सखोल अभ्यास केला. ज्या तरतूदी भारताच्या दृष्टीने त्यांना योग्य वाटल्या त्या तरतूदी भारतीय परिस्थिती आणि गरजांशी जुळवून स्वीकारल्या. उदा. अमेरिकेपासून संघराज्यकल्पना, उद्देशपत्रिकेची कल्पना, इंग्लंडपासून संसदीय पध्दत, आर्यलंडपासून मार्गदर्शक तत्त्वे इत्यादी स्वीकारण्यात आले. याशिवाय भारतीय घटनेवर गांधीतत्त्वज्ञानाचा प्रभाव, समाजवादी विचारांचा प्रभावही दिसून येतो.

३) परिदृढ आणि परिवर्तनीय राज्यघटनेचा मेळ (Combination of Rigid and Flexible Constitution) :-

ज्या घटनेमध्ये साध्या कायद्याप्रमाणे परिवर्तन होऊ शकते ती परिवर्तनीय घटना होय. उदा. इंग्लंड ज्या घटनेत घटनादुरुस्तीसाठी कठीण प्रक्रिया अवलंब करण्यात येते आणि घटनेत सहजासहजी परिवर्तन होऊ शकत नाही त्या घटनेला परिदृढ राज्यघटना म्हणतात, उदा. अमेरिका. भारताची राज्यघटना बहुअंशी परिवर्तनीय व अल्पअंशी परिदृढ आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या ३६८ व्या कलमांमध्ये घटनादुरुस्तीच्या प्रक्रियेचा समावेश राज्यघटनेत आहे. त्या प्रक्रियेप्रमाणे घटकराज्याचे नाव, सीमा बदलणे, सर्वोच्च व उच्च न्यायालयातील न्यायाधीशांची संख्या ठरविणे इत्यादींसाठी घटना दुरुस्तीची पध्दती अतिशय सोपी आहे. तर राष्ट्रपतींची निवडणूक, सर्वोच्च व उच्च न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र केंद्र व घटकराज्यांची अधिकारविभागणी इत्यादीबाबतीत कठीण व परिदृढ पध्दतीची तरतूद आहे. म्हणजेच भारतीय राज्यघटनेत परिदृढ आणि परिवर्तनीय दोन्हींचा मेळ दिसून येतो.

४) घटनेचे वर्चस्व आणि संसदेचे सार्वभौमत्त्व यांचा मेळ (Parliamentary sovereignty reconciled with constitutional supremacy) :-

भारताची राज्यघटना लिखित आणि सर्वोच्च आहे. घटनेचे वर्चस्व आणि सर्वोच्चता सर्व भारतीय लोकांवर, संपूर्ण राजकीय व्यवस्थेवर आहे. घटनेचा भंग कुणीही करु शकत नाही. घटनेची स्थिरता देशाच्या व समाजाच्या प्रगतीच्या आड येऊ नये म्हणून संसदेला घटनादुरुस्तीचा अधिकार दिलेला आहे. त्यामुळे बदलत्या परिस्थितीप्रमाणे राज्यघटनेत दुरुस्ती करणे संसदेला शक्य झाले आहे. घटनादुरुस्तीच्या हक्कामुळे संसदेचे सार्वभौमत्त्व प्रस्थापित होते.

५) मूलभूत हक्कांची तरतूद (Provision of Fundamental Rights) :-

भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात कलम १२ ते ३१ मध्ये मूलभूत हक्कांची यादी आणि मूलभूत हक्कांच्या रक्षणाची तरतूद केलेली आहे. भारतीय नागरिकांना विविध प्रकारचे

स्वातंत्र्य या हक्कांच्या रूपाने मिळाले आहे. समतेचा हक्क, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा हक्क, शोषणाविरुध्दचा हक्क, सांस्कृतिक व शिक्षणाच्या हक्क, धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क नागरिकांना व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी संधी मिळावी म्हणून देण्यात आले आहेत. याशिवाय या हक्कांवर अतिक्रमण झाल्यास घटनात्मक उपाययोजना या हक्कांद्वारे न्यायालयाकडून दाद मागण्याचा हक्कही देण्यात आला आहे. राज्यघटनेत मूलभूत हक्कांची सविस्तर यादी हे भारतीय राज्यघटनेचे विशेष वैशिष्ट्य आहे.

६) मूलभूत हक्कांवर मर्यादा घालण्याचा संसदेला हक्क (Fundamental Rights subject to reasonable regulation by legistature) :-

राष्ट्राची एकात्मता, ऐक्य राखण्याच्या दृष्टीने, सामाजिक सुरक्षा, न्याय, कायदा व सुव्यवस्थेच्या दृष्टीने मूलभूत हक्कांवर मर्यादा घालण्याचा हक्क संसदेला घटनेप्रमाणे देण्यात आला आहे.

७) न्यायालयीन पूनर्विलोकन आणि संसदीय सार्वभौमत्त्व यांची तडजोड (Reconciled Parliamentary Sovereignty and the power of Judicial Review of Judiciary) :-

भारतातील सर्वोच्च न्यायालयाला न्यायालयीन पूनर्विलोकनाचा अधिकार आहे. न्यायालय या अधिराकाप्रमाणे कायदेमंडळाने केलेले कायदे व कार्यकारी मंडळाची कृती घटनेप्रमाणे नसेल तर रद्द ठरवू शकते. घटनेप्रमाणे संसदेला घटनादुरुस्तीचा अधिकार देण्यात आला आहे. संसद या अधिकाराप्रमाणे घटनादुरुस्ती करून न्यायालयीन अधिकारांमध्ये योग्य बदल करू शकते. अशाप्रकारे एका बाजूला न्यायालयीन पुनर्विलोकनामुळे न्यायालयाचे वर्चस्व व दुसऱ्या बाजूस घटनादुरुस्ती अधिकाराप्रमाणे संसदेचे सार्वभौमत्त्व यांचा समतोल आपल्या घटनेने साधला आहे.

८) घटनेद्वारा सामाजिक समतेची हमी (Social equality also guaranteed by the constitution) :-

भारतीय घटनेने राजकीय आणि कायदेशीर समताच नाही तर सामाजिक समतेची हमीही दिली आहे. उदा. अस्पृश्यता निवारण, सार्वजनिक स्थळी जात, धर्म, लिंग, वंश इत्यादी आधारावर भेदभाव पाळण्यात येणार नाही इत्यादी तरतूदी करून घटनेने सामाजिक समतेची हमी दिली आहे. मानवनिर्मित भेदभाव नष्ट करणे आणि समता स्थापन करणे हे उद्दिष्ट त्यामागे आहे.

९) मूलभूत कर्तव्ये (Fundamental Duties) :-

१९७६ साली भारतीय घटनेत दहा मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश केला आहे. घटनेने मूलभूत हक्कांची हमी दिली त्याचबरोबर मूलभूत कर्तव्यांचेही बंधन नागरिकांवर आवश्यक केले आहे. उदा. राष्ट्रध्वजाचा आदर राखणे, आपल्या राष्ट्राच्या सार्वभौमत्त्वाचे व एकात्मतेचे रक्षण करणे, राष्ट्रसेवेसाठी तयार असणे, पर्यावरणाचे संतुलन ठेवणे, सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे इत्यादी कर्तव्यांचा समावेश घटनेच्या चौथ्या भागात कलम ५१ अ मध्ये आहे.

१०) मार्गदर्शक तत्त्वे (Directive Principles of State Policy) :-

राज्यकर्त्यांनी राज्य कसे चालवावे, शासन करताना कोणती ध्येयधोरणे समोर ठेवावीत या संबंधी मार्गदर्शन करणारी तत्त्वे भारतीय राज्यघटनेच्या चौथ्या भागामध्ये ३६ ते ५१ कलमांमध्ये आहेत. कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्यासाठी शासनाने कोणते कार्य करावे याबद्दलच्या सूचना या तत्त्वांमध्ये दिलेल्या आहेत.

११) धर्मनिरपेक्ष राज्य (India as a Secular State) :-

धर्मनिरपेक्ष राज्य हे भारतीय घटनेचे एक आगळे वैशिष्ट्य आहे. भारत अनेकधर्मिय देश आहे. सर्व धर्मांच्या लोकांना संरक्षण मिळावे त्याचबरोबर देशाचे ऐक्य कायम राहावे या दृष्टीने भारतात धर्मनिरपेक्ष राज्याची कल्पना स्वीकारली आहे. पाकीस्तानने इस्लाम धर्म राज्याचा धर्म म्हणून घोषीत केला आहे. भारताने राज्याचा असा कोणताही धर्म घोषीत केला नाही. सर्व धर्मांना समान वागणूक आणि संरक्षण भारतात आहे. शासनाचा धार्मिक व्यवहारात हस्तक्षेप नाही. सर्व नागरिकांना आपापल्या धर्मानुसार पूजा-अर्चा, श्रध्दा बाळगण्याचा अधिकार आहे.

१२) प्रौढ मतदानपध्दती (The adoption of Universal adult suffrage):-

भारतीय राज्याचा विस्तारित भूप्रदेश, भारताची वाढती लोकसंख्या, दारिद्र्य, अशिक्षितता इत्यादी अडचणी असून सुद्धा भारतीय घटनाकारांनी भारतात प्रौढ मतदान पद्धती स्वीकारली आहे. भारतात निरक्षरता असूनही प्रौढ मतदानपद्धती स्वीकारणे हा घटनाकारांचा अतिशय धीट निर्णय होता. त्यामागे त्यांचा हेतू होता की जास्तीत जास्त लोकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळावी आणि खऱ्या अर्थाने भारतात लोकशाही प्रस्थापित व्हावी. प्रौढ मताधिकार म्हणजे जात, धर्म, लिंग, शिक्षण, मालमत्ता यापैकी कोणतीही अट न ठेवता प्रत्येक १८ वर्षे पूर्ण करणाऱ्या भारतीय नागरिकाला मतदानाचा हक्क प्राप्त होणे. वयाची अट पूर्ण करणाऱ्या प्रत्येक भारतीय नागरिकाला राजकीय प्रक्रियेमध्ये सहभागी होण्याची संधी त्यामुळे प्राप्त झाली आहे.

१३) सांसदीय शासनपद्धती (Parliamentary form of govt. with Republic):

सांसदीय शासनपद्धती म्हणजे कार्यकारी मंडळ (मंत्रिमंडळ) आणि कायदेमंडळ (संसद) यांचा घनिष्ठ संबंध असलेली शासनपद्धती होय. भारतीय शासनपद्धतीमध्ये पंतप्रधान व मंत्री लोकसभेचे सभासद असतात. लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुका झाल्यानंतर बहुमत प्राप्त पक्ष सत्तेवर येतो. संसद विविधमार्गांच्याद्वारे कार्यकारी मंडळांवर नियंत्रण ठेवते. संसदेला जबाबदार राहून कार्य करणे मंत्रिमंडळाची जबाबदारी असते. भारताच्या या संसदीय पद्धतीचा गणराज्य पद्धतीशी मेळ घालण्यात आला आहे. गणराज्य म्हणजे देशाचा सर्वोच्च प्रमुख, राष्ट्रपती, निर्वाचित (elected) असतो. इंग्लंडमध्ये संसदीय शासनपद्धती आहे. परंतु राजेशाही आहे. भारताच्या संसदीय पद्धतीत राज्यप्रमुख लोकनिर्वाचीत आहे.

१४) केंद्राकर्षी प्रवृत्तीचे संघराज्य (A federal system with Unitary Bias) :

अमेरिकेत संघराज्य पद्धतीचे राज्य आहे. इंग्लंडमध्ये एककेंद्रपद्धतीचे राज्य आहे. परंतु भारतात केंद्राकर्षी प्रवृत्तीचे संघराज्य आहे. केंद्र शासन आणि राज्यशासन अशी दुहेरी व्यवस्था भारतात आहे आणि त्यांच्यात अधिकार विभागणी आहे. त्याशिवाय घटनेची सर्वोच्चता स्वीकारण्यात आली आहे. या वैशिष्ट्यांवरून भारतीय राज्याची चौकट संघराज्याची आहे हे स्पष्ट होते. परंतु भारताचे संघराज्य केंद्रात्मक प्रवृत्तीचे राज्य आहे. केंद्र व राज्य यांच्यातील अधिकारविभागणी केंद्राकडे झुकणारी आहे. एकच राज्यघटना, एकच नागरिकत्व, एकेरी न्यायव्यवस्था राष्ट्रपतींचा आणीबाणीचा अधिकार, राज्यपालविषयक तरतूद यावरून केंद्रसरकार शक्तिशाली आहे असे दिसून येते. भारतात अशा प्रकारच्या केंद्राकर्षी संघराज्याची निर्मिती केली आहे कारण भारत हा बहुभाषिक, बहुधर्मीय अनेक विविधता असलेला देश आहे अशा देशात विघटनवादी शक्तिंना तोंड देण्यासाठी केंद्राला जास्त अधिकार देण्यात आले आहेत. याशिवाय भारतात संघराज्य निर्माण करण्यापूर्वी भारत एककेंद्री राज्य होते, आणि भारतीय संघराज्य विकेंद्रात्मक प्रवृत्तीतून निर्माण झाले आहे. त्यादृष्टीने भारतात अर्धसंघराज्य किंवा केंद्राकर्षी प्रवृत्तीचे संघराज्य स्थापन केले आहे. जगातील इतर संघराज्यापेक्षा हे वेगळ्या स्वरुपाचे संघराज्य आहे.

१५) स्वतंत्र्य व एकेरी न्यायालय (Single Independent and integrated Judiciary) :

भारतात एकेरी आणि स्वतंत्र न्यायमंडळाची स्थापना केली आहे. भारतीय न्यायमंडळ कार्यकारी मंडळ आणि कायदेमंडळाच्या वर्चस्वापासून व हस्तक्षेपापासून पूर्णपणे मुक्त आणि स्वतंत्र्य आहे. त्यासाठी राज्यघटनेत काही खास तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. सर्वप्रकारचे दडपण भीती व दडपणांपासून मुक्त राहून न्यायाधीशांना कार्य करता यावे म्हणून स्वतंत्र न्यायव्यवस्थेची तरतूद करण्यात आली आहे. भारतात एकेरी न्यायव्यवस्था आहे. म्हणजे सर्वोच्च न्यायालय अंतिम न्यायालय आहे. त्यांच्या नियंत्रणाखाली उच्च न्यायालये, दुय्यम न्यायालये याप्रमाणे एकेरी एकाखाली एक याप्रमाणे न्यायालयीन साखळी आहे. सर्वोच्च न्यायालय अंतिम न्यायलय म्हणून कार्य करते.

१६) एकेरी नागरिकत्व (Single citizenship) :

भारतात अमेरिकेप्रमाणे दुहेरी नागरिकत्व नाही. भारतात संघराज्यपद्धती असूनसुद्धा भारतातील विशिष्ट परिस्थितीचा विचार करुन एकेरी नागरिकत्वाची तरतूद केलेली आहे. राष्ट्रीय ऐक्य वाढावे हा त्यामागे उद्देश होता.

१७) लोकांचे सार्वभौमत्त्व :

भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेतील सुरुवातीच्या शब्दांमध्येच लोक सार्वभौम आहे असे दिसून येते. भारताची राज्यघटना लोकांनी निर्माण केली आणि स्विकारली असा उल्लेख उद्देशपत्रिकेमध्ये आहे. म्हणजेच भारतीय गणराज्याचे पालकत्त्व भारतीय जनतेकडे आहे.

१८) क्रांतीकारी स्वरूप :

परंपरांगत परंपरा, रुढी, प्रथा ज्या लोकांचे अन्याय व शोषणास कारणीभूत होत्या अशा प्रथा परंपरा नष्ट करुन समता, न्याय, मानवता निर्माण करण्याच्या दृष्टीने भारतीय राज्यघटनेमध्ये अनेक तरतूदी केल्या आहेत. दूर्बल घटकांसाठी त्यांच्या उध्दारासाठी अनेक प्रकारच्या संधी त्यांना उपलब्ध करून दिल्या आहेत. त्यादृष्टीने भारतीय राज्यघटनेचे स्वरुप क्रांतीकारी आहे.

१.४ सारांश

भारतीय राज्यघटनेत तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक अशा परिस्थितीचे प्रतिबिंब पडलेले आहे. भारतातील अनेक प्रकारची विषमता आणि विविधता लक्षात घेऊन भारताची एकात्मता, अखंडता व एकसंघता टिकवून ठेवण्यासाठी घटनेत प्राधान्य देण्यात आलेले आहे. अल्पसंख्यांक, मागास जाती, जमाती, महिला व इतर कमकुवत वर्गांना सुरक्षितता, आत्मविश्वास व समान सामाजिक दर्जा देण्याचा प्रयत्न केला आहे. जगातील अनेक राज्यघटनांचा अभ्यास करुन त्यातील महत्त्वपूर्ण बाबींचा स्वीकार करुन भारतीय सामाजिक, राजकीय परिस्थितीला अनुकूल अशा पद्धतीने त्यात बदल करुन त्यांचा भारतीय राज्यघटनेत समावेश केला आहे. भारतीयांची राजकीय जाणीव लक्षात घेऊन प्रत्येक बाब सविस्तर लिहिलेली आहे. परिदृढता आणि लवचिकता यांचा सुवर्णमध्य साधलेला आहे. म्हणूनच भारतीय राज्यघटना ही जगातील इतर राज्यघटनांपेक्षा वेगळी ठरते.

१.५ प्रश्न :-

१) भारतीय राज्यघटनेच्या मुख्य वैशिष्ट्यांची चर्चा करा.
२) 'भारतीय राज्यघटना जगातील सर्वात मोठी व सर्वसमावेशक आहे' हे विधान स्पष्ट करा.

❖❖❖❖

२

महत्त्वाच्या घटनादुरुस्ती व सबंधित खटले

प्रकरणाची रचना :

२.० उद्दिष्ट्ये
२.१ प्रास्ताविक
२.२ घटना दुरुस्तीची आवश्यकता
२.३ भारतीय घटना दुरुस्तीचे मार्ग
२.४ महत्त्वपूर्ण घटनादुरुस्त्या व सबंधित खटले व कायदे
२.५ सारांश
२.६ प्रश्न

२.० उद्दिष्ट्ये

राज्यघटना हा देशाचा मूलभूत कायदा आहे. इतर सर्व कायद्याचे उगमस्थान राज्यघटनाच असते. राज्यघटनेतील तरतूदींनाच घटनात्मक कायदा असे म्हणतात. तर इतर कायद्यांना सामान्य कायदे असे म्हणतात. सामान्य कायदा हा घटनात्मक कायद्यावर अवलंबून असतो. म्हणूनच घटनेत केलेल्या बदलाचा किंवा दुरुस्तीचा देशाच्या सार्वजनिकच नव्हे तर व्यक्तीच्या खाजगी जीवनावरही दीर्घकालीन परिणाम होतो. म्हणून काळाप्रमाणे राज्यघटनेत दुरुस्ती करणे आवश्यक असले तरी या दुरुस्तीचे उद्देश काय असावेत, राज्यघटनेत परिवर्तनाची आवश्यकता का असते? दुरुस्ती कशा प्रकारे केली जाते इ. संबंधी विद्यार्थ्यांना माहिती देणे हा या प्रकरणाचा उद्देश आहे.

२.१ प्रस्तावना

२६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय राज्यघटना अमलात आली. म्हणून आपण २६ जानेवारी हा दिवस प्रजासत्ताक दिन म्हणून साजरा करतो. घटना अमलात आल्यापासून ६२ वर्षात भारतीय राज्यघटनेत जवळपास ९७ वेळा दुरुस्त्या केलेल्या आहेत. म्हणजेच काळ आणि बदलत्या परिस्थितीस अनुकुलता-समन्वय साधण्यासाठी घटनेत दुरुस्तीची आवश्यकता असते. या प्रकरणात घटनादुरुस्तीची आवश्यकता, घटना दुरुस्तीचे मार्ग, करण्यात आलेल्या महत्त्वपूर्ण घटना दुरुस्त्या व त्या संदर्भातील पार्श्वभूमी, खटले, कायदे इ. सबंधी चर्चा करण्यात आलेली आहे.

२.२ घटनादुरुस्तीची आवश्यकता

कोणत्याही राज्याची राज्यघटना ही त्या देशाच्या तत्कालीन घटना समितीने निर्माण केलेली असते. घटना निर्मितीच्या काळातील देशाची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक इ. परिस्थितीचे घटक विचारात घेतले जातात. याशिवाय भविष्यकाळात येणाऱ्या संभाव्य समस्या, बदलणारी परिस्थिती यांचा अंदाज घेऊनही काही तरतूदी राज्यघटनेत केलेल्या असतात. परंतु भविष्यातील प्रत्येक स्थिती आणि परिस्थितीचा अचूक अंदाज बांधता येत नाही. म्हणूनच भविष्यकाळात निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीला संविधान अनुकूल बनावे म्हणून राज्यघटनेतच तिच्यात बदल किंवा दुरुस्ती करण्याची तरतूद केलेली असते. तसेच दुरुस्तीचे उद्देश काय असावेत व दुरुस्तीचे अधिकार कोणाला, किती असावेत, दुरुस्ती करताना कोणत्या मार्गाचा अवलंब करावा, घटना दुरुस्तीच्या मर्यादा काय असाव्यात यासबंधी घटनेतच तरतूदी केलेल्या असतात.

भारतीय राज्यघटनेतही ३६८ व्या कलमाने घटना दुरुस्तीची प्रक्रिया स्पष्ट केलेली आहे. भारतीय घटनेच्या दुरुस्ती सबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटना समितीतील समारोपाच्या भाषणात, "राज्यघटनेत ज्या तत्वांचा समावेश करण्यात आलेला आहे ती तत्त्वे म्हणजे आजच्या पिढीचे विचार आहेत. दुसऱ्या शब्दात असे सांगतो की, ती तत्त्वे म्हणजे घटना समितीच्या सभासदांचे विचार होत" असे स्पष्ट करुन अमेरिकन घटनातज्ञ श्री. जेफर्सन यांचे मत दिले "त्यांच्या मते, प्रत्येक पिढी ही एक स्वतंत्र देश होय, असे मानले पाहिजे. आपल्या पिढीला बहुमताच्या आधारे बांधून घेण्याचा अधिकार तिला मिळालेला असतो. परंतु एका देशातील लोकांना दुसऱ्या देशातील लोकांना बांधून ठेवण्याचा जसा हक्क नसतो. तशाच प्रकारे भावी पिढीला बांधून ठेवण्याचा या पिढीला हक्क नसतो" याचा अर्थच असा की भविष्य काळातील लोकांना त्या काळातील परिस्थितीनुरुप घटनेत दुरुस्ती करण्याचा अधिकार असला पाहिजे. याच दृष्टीकोनातून घटना समितीने घटनादुरुस्तीची तरतूद केलेली आहे.

भारतीय राज्यघटनेत घटना दुरुस्तीचा अधिकार संसदेला दिलेला आहे. असे असले तरी या अधिकाराचा वापर किती व कोणत्या संदभार्तत करावा. यावरुन संसद व सर्वोच्च न्यायालय यांच्यात वाद आहे. १९७३ मध्ये केशवानंद भारती खटल्यात निकाल देताना सर्वोच्च न्यायालयाने संविधानाच्या मूळ पायाभूत संरचनेत बदल करता येणार नाही असा निर्णय दिला. न्यायमूर्ती शेलेट व ग्रोवर यांनी मूळ पायाभूत संरचनेत पुढील बाबींचा समावेश केलेला आहे. त्यात संविधानाची सर्वोच्चता, देशाचे सार्वभौमत्व, एकात्मता, अखंडता, संविधानाचे धर्मनिरपेक्ष आणि संघराज्यात्मक स्वरुप, गणराज्य, लोकशाहीप्रधान शासनव्यवस्था, कायदे मंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळातील सत्ता विभाजन, व्यक्तिंची प्रतिष्ठा, राज्याच्या कल्याणाची नितीनिर्देशक तत्वे यांचा पायाभूत संरचनेत समावेश केलेला आहे. न्यायमूर्ती जगमोहन रेड्डी यांनी संविधानातील उद्देशपत्रिका हीच घटनेची पायाभूत संरचना आहे असे स्पष्ट केले. यावरुन वरील बाबतीत प्रतिकूल असा बदल करण्याचा संसदेला अधिकार नाही असे स्पष्ट होते.

२.३ भारतीय घटनादुरुस्तीचे मार्ग किंवा प्रक्रिया

भारतीय राज्यघटनेच्या ३६८ व्या कलमामध्ये घटनेच्या दुरुस्तीचे तीन मार्ग स्पष्ट केलेले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे :

१) संसदेच्या साध्या बहुमताने.
२) संसदेच्या विशेष बहुमताने.
३) संसदेच्या विशेष बहुमताने आणि घटकराज्यांच्या बहुमताने.

१) संसदेच्या साध्या बहुमताने घटनादुरुस्ती :

या पद्धतीनुसार घटनादुरुस्तीचे विधेयक संसदेच्या दोन्ही सभागृहात स्वतंत्रपणे मांडले जाते. प्रत्येक सभागृहाने उपस्थित सभासंदाच्या बहुमताने घटनादुरुस्ती विधेयक संमत केल्यानंतर व राष्ट्रपतीची त्यास संमती (सही) मिळताच घटना दुरुस्ती होते. साधारणपणे पुढील विषयांच्या संदर्भात साध्या बहुमताने घटनादुरुस्ती केली जाते. उदा. घटक राज्याच्या सीमा बदलणे, नविन राज्य निर्माण करणे, एखाद्या घटक राज्याची विधान परिषद संपुष्टात आणणे किंवा विधान परिषद निर्माण करणे, नागरिकत्वासबंधीचे कायदे, केंद्र किवा घटक राज्य सरकारची अधिकृत भाषा ठरविणे, संसद सदस्यांचे वेतन, भत्ते ठरविणे, त्यांचे विशेषाधिकार निश्चित करणे, सर्वोच्च न्यायालयाच्या इतर न्यायाधिशांची संख्या ठरविणे इ.

२) संसदेच्या विशेष बहुमताने घटनादुरुस्ती :

या पद्धतीनुसार घटना दुरुस्तीचे विधेयक प्रत्येक सभागृहात एकूण सदस्य संख्येच्या बहुमताने व उपस्थित राहून मतदान करणाऱ्या सभासदांच्या $2/3$ बहुमताने मंजूर होणे आवश्यक असते, व अशा मंजूर झालेल्या विधेयकाला राष्ट्रपतीची संमती मिळाल्यानंतर घटनादुरुस्ती विधेयकाचे कायद्यात रुपांतर होते. म्हणजेच घटना दुरुस्ती होते.

घटनेतील मोठा भाग या प्रक्रियेद्वारा दुरुस्त केला जातो. मूलभूत अधिकार, मार्गदर्शक तत्त्वे यामध्ये ह्या पद्धतीने दुरुस्ती केली जाते.

३) संसदेच्या विशेष बहुमताने व घटकराज्यांच्या बहुमताने घटनादुरुस्ती :

ही घटना दुरुस्तीची पद्धती अधिक कठीण आहे. या पद्धतीनुसार घटनादुरुस्तीचा ठराव संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात प्रथम मांडता येतो. त्या प्रत्येक सभागृहाने सभासद संख्येच्या बहुमताने व उपस्थित राहून मतदान करणाऱ्या सभासदांच्या $2/3$ बहुमताने मंजूर केल्यानंतर तो ठराव घटकाराज्यांच्या समत्तीसाठी पाठविला जातो. एकूण घटक राज्यांपैकी अर्ध्यापेक्षा अधिक घटकराज्यांनी तो ठराव मंजूर केल्यानंतर राष्ट्रपतीच्या समंतीने घटनादुरुस्ती विधेयक मंजूर झाले असे समजले जाते.

साधारणपणे पुढील विषयांच्या दुरुस्तीच्या संदर्भात या पद्धतीचा अवलंब केला जातो. उदा. राष्ट्रपतीची निवडणुक पद्धती, केंद्र सरकार व घटक राज्य यांच्यातील कार्यकारी सत्ता व अधिकार आणि परस्पर कायदेविषयक सबंध, उच्च व सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र, संसदेतील घटक राज्यांचे प्रतिनिधित्व, घटना दुरुस्तीची प्रक्रिया कलम ३६८ इ. संदर्भात घटना दुरुस्ती करताना सर्व संमतीची आवश्यकता असल्याने या कठीण प्रक्रियेचा अवलंब केला जातो.

अशा प्रकारे वरील तीन पद्धतीने भारतीय राज्यघटनेत दुरुस्ती करता येते. यात अत्यंत सोप्या पद्धती पासून कठीण पद्धतीचाही स्वीकार केलेला आहे. यातूनच भारतीय राज्यघटनेने लवचिकता व परिदृढता यांचा सुवर्णमध्य साध्य केलेला आहे. म्हणूनच भारतीय राज्यघटना ही अंशतः लवचिक व अंशतः परिदृढ अशी आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) भारतीय राज्यघटना दुरुस्तीच्या विविध पद्धती सांगा.

२.४ महत्त्वपूर्ण घटनादुरुस्त्या व सबंधित खटले

२६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय राज्यघटना अमलात आली आणि केवळ एका वर्षातच त्यात दुरुस्ती करण्याची गरज भासली. १९५१ मध्ये पहिली घटनादुरुस्ती करण्यात आली. भारतीय घटनेने जनतेला दिलेल्या मूलभूत अधिकारातील काही तरतूदी कल्याणकारी राज्याच्या अंमलबजावणीत अडचणी निर्माण करु लागल्याने कलम १५, १९, ३१, ८५, ८७, १७६ इ. कलमात दुरुस्ती करण्याची गरज भासल्याने पहिली घटनादुरुस्ती करण्यात आहे. अशा प्रकारे २०१२ पर्यंत भारतीय राज्यघटनेत ९७ घटनादुरुस्त्या करण्यात आल्या. त्यातील व्यक्तीच्या व्यक्तीगत व सार्वजनिक जिवनावर, देशाच्या राजकीय व्यवस्थेवर दूरगामी परिणाम करणाऱ्या काही महत्त्वपूर्ण घटनादुरुस्त्यांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेतलेला आहे.

२.४.१ चौथी घटनादुरुस्ती (१९५५) :

भारतीय घटनाकारांनी नागरिकांचा संपत्तीचा अधिकार हा मूलभूत अधिकारात समाविष्ट केलेला होता. त्यानुसार प्रत्येक नागरिकाला संपत्ती संपादन करण्याचा, अधिकार प्राप्त झालेला होता. घटनेच्या मूळ मसूद्यात अशी तरतूद होती की, "कायद्याने तसा अधिकार दिल्याखेरीज कुणालाही व्यक्तिच्या मालमत्तेचे अपहरण करता येणार नाही; कोणत्याही स्थावर-जंगम मालमत्तेचे अपहरण करण्याचा अधिकार देणाऱ्या कायद्यात संपादित केलेल्या मालमत्तेबद्दल नुकसान भरपाई देण्याची तरतूद आणि त्या नुकसान भरपाईची रक्कम किंवा ती ठरविण्याची तत्त्वे, तसेच देण्याची तत्त्वे व रीत नमूद असणे आवश्यक आहे. खाजगी मालमत्तेचे अपहरण करणारा राज्य सरकारने पास केलेला कोणताही कायदा राष्ट्रपतीच्या मान्यतेसाठी राखून ठेवला जावा आणि त्यांची मान्यता मिळाल्यानंतरच तो अमलात यावा; घटना अमलात येण्यापूर्वी अठरा महिन्याच्या काळात राज्यांनी केलेला कोणताही कायदा घटना अमलात आल्यानंतर तीन महिन्याच्या आत राष्ट्रपतीच्या मान्यतेसाठी पाठविण्यात यावा" संपत्तीच्या या मूलभूत अधिकाराचा समाजवादी समाजरचना निर्माण करण्यात, जमिनदारीचे निर्मूलन करण्यात, अडथळे येऊ लागले. त्यामुळे संसदेने या हक्कांवर मर्यादा घालण्यास सुरुवात केली त्याच्यातून न्यायपालीका आणि संसद यांच्यात वाद उद्भवू लागले. संपत्तीच्या मूलभूत अधिकारामुळे नागरीकांना संपत्तीचा अमर्याद अधिकार प्राप्त झाला तर घटनेतील सार्वजनिक हितासाठी

खाजगी मालमत्ता ताब्यात घेण्याचा सरकारला असलेला अधिकार या दोन तत्त्वांमध्ये आंतर्विरोध होऊ लागला. जमिन सुधारणाविषयक कायदे राबवून जमिनदारी नष्ट करण्यासाठी सरकारच्या प्रयत्नात अडथळे निर्माण होऊ लागले. उत्तर प्रदेश आणि बिहार या सरकारांनी केलेले जमिनदारी निर्मूलनाच्या कायद्यांना उच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले. न्यायालयांनी हे कायदे अवैध ठरविले. परिणामता पहिल्या घटनादुरुस्तीत (१९५१) ३१ अ आणि ३१ ब ह्या दोन नव्या कलमांचा समावेश करुन हे कायदे अवैध ठरविण्याचा न्यायालयाचा अधिकार रद्द ठरविण्यात आला. या दुरुस्तीला शंकर प्रसाद विरुद्ध केंद्र सरकार (१९५२) या खटल्यात आव्हान दिले. परंतु न्यायालयाने संसदेचा हा अधिकार घटना संमत ठरविला. पुढे १९५४ साली सौ. बेला बॅनर्जी वि. पश्चिम बंगाल राज्य या खटल्यात मोबदल्याची रक्कम ठरविण्याच्या विधिमंडळाच्या अधिकाराला आव्हान देण्यात आले. या संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाने निर्णय देताना असे म्हटले की, "विधिमंडळास मोबदला ठरविण्याची तत्त्वे निश्चित करण्याचा विवेकाधिकार असला तरी अशी तत्त्वे निश्चित करताना दिली जाणारी रक्कम ही 'मोबदला' असेल, म्हणजे संपादित संपत्तीच्या जवळपास सारखीच असेल अशी काळजी घेणे आवश्यक आहे". न्यायालयाच्या या निर्णयाने खाजगी संपत्ती सार्वजनिक हितासाठी ताब्यात घेण्याचा उद्देशच असफल ठरतो. या सर्व निर्णयांच्या प्रक्रियेतूनच १९५५ मध्ये चौथ्या घटनादुरुस्तीचे विधेयक मंजूर करुन घेणे संसदेस आवश्यक वाटले, आणि चौथी घटनादुरुस्ती अमलात आली.

१९५५ च्या चौथ्या घटनादुरुस्ती कायद्याने अनेक महत्त्वाच्या तरतूदी केल्या. घटनेच्या कलम ३१ व ३१(अ) या कलमात दुरुस्ती केली. त्यानुसार सार्वजनिक हितासाठी खाजगी संपत्ती शासनाने ताब्यात घेतली असेल व दिली जाणारी नुकसान भरपाई अल्प असेल तर त्या संदर्भात न्यायालयात जाता येणार नाही अशी तरतूद करण्यात आली. त्याचबरोबर अशीही तरतूद करण्यात आली की, एखाद्या व्यक्तीची संपत्ती राज्याने संपादित केली नसेल, पण फक्त काही काळाकरीता त्या संपत्तीची व्यवस्था व प्रबंध राज्याकडे असल्यामुळे व्यक्ती त्या संपत्तीला मुकली असेल तर मोबदला दिला जाणार नाही.

अशा प्रकारे सार्वजनिक हितासाठी, समाजवादी समाजरचना व कल्याणकारी राज्याची कल्पना अमलात आणण्यासाठी संपत्तीचा मूलभूत हक्क अडथळा ठरत होता. अमर्याद संपत्ती, जमीन असलेले जमीनदार या हक्काचा गैरफायदा घेत होते. सरकारच्या या संदर्भातील कायद्यांना न्यायालयात आव्हान देत होते व न्यायालयाचे निर्णय सरकारच्या विरोधात जात होते. ही कोंडी फोडण्यासाठी चौथी घटनादुरुस्ती करण्यात आली.

२.४.२ सोळावी घटना दुरुस्ती (१९६३) :

भारताची अखंडता आणि एकात्मता टिकवून ठेवण्यासाठी १९६३ मध्ये घटनादुरुस्ती करण्यात आली. स्वातंत्र्यानंतर प्रादेशीक वादाचा मुद्दा ऐरणीवर येऊ लागला. दक्षिणेत भारतीय गणराज्यातून फूटून निघून वेगळ्या तामिळनाडूची मागणी १९६० मध्ये झाली. मद्रास, केरळ आणि आंध्रप्रदेश यांचा वेगळा संघ व्हावा आणि त्याचे नाव द्रविडनाडू (द्रविडीस्तान) असावे. त्यातून तामीळ नॅशनल पार्टीने राज्यांचा भारतातून फूटून निघण्याचा हक्क मान्य व्हावा असा आग्रह धरला. १९६२ मध्ये अन्नादुराईने स्पष्ट सांगितले की, दक्षिणेकडील भारतीय हे उत्तरेकडील भारतीयांपेक्षा सर्व बाबतीत वेगळे आहेत. वांशिक, चेहरेपट्टी, सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्टीने दक्षिण भारतीय लोक हे उत्तर भारतीयांहून भिन्न आहेत. म्हणून त्यांचे स्वतंत्र राज्य निर्माण व्हावे या मागणीचा जोर वाढला. याच पार्श्वभूमीवर १९६३ मध्ये १६ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. त्यानुसार राज्यविधिमंडळ किंवा संसदेची निवडणूक लढविताना

भारतीय संघराज्याच्या संविधानाशी एकनिष्ठ राहून भारतीय सार्वभौमत्व व अखंडता यांचे रक्षण करण्याची शपथ घ्यावी लागते. त्यामुळे कायदेशीर व घटनात्मक दृष्टीने भारतीय संघराज्याशी एकनिष्ठ रहाण्याचे बंधन त्यांच्यावर आले. भारताशी एकनिष्ठ राहूनच निवडणुका लढविण्याचे बंधनही आले. थोडक्यात, भारतीय संघराज्यातून कोणत्याही प्रदेशाला फूटून बाहेर पडण्याचे स्वातंत्र्य, अधिकार नाकारण्यासाठी ही घटनादुरुस्ती करण्यात आली.

२.४.३ पंचविसावी घटनादुरुस्ती (१९७१) :

पंचविसावी घटनादुरुस्ती संसदेचे घटनादुरुस्तीचे अधिकार, संपत्तीच्या मूलभूत अधिकारा संबधीची घटनात्मक दुरुस्ती व कायदे करण्याचे अधिकार आणि न्यायालयाचा न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार यांच्यातील संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर झालेली आहे. १९५५ मध्ये झालेल्या चौथ्या घटनादुरुस्तीच्या पार्श्वभूमीवर संसदेचे श्रेष्ठत्व १९६७ पर्यंत न्यायालयाने मान्य केले होते. गोलकनाथ खटल्यात न्यायालयाने आपली भूमिका बदलली. मूलभूत अधिकारांचा संक्षेप करणारा संसदेचा अधिकार नाकारण्यात आला. त्यामुळे संसदेच्या श्रेष्ठत्वालाच आव्हान मिळाले होते. न्यायालयांनी याच पार्श्वभूमीवर बँकाचे राष्ट्रीयीकरण बेकायदेशीर ठरविले. तसेच प्रीव्ही पर्स रद्द करणेही अवैध ठरविले. न्यायालयाचा हा दृष्टीकोन मुठभर लोकांच्या हातात झालेल्या संपत्तीच्या केंद्रीकरणाचे विकेंद्रीकरण करण्यात किंवा राज्याने कल्याणकारी राज्याची भूमिका घेण्यात अडथळा ठरत होती. म्हणूनच संसदेने पास केलेला कायदा केवळ वैधानिक दृष्टिकोनातून न पाहता तो बनविण्यामागील हेतू आणि बदलती सामाजिक परिस्थिती यांच्या दृष्टिकोनातून पहावा. न्यायालयाने राष्ट्राच्या सामाजिक व आर्थिक प्रगतीच्या मार्गातील अडसर बनू नये असा प्रचार होऊ लागला. १९७१ मध्ये बँकाच्या राष्ट्रीयीकरणासबंधी न्यायालयांनी असे स्पष्ट केले की, सबंधित अधिनियमात मोबदल्याची तरतूद नसल्यामुळे तो मुलभूत हक्कांचा संक्षेप होतो.

वरील पार्श्वभूमीवर १९७१ मध्ये चोविसावी व पंचविसावी अशा दोन घटनादुरुस्त्या करण्यात आल्या. चोविसव्या घटनादुरुस्तीने अशे स्पष्ट केले की, 'मूलभूत हक्क हिरावून घेणारा किंवा ते मर्यादित करणारा कोणताही कायदा राज्याला करता येणार नाही' असे कलम १३ मध्ये स्पष्ट केले असले तरी ते ३६८ च्या कलमाला म्हणजेच घटनादुरुस्तीच्या प्रक्रियेला लागू होणार नाही. याचा अर्थ मूलभूत हक्काचा संकोच करण्याचा अधिकार संसदेला असेल.

याच पार्श्वभूमीवर १९७१ मध्ये पंचविसावी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. या दुरुस्तीने संपत्तीच्या मूलभूत हक्कात प्रमुख दोन बदल करण्यात आले.

१) कलम ३१ मधील दुसरा परिच्छेद काढून त्याऐवजी शब्दरचना बदलवलेला परिच्छेद टाकला. ताब्यात घेतलेल्या मालमत्तेबद्दल 'मोबदला' द्यावा लागेल असा शब्द होता, त्याऐवजी 'देयरक्कम' असा शब्द टाकण्यात आला.
२) संपत्तीच्या हक्कासबंधीच्या कलमात ३१ (क) या नव्या कलमाची भर घातली. घटनेच्या १३ व्या कलमानुसार, मूलभूत हक्कांचा संक्षेप करणारा कायदा संसदेस करता येत नसे. पण नव्या ३१(क) अन्वये असे ठरविण्यात आले की घटनेतील ३१(ब) व ३१(क) कलमामधील धोरणाच्या प्रत्यक्षिकरणासाठी राज्याने केलेला कायदा जरी १४,१९ व ३१ या मुलभूत हक्का संबधीच्या कलमांचा भंग करीत असला तरी तो कायदा रद्द ठरविला जावू शकणार नाही आणि "अमुक एक कायदा ३९(ब) वा ३१(क) मधील धोरणाच्या पूर्तीसाठी आहे असे एकदा विधिमंडळाने जाहीर केले. म्हणजे मग 'तो तसा नाही' अशा कारणास्तव न्यायालयाकडे तक्रार केली जाऊ शकणार नाही".

थोडक्यात, पंचविसाव्या घटनादुरुस्तीने संसदेला संपत्तीच्या मूलभूत हक्कांचा संकोच करणारा कायदा करण्याचा अधिकार मिळाला या सबंधी संसदेने केलेल्या कायद्याविरोधी न्यायालयात जाण्याचा अधिकार ही नाकारण्यात आला. तसेच ताब्यात घेतलेल्या संपत्तीची 'देयरक्कम' किती द्यावी हे ठरविण्याचा अधिकारही संसदेला मिळाला. अर्थात संसदेने या कायदे करण्याच्या अधिकाराचा वापर सार्वजनिक हिताच्या संदर्भातच करावयाचा आहे याचे नैतिक बंधन संसदेवर आहे.

२.४.४ बेचाळीसावी घटनादुरुस्ती (१९७६) :

बेचाळीसावी घटनादुरुस्ती ही भारतीय राज्यघटनेतील सर्वात मोठी दुरुस्ती असून घटनेच्या निरनिराळ्या ४० कलमांमध्ये बदल करण्यात आले. जूनी चार कलमे काढून टाकली तर १३ नवीन कलमे व २ नविन प्रकरणे या घटनादुरुस्तीने घटनेत समाविष्ट केली. घटनादुरुस्ती सबंधी असलेल्या ३६८ कलमातही दुरुस्ती करण्यात आली.

१९७३ मध्ये केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्यसरकार या खटल्यात चोविस आणि पंचविसाव्या घटनादुरुस्तीला आव्हान देण्यात आले. सर्वोच्य न्यायालयाने या खटल्याचा निर्णय देताना गोलकनाथ खटल्यातील आपली भूमिका बदलली आणि संसदेचा राज्यघटनेच्या कोणत्याही कलमात बदल करण्याचा अधिकार मान्य केला. परंतु घटनेच्या मूलभूत चौकटीत बदल करण्याचा संसदेला अधिकार नसल्याचे स्पष्ट केले. या निर्णयाच्या पार्श्वभूमिवर संसद हीच सर्वश्रेष्ठ संस्था आहे आणि तिला घटनेच्या कोणत्याही कलमात बदल करण्याचा अधिकार आहे या उद्देशाशिवाय काही राजकीय उद्देशांनीही ४२ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. १९७१ च्या निवडणूकीत इंदिरा गांधी यांना प्रचंड बहुमत मिळाले होते. घटनेत एवढी मोठी दुरुस्ती करण्यासाठी असलेले २/३ बहुमत त्यांना सहज मिळाले. अर्ध्या घटक राज्यांनीही घटनादुरुस्तीचे हे विधेयक पास केले आणि १८ डिसेंबर १९७६ रोजी राष्ट्रपतीनी सही केली.

ह्या घटनादुरुस्तीची व्याप्ती मोठी असून अत्यंत महत्त्वाच्या दुरुस्तीचा उल्लेख पुढील प्रमाणे करता येईल.

१) घटनेच्या उद्देशपत्रिकेत भारताचे वर्णन 'सार्वभौम लोकशाही गणराज' असा होता तो या दुरुस्तीने 'सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य' असा केला. सरनाम्यातच शेवटी 'राष्ट्राची एकता' या जागी 'राष्ट्राची एकता व अखंडता' असा शब्द प्रयोग करण्यात आला.

२) ३१(ड) हे नविन कलम टाकून राष्ट्रविरोधी कारवायांना प्रतिबंध करण्यासबंधीचा संसदेचा निर्णय न्यायालयीन पुनर्विलोनापासून मुक्त ठेवण्यात आला.

३) घटनेच्या चार अ नविन प्रकरणाद्वारे नागरीकांची १० कर्तव्ये नमूद करण्यात आली.

४) राष्ट्रपतीचे अधिकार कमी करुन मंत्रीमंडळाचा सल्ला राष्ट्रपतीवर बंधनकारक केला.

५) संसदेचा व विधानसभेचा कार्यकाळ पाच वर्षांऐवजी सहा वर्षे केला.

६) घटक राज्यातील राष्ट्रपती राजवटीची मुदत सहा महिन्याहून वाढवून एक वर्ष केली.

७) सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकार क्षेत्रात घट करण्यात आली.

८) लोकसभा व विधानसभेचे कामकाज चालविण्यासाठी १०% गणपूर्तीची अट काढून टाकण्यात आली.

९) आतापर्यंत मूलभूत अधिकार हे नितिनिर्देशक तत्वांपेक्षा श्रेष्ठ समजले जात असत, परंतु आता नितिनिर्देशक तत्त्वांच्या आड मूलभूत अधिकार येणार नाहीत असे क्रम परिवर्तन झाले.

अशा प्रकारे संसदेला सर्वश्रेष्ठ स्थान देणारी, न्यायालयाचे अधिकार कमी करणारी तसेच राष्ट्रपतीलाही मंत्रीमंडळाचा सल्ला बंधनकारक ठरविणारी, संसदेचा कालावधी एक वर्षाने वाढविणारी व लोकशाही शासन व्यवस्थेचे हुकूमशाही शासनव्यवस्थेकडे जाणारे दिशानिर्देश करणारी ही घटनादुरुस्ती होती असेच स्पष्ट होते.

२.४.५ चव्वेचाळीसावी घटनादुरुस्ती (१९७८) :

१९७६ मध्ये राष्ट्रीय आणीबाणी जाहिर करण्यात आली त्याच काळात ४२ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. आणिबाणीच्या काळात नागरिकांचे मूलभूत अधिकारही स्थगित करण्यात आले. अनेक नामवंत विरोधी पक्ष नेत्यांना तुरुंगात टाकण्यात आले. त्यामुळे काँग्रेस सरकार विरोधात लोकमत निर्माण झाले आणि १९७७ च्या निवडणुकीत काँग्रेसला मोठ्या पराभवाला सामोरे जावे लागले. याच निवडणुकीत विरोधी पक्षांनी ४२ वी घटनादुरुस्ती रद्द करण्याचे आश्वासन जनतेला दिले. विरोधी पक्ष म्हणजेच जनता पक्ष सत्तेवर येताच संसदेच्या पहिल्याच अधिवेशनात ४३ वे घटनादुरुस्ती विधेयक आणून ४२ वी घटनादुरुस्ती रद्द करण्याचा प्रयत्न केला. त्याच वर्षी इत्तर विरोधी पक्षांशी चर्चा करुन त्यांची संमत्ती मिळवून हिवाळी अधिवेशनात ४४ वे घटनादुरुस्ती विधेयक संमत करुन घेतले. ४२ व्या घटनादुरुस्तीने केलेल्या अनेक अक्षेपार्ह दुरुस्त्या रद्द करणे हाच या घटनादुरुस्तीचा मूळ उद्देश होता. या घटनादुरुस्तीने ४२ व्या घटनादुरुस्ती पूर्वीचे घटनेचे स्वरुप निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. या घटनादुरुस्तीतील महत्त्वाच्या दुरुस्त्या पुढील प्रमाणे :

१) ३५९ कलमानुसार आणीबाणीच्या काळात मुलभूत अधिकार स्थगित होत असत इतकेच नव्हे तर नागरिकाचा जीविताचा हक्कही नाकारला जात असे, म्हणून आणीबाणीच्या काळात नागरिकाचे मुलभूत अधिकार (कलम २० व २१) स्थगित करता येणार नाही अशी ४४ व्या घटनादुरुस्तीने स्पष्ट केले.

२) प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धतेच्या बाबतीत २२(४) या कलमात दुरुस्ती करुन सबंधित न्यायालयाच्या न्यायाधिशाने नेमलेल्या सल्लागार मंडळाच्या संमत्तीशिवाय एखाद्या व्यक्तिला दोन महिन्यापेक्षा अधिक काळासाठी स्थानबद्ध करता येणार नाही अशी दुरुस्ती केली.

३) संपत्तीचा अधिकार हा मूलभूत अधिकाराच्या यादीतून काढून टाकला. तो केवळ कायदेशीर अधिकार राहीला. घटनेत ३०० अ हे नवीन कलम जोडून कायद्याच्या सत्तेशिवाय कोणत्याही व्यक्तीची संपत्ती हिरावून घेता येणार नाही अशी तरतूद करण्यात आली.

४) ४२ व्या घटनादुरुस्तीने मंत्रीमंडळाचा सल्ला राष्ट्रपतीवर बंधनकारक केला होता तो रद्द करुन राष्ट्रपती मंत्रीमंडळाचा सल्ला पुनर्विचारार्थ पाठवू शकतो, परंतु पुनर्विचारानंतर तोच सल्ला दिल्यास त्याला मान्यता देणे राष्ट्रपतीवर बंधनकारक केले.

५) लोकसभा व विधानसभेचा कार्यकाळ पुन्हा पाच वर्षाचा करण्यात आला.

६) संसदेसाठी गणसंख्या $\frac{१}{१०}$ सदस्य संख्या करण्यात आली.

७) न्यायालयाची प्रतिष्ठा पुनर्स्थापित करण्यासबंधी तरतूद करण्यात आली.

८) आणीबाणीच्या तरतूदीतही दुरुस्त्या करण्यात आल्या. उदा.

अ) आणीबाणी लावण्यासाठी केवळ 'अंतर्गत बंडाळी' हे कारण पुरेसे होते परंतु आता त्या ऐवजी 'सशस्त्र बंडखोरी' अशी शब्द रचना करण्यात आली.

ब) आणीबाणी लागू करण्याच्या मंत्रीमंडळाच्या सल्ल्यांचा पुनर्विचार करण्यास मंत्रिमंडळाकडे पाठविण्याचा राष्ट्रपतीला अधिकार मिळाला.

क) आणीबाणी जाहिर केल्यानंतर दोन महिन्याऐवजी एका महिन्यात त्यास संसदेची मान्यता द्यावी.

ड) संसदेने आणीबाणीच्या घोषणेस मान्यता दिल्यानंतर ती केवळ सहा महिने चालेल. पुढे चालू ठेवण्यासाठी पुन्हा सहा महिन्यासाठी मान्यता द्यावी लागेल.

अशा प्रकारे ४४ व्या घटनादुरुस्तीने बेचाळीसाव्या घटनादुरुस्तीने झालेले दुष्परिणाम नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला.

२.४.६ बावन्नावी घटनादुरुस्ती (१९८५) :

पक्षांतर ही भारतीय राजकारणातील मोठी समस्या होती. एका पक्षाच्या माध्यमातून निवडून आलेला उमेदवार कोणत्याही पक्षात केव्हाही जात असे. विशेषतः विधानसभा व लोकसभेच्या निवडणुकीनंतर सत्ता हस्तगत करण्यासाठी इतर पक्षाच्या उमेदवारांना मंत्रीपद, किंवा पैसे असे अमिष दाखवून आपल्या पक्षात घेऊन बहुमत प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला जात असे. यातूनच कमालीची राजकीय अस्थिरता निर्माण होत असे यावर उपाय म्हणूनच १९८५ मध्ये राजीव गांधीच्या कारकिर्दीत पक्षातंर बंदी सबंधी कायदा करण्याची चर्चा सुरु झाली. त्याला विरोधी पक्षांचाही पाठिंबा मिळाला आणि ५२ वी घटनादुरुस्ती करुन संसदेने १९८५ मध्ये पक्षांतर विरोधी तरतूदी केल्या. यालाच पक्षांतर बंदीचा कायदा असेही म्हणतात. पक्षांतर विरोधी कायद्यानुसार राज्यघटनेतील १०२(२) आणि १९१(२) या कलमांमध्ये दुरुस्ती केली. तसेच घटनेच्या दहाव्या परिशिष्टाचा समावेश करुन त्यात पक्षांतर विरोधा सबंधी तरतूदींचा समावेश केला आहे. पक्षांतर विरोधी कायद्यानुसार पुढील कारणांवरुन एखाद्या विधिमंडळ किंवा संसद सदस्याचे सदस्यत्व रद्द होऊ शकते.

१) ज्या पक्षाचा उमेदवार म्हणून निवडून आला असेल त्या पक्षाचा त्याग करणे.
२) विधिमंडळाच्या कामकाजाच्या संदर्भात काढलेल्या आदेशाचे त्या पक्षाच्या सभासदाने पालन न करणे.
३) शिस्तभंगाची कारवाई म्हणून आपल्या पक्ष सदस्याची पक्षाने हकालपट्टी केली असेल.
४) निवडून आलेल्या सभासदाने दुसऱ्या पक्षात प्रवेश केला असेल.

वरील कारणांवरुन संसद किंवा राज्य विधिमंडळाच्या सदस्याचे सदस्यत्व रद्द करण्याचा अधिकार सबंधित गृहाच्या सभापतीस देण्यात आला आहे. अर्थात सभापतीच्या निर्णयाविरुद्ध उच्च किंवा सर्वोच्च न्यायालयात जाण्याचा अधिकार त्या सभासदाला आहे.

असे असले तरी (१) एखाद्या पक्षाच्या $\frac{१}{३}$ सभासदांनी दुसऱ्या एकाच पक्षात प्रवेश केल्यास ते पक्षांतर न मानता त्यास पक्षाचे विलीनीकरण म्हटले जाईल व ते पक्षांतर विरोधी नसेल. (२) अपक्ष म्हणून निवडून आलेल्या सभासदाला कोणत्याही राजकीय पक्षाचे सभासदत्व स्वीकारता येत नाही. परंतु सहा महिन्याच्या आत कोणत्या पक्षाला पाठिंबा देणार हे निर्धारित करणे आवश्यक आहे.

अशा प्रकारे ५२ व्या घटनादुरुस्तीने पक्षांतरबंदी घालून राजकारणात स्थिरता आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२.४.७ बासष्ठांवी घटनादुरुस्ती (१९८९) :

अनुसूचीत जाती जमाती यांना विधानसभा आणि लोकसभा या लोकप्रतिनिधी सभागृहात योग्य प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी मूळ राज्यघटनेत तशी तरतूद करण्यात आलेली आहे. ही विशेष सवलत किंवा राखीव जागा या केवळ दहा वर्षासाठी देण्यात आलेल्या होत्या. परंतु अशा प्रतिनिधित्वाची आजही गरज भासत आहे. त्यासाठीच प्रत्येक दहा वर्षानंतर ३३४ व्या कलमात दुरुस्ती करुन ही मुदत दहा वर्षे वाढविलेली आहे. १९८९ मध्येही ही मुदत २००० पर्यंत वाढविण्यात आली. त्यानुसार 'अनुसूचीत जाती व जमाती तसेच ॲंगलो इंडियन समुदायाची लोकसभा आणि विधानसभेतील आरक्षणाची मुदत इ.स. २००० पर्यंत असेल' अशी घटनादुरुस्ती करण्यात आली.

२.४.८ त्र्याहत्तरावी घटनादुरुस्ती (१९९३) :

बलवंतराय मेहता समितीच्या स्वीकारानंतर २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी पंचायत राजची सुरुवात झाली. राष्ट्रीय स्तरापासून ग्रामीण स्तरापर्यंत लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण व्हावे, समाजातील सर्व स्तरातील लोकांचा आर्थिक, सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात सहभाग वाढावा हा पंचायत राज्याचा उद्देश होता. तो साध्य करण्यासाठी वेळोवेळी अनेक समित्या स्थापन करुन त्यांच्या शिफारशी अमलात आणण्याचा प्रयत्न केला गेला. परंतु अपेक्षित परिणाम साध्य झाला नाही. राजीव गांधी पंतप्रधान झाल्यानंतर त्यांच्या असे लक्षात आले की, ग्रामीण विकासासाठी राष्ट्रीय स्तरावर एक रुपया खर्च केला तर त्यापैकी केवळ १५ पैसेच ग्रामीण स्तरापर्यँत पोहचतात म्हणजेच ८५ पैसे प्रशासकीय यंत्रणाच खाऊन टाकते. म्हणून राजकीय प्रशासकीय व आर्थिक दृष्टिकोनातून पंचायत राज संस्था मजबूत केल्याशिवाय ग्रामीण भागाचा विकास होणार नाही याचा त्यांना साक्षात्कार झाला व पंचायत राज्य व्यवस्थेसबंधी राजीव गांधी सरकारने १९८९ मध्ये ७३ व्या घटनादुरुस्तीचे विधेयक संसदेत मांडले. ते बहुमताअभावी संमत झाले नाही. त्यानंतर पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या सरकारने १९९१ मध्ये हे विधेयक दोन्ही सभागृहात मंजूर करुन घेतले. २० एप्रिल १९९३ रोजी या घटनादुरुस्ती विधेयकास राष्ट्रपतीची संमती मिळाली.

७३ व्या घटनादुरुस्तीचे कायद्याने 'पंचायती' या शिर्षकाखाली 'भाग-९' हा नवा भाग राज्यघटनेत समाविष्ठ केला त्यात २४३(ए) ते २४३ ओ अशी कलमे आहेत. याशिवाय घटनेला अकरावे परिशिष्ट जोडून त्यात पंचायत राज्याचे अधिकार स्पष्ट केले आहेत. ही घटनादुरुस्ती व्यापक स्वरुपाची आहे. काही महत्त्वाच्या बाबी पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत राज्याला घटनात्मक दर्जा मिळाला.

२) प्रत्येक ग्रामपंचायतीसाठी ग्रामसभा असेल गावाच्या विकासासबंधीचे निर्णय ग्रामसभा घेईल. अशी तरतूद केली. ग्रामसभेत त्या गावातील प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीचा समावेश केला जातो.

३) पूर्वी ग्रामपंचायतीच्या निवडणुका सतत पुढे ढकलून तिचा कार्यकाळ कितीही वाढविता येत असे. या घटनादुरुस्तीनुसार हा कालावधी पाच वर्षाचाच राहील. अशी तरतूद केली.

४) अनुसूचित जाती जमातींना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात, तर महिलांना $^{१}/_{३}$ व ओबीसींना २७% राखीव जागांची तरतूद करण्यात आली.

५) ग्रामपंचायती आर्थिक दृष्टीने भक्कम करण्यासाठी वित्तीय आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

६) पंचायत राज्याच्या आर्थिक व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी या संस्थांचे हिशेब ठेवणे, त्यांचे लेखा परिक्षण करणे यासबंधी तरतूदी करण्यात आल्या.

अशा प्रकारे ७३ व्या घटनादुरुस्तीने पंचायत राज्याला घटनात्मक दर्जा दिला, तसेच राजकीय स्थिरता प्राप्त झाली आणि या दुरुस्तीमुळेच पंचायत राज्याला आर्थिक स्थैर्य प्राप्त झाले व स्त्रिया व शोषित वर्गाला सत्तेच्या परिधात प्रवेश मिळाला.

२.४.९ चौऱ्यात्तरावी घटनादुरुस्ती (१९९३) :

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ग्रामीण आणि नागरी (शहरी) असे दोन भाग पाडले जातात. ७३ व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्वरुपात परिवर्तन केले. तर नागरी किंवा शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था मजबूत करण्यासाठी चौऱ्यात्तरावी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये नगर पंचायत, नगर परिषद, महानगरपालिका यांचा समावेश होतो. ७४ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी या संस्थांचे अस्तित्व राज्यशासनाच्या मर्जीवर अवलंबून होते. या संस्थांना सर्वात अधिक जबाबदाऱ्या परंतु अधिकार सर्वात कमी होते. म्हणून नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक स्वायत्तत्ता व बळकटी मिळवून देणे व या संस्थांच्या कार्यातील शासनाचा हस्तक्षेप कमी करणे यासाठी विविध समित्या नेमल्या. १९८६ मध्ये एल.एम्. सिघवी समिती नेमण्यात आली या समितीच्या शिफारशींच्या अमंलबजावणीसाठी ६५ वे घटनादुरुस्ती विधेयक मांडण्यात आले. ते मंजुर होऊ शकले नाही. त्यानंतर १९९१ मध्ये नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा व संरक्षण बहाल करण्यासाठी चौऱ्यात्तरावे घटनादुरुस्ती विधेयक संसदेत मंजूर करण्यात आले.

७४ व्या घटनादुरुस्तीमुळे "नगरपालिका" या शिर्षकाखाली (भाग ९-अ) राज्यघटनेत समाविष्ठ करण्यात आला. यामध्ये २४३ (त) ते २४३ (य,छ) या कलमानुसार नगरपालिकांना घटनात्मक दर्जा, संरक्षण व सत्ता देण्यासबंधी तरतूदी करण्यात आल्या. तसेच याच कलमात नगरपालिकेची स्थापना, समित्या, नगरपालिकांचे अध्यक्ष, त्यांची निवड इ. तरतूदी करण्यात आल्या. तसेच समाजातील भिन्न वर्ग व स्त्रीयांसाठी राखीव जागा, राखीव पदे, त्यांचा कार्यकाळ, नियमित निवडणुका व त्यासबंधी निवडणुक आयोग, वित्तिय आयोग, इ. सबंधी तरतूदी करण्यात आलेल्या आहेत. घटनेत बारावे परिशिष्ठ समाविष्ठ करुन त्यात स्थानिक नागरी संस्थांचे अधिकार स्पष्ट करण्यात आले.

थोडक्यात ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांप्रमाणेच नागरी स्वराज्यसंस्थांनाही घटनात्मक दर्जा व संरक्षण देऊन त्यांना भक्कम पायावर उभे करणे हा या घटनादुरुस्तीचा प्रमुख उद्देश आहे.

२.४.१० ८६ वी घटनादुरुस्ती (२००२) :

भारतातील अनेक घटकराज्यांमध्ये विशेषतः ग्रामीण भागात आजही मोठ्या प्रमाणावर निरक्षरता आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये राज्याने वय वर्षे चौदापर्यंतच्या सर्व मुलांना मोफत शिक्षण देण्याची तरतूद करावी असे स्पष्ट केलेले असले तरी त्यासबंधी फारशी दखल घेतली गेली नाही, म्हणूनच २००२ मध्ये शह्यांशीवी घटनादुरुस्ती करुन शिक्षणाच्या हक्काचा मूलभूत हक्कात समावेश केला. तर २०१० मध्ये यासबंधी कायदा करण्यात आला. घटनादुरुस्तीच्या अधिनियम २००२ च्या कलम २ द्वारे

१) प्राथमिक शिक्षणाचा मूलभूत हक्कात समावेश केला. त्यानुसार घटनेत २१-अ हे कलम समाविष्ट करण्यात आले. त्यात असे स्पष्ट केले आहे की, "राज्यसंस्था तिने निश्चित केलेल्या रीतीने ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुला-मुलींना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण पुरवेल".

२) मार्गदर्शक तत्त्वांमधील कलम ४५ च्या विषयात बदल केला त्यानुसार "सर्व मुलांच्या वयाची ६ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत राज्यसंस्था त्यांना प्रारंभिक बाल्यावस्थेत संगोपण आणि शिक्षण पुरविण्याचा प्रयत्न करील."

३) कलम ५१ - अ अंतर्गत नवीन मूलभूत कर्तव्यात अकरावे कर्तव्य जोडण्यात आले. त्यानुसार जो जन्मदाता असेल किंवा पालक असेल त्याने, आपल्या अपत्यास अथवा पाल्यास, त्याच्या वयाच्या सहाव्या वर्षापासून ते चौदाव्या वर्षापर्यंत शिक्षणाची संधी उपलब्ध करुन द्यावी.

अशा प्रकारे सर्वांना शिक्षणाची संधी मिळावी, आर्थिक व सामाजिक अथवा अन्य कारणांमुळे कोणीही शिक्षणापासून वंचित राहू नये यादृष्टिने ही घटनादुरुस्ती अत्यंत महत्त्वाची आहे.

२.४.११ ब्यांन्नवावी घटनादुरुस्ती (२००३) :

राज्यघटनेच्या कलम ३४४ (२) (क) मध्ये 'संघराज्यीय प्रशासकीय प्रयोजनाकरिता हिंदी भाषेचा उत्तरोत्तर अधिक वापर करावा' असे स्पष्ट केले असले तरी ३४४(१) या कलमात आठव्या परिशिष्टात समाविष्ट करण्यासबंधी किंवा त्यातील घटकराज्यांच्या किंवा प्रादेशीक भाषांच्या संदर्भात निर्णय घेण्यासाठी आयोग व संसदीय समिती नियुक्त करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला दिलेला आहे. त्यानुसार वेळोवेळी या सूचीत काही प्रादेशिक भाषांचा (घटक राज्याची भाषा) समावेश केलेला आहे. २००३ मध्ये ब्यान्नवावी घटनादुरुस्ती करुन बोडो, डोग्री (डोंगरी) मथिली (मैथिली) आणि संथाळी या भाषांचा समावेश करण्यात आला. आठव्या अनुसूचीत सध्या २२ भाषांचा समावेश केलेला आहे. ३५१ व्या कलमात स्पष्ट केल्याप्रमाणे भारताच्या संमिश्र संस्कृतीच्या सर्व घटकांना अभिव्यक्तीचे माध्यम उपयोगात आणता येईल अशी संधी उपलब्ध करुन देण्यासाठी ही घटनादुरुस्ती अत्यंत महत्त्वाची आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) चौथ्या घटनादुरुस्तीचे उद्देश व महत्त्व स्पष्ट करा.
२) शिक्षणाच्या मूलभूत हक्का सबंधी झालेल्या घटना दुरुस्तीची माहिती लिहा.

२.५ सारांश

अशा प्रकारे भारतीय घटनाकारांनी भारतीय नागरिकांना, नवीन पिढीला काळ, परिस्थिती प्रमाणे घटनादुरुस्ती करण्याचा मार्ग घटनेतच सांगितलेला आहे.

सत्ताविभाजनाच्या तत्त्वानुसार कायदेमंडळ कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ यांना घटनेने समान पातळीवर ठेवले असले तरी घटनादुरुस्तीच्या माध्यमातून संसद सर्वश्रेष्ठ ठरविण्याचा व त्याला न्यायालयाकडून प्रतिबंध घालण्याचा प्रयत्न झालेला दिसून येतो.

भारतीय राज्यघटनेत आतापर्यंत ९७ घटनादुरुस्त्या झाल्या असल्या तरी भारतीय राजकीय व सामाजिक व्यवस्थेवर दीर्घकालीन परिणाम करणाऱ्या काही घटनादुरुस्तीचा आढावा यात घेतला आहे.

२.६ प्रश्न

१) भारतीय राज्यघटनेतील घटनादुरुस्तीचे मार्ग सांगा.
२) भारतीय राज्यघटनेतील महत्त्वाच्या घटनादुरुस्तींचा आढावा घ्या.
३) संपत्तीच्या मूलभूत अधिकारात परिवर्तन करणाऱ्या घटनादुरुस्तींची चर्चा करा.
४) बेचाळीसावी घटनादुरुस्ती आणि ४४ वी घटनादुरुस्ती यांच्यातील विसंगती स्पष्ट करा.
५) स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्यातील ७३ व्या व ७४ व्या घटनादुरुस्तीचे योगदान स्पष्ट करा.
६) टीपा लिहा.
   १) ४२ वी घटनादुरुस्ती.
   २) ७३ आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती.

❖❖❖❖

३

भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान
(Philosophy of the Indian Constitution)

प्रकरणाची रचना :

३.० उद्दिष्ट
३.१ प्रस्तावना
३.२ भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान
३.३ भारतीय राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका
३.४ सारांश
३.५ प्रश्न

३.० उद्दिष्ट

कोणतीही संस्था किंवा संघटना विशिष्ट नियमाप्रमाणे कार्य करीत असते. ह्या नियमांची जी संहिता किंवा सूत्रबद्ध पद्धतीने केलेला नियमांचा संग्रह म्हणजेच त्या संस्थेची घटना होय. राजकीय व्यवस्था व राज्याचा कारभारही अशाच नियमांनी चालतो. त्या नियमांची संहिता म्हणजेच राज्यघटना होय. राज्यघटनेत त्या-त्या देशाच्या सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय परिस्थितीचे प्रतिबिंब पडलेले असते. त्यावर आधारीत राज्यघटनेने काही मूल्ये, तत्त्वे स्वीकारलेली असतात. त्यालाच राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान असे म्हणतात. भारतीय राज्यघटनेचेही काही विशिष्ट तत्वज्ञान आहे. त्याचा अभ्यास विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या तत्वज्ञानाची ओळख करुन देणे हे या प्रकरणाचे उद्दिष्ट आहे.

३.१ प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वात मोठी, विस्तृत आणि वैशिष्टपूर्ण राज्यघटना आहे. या देशाच्या राजकीय व्यवस्थेबरोबर नागरीकांच्या मूलभूत हक्क, कर्तव्ये, यांची सविस्तर मांडणी केलेली आहे. याशिवाय राज्यकारभार करताना ज्या तत्त्वांचे पालन करणे कायदेशीर बंधन नसले तरी नैतीक बंधन असणारी, कल्याणकारी राज्याच्या निर्मितीस चालना देणारी काही तत्त्वे राज्यघटनेत समाविष्ट केलेली आहेत. त्यालाच राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे असे म्हणतात. या सर्वाचा या प्रकरणात सविस्तर चर्चा केलेली आहे, ती विद्यार्थ्यांना विषय समजावून घेण्यास मदत करणारी आहे.

३.२ भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान (Philosophy of the Indian Constitution) अर्थ

प्रत्येक देशाच्या राज्यघटनेला स्वतःचे तत्वज्ञान असते. भारतीय राज्यघटनासुद्धा विशिष्ठ तत्त्वे व मूल्यांवर आधारित आहे. ही तत्त्वे व मूल्ये आपल्या राज्यघटनेचा पाया आहे. त्यालाच आपण भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान म्हणतो.

३.२.१ तत्त्वज्ञानावर प्रकाश टाकणारा ठराव :

घटनासमितीच्या पहिल्याच अधिवेशनात पंडीत नेहरूंनी भारतीय राज्यघटनेच्या ध्येयधोरणांविषयक ठराव मांडला होता. या ठरावात भारतीय राज्यघटनेची तात्वीक बैठक स्पष्ठ करण्यात आली होती.

ध्येयधोरण विषयक ठरावात (Objective resolution) खालील मूल्यांचा उल्लेख होता :-

१) भारतात एक स्वतंत्र, सार्वभौम, गणतंत्र निर्माण करणे.
२) भारताचे संघराज्य निर्माण करणे.
३) जनतेचे सार्वभौमत्व जाहीर करणे.
४) मूलभूत हक्कांची निर्मिती करणे आणि स्वातंत्र्य, समता, न्यायाची हमी लोकांना देणे.
५) भारतीय संस्थाने व विविधप्रांतांना सभसदत्व देणे.
६) अल्पसंख्यांक व मागासवर्गीयांना खास सवलती देणे.
७) भारताची एकात्मता राखणे.
८) जागतिक शांतता व मानवी कल्याणाला योगदान करून जगात मानाचे स्थान प्राप्त करणे.

राज्यघटनेच्या, ध्येयधोरण विषयक वरील ठरावामध्ये जे तत्त्वज्ञान दिसून येते तेच तत्त्वज्ञान भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेमध्ये (सरनामा Preamble) मध्ये स्पष्ठ झाले आहे.

३.३ भारतीय राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका (Preamble of the Indian Constitution)

३.३.१ उद्देशपत्रिका म्हणजे :

राज्यघटनेची प्रारंभीची प्रस्तावना किंवा सारांश म्हणजे राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका होय.

३.३.२ उद्देशपत्रिकेचे महत्त्व :

उद्देशपत्रिकेला भारतीय राज्यघटनेचा आत्मा म्हणतात कारण त्यावरून संपूर्ण राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान स्पष्ठ होते. स्वतंत्र भारतात घटनाकार कोणत्या प्रकाराचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक वातावरण निर्माण करू इच्छित होते याची जाणीव उद्देशपत्रिकेवरून होते.

३.३.३ भारतीय राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका :

भारतीय राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका खालीलप्रमाणे आहे.

"आम्ही भारतीय जनता, भारताचे एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक, गणराज्य निर्माण करण्याचे आणि भारताच्या सर्व नागरिकांना

न्याय - सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय

स्वातंत्र्य - विचार, उच्चार, विश्वास, श्रद्धा, पूजा, उपासना यांचे

समता - दर्जा व संधीबाबत

बंधुता - व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राची एकात्मता राखणारी ही उद्दिष्टे प्राप्त करून देण्याचा आमच्या या घटनासमितीत आज २६ नोव्हेंबर १९४८ या दिवशी निर्धार करीत आहोत. ही घटना आमच्यासाठी तयार, मंजूर व स्वीकृत करून ती आम्हाला अर्पण करीत आहोत".

राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान - भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेवरून तीन गोष्टी स्पष्ट होतात.

- १ भारतीय राज्यघटनेचे उगमस्थान (Sources)
- २ भारतीय राज्याचे स्वरूप (Nature of the State)
  - सार्वभौम
  - गणराज्य
  - लोकशाही
  - समाजवाद
  - धर्मनिरपेक्ष
- ३ भारतीय राज्यघटनेची उद्दिष्टे (Objectives of the State)
  - न्याय
  - स्वातंत्र्य
  - समता
  - बंधुता
  - राष्ट्राचे ऐक्य

१) भारतीय राज्यघटनेचे उगमस्थान :-

भारतीय घटनेची निर्मिती भारतीय जनतेच्या इच्छेतून झाली आहे. लोकांचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या घटनासमितीने घटनेची निर्मिती केली आहे. भारताची राज्यघटना ब्रिटिशांनी निर्माण केली नाही. उद्देशपत्रिकेतील सुरूवातीचे शब्द "आम्ही भारतीय लोक... ही घटना आमच्यासाठी तयार, मान्य व स्वीकृत करीत आहोत" या शब्दप्रयोगावरून स्पष्ठ होते की भारतीय घटनेचे उगमस्थान भारतीय जनताच आहे.

२) भारतीय राज्याचे स्वरूप (Nature of the State) :-

उद्देशपत्रिकेच्या दुसऱ्या ओळीवरून भारतीय राज्याचे स्वरूप सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक, गणराज्य असल्याचे स्पष्ठ होते. भारत सार्वभौम आहे म्हणजे इतर कोणत्याही देशांचे नियंत्रण किंवा वर्चस्व भारतावर नाही. देशांतील सर्व व्यक्ती व संस्था यांच्यावर भारतीय राज्याची सत्ता आहे. परराष्ट्रांशी भारताचे संबंध ठरविण्याचा हक्क भारतीय राज्याला आहे. भारत ब्रिटिश राष्ट्रकुलसभासद राष्ट्रसंघा (British Common Wealth) चा सभासद आहे. परंतु यामुळे भारताच्या सार्वभौमत्वावर कोणतीही मर्यादा येत नाही. कारण हा स्वतंत्र राष्ट्राचा संघ आहे या संघाचे भारताचे सभासदत्व ऐच्छिक आहे. इंग्रजांशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवणे एवढाच उद्देश या संघाचे सभासदत्व घेण्यामागे आहे.

गणराज्य :-

भारतात गणराज्य आहे म्हणजे भारतीय राज्याचा प्रमुख (राष्ट्रपती) अनुवंशिक नाही तर; लोकांनी निवडून दिलेला आहे. शासन लोकांनी निवडून दिलेले व लोकांसाठी कार्य करणारे आहे.

प्रजासत्ताक (लोकशाही):-

भारतात प्रजासत्ताक राज्यपध्दती स्वीकारण्यात आली आहे. भारतीय लोकशाही राज्यपध्दतीच्या दोन बाजू आहेत. १) लोकशाही एक शासनाचा प्रकार आहे. २) दुसरे म्हणजे लोकशाही शासनास आवश्यक लोकशाही समाजाची स्थापना. लोकशाही ही एक प्रतिनिधीक शासनपध्दती आहे. लोक आपले प्रतिनिधी निवडून देतात आणि ते प्रतिनिधी राज्यकारभार करतात. लोक या या प्रतिनिधीक शासनावर संसदेद्वारे प्रत्यक्ष नियंत्रण ठेवतात. प्रौढ मताधिकारांमुळे प्रत्येक नागरिकाला मतदाराचा अधिकार मिळतो. प्रौढ मताधिकाराच्या माध्यमातून जनता शासनात सहभागी होऊ शकते. २) लोकशाही समाजाची स्थापना करणे राजकीय लोकशाहीसाठी आवश्यक असते. त्यासाठी समान दर्जा व संधी, आर्थिक न्याय, संपत्तीचे समान वितरण, स्वातंत्र्य व समतेचा हक्क इत्यादीच्या तरतूदी राज्यघटनेत करण्यात आल्या आहेत. की ज्याच्यामुळे सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही भारतात निर्माण होऊ शकेल.

समाजवाद :-

भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेमध्ये 'समाजवाद' हा शब्द १९७६ च्या ४२ व्या घटनादुरूस्तीद्वारे समाविष्ट करण्यात आला आहे. संपत्ती आणि उत्पन्न यातील विषमता नष्ट करणे, सर्व लोकांना योग्य राहणीमानाचा दर्जा उपलब्ध करून देणे हा त्यामागे उद्देश होता. भारतीय समाजवाद खाजगी संपत्ती नष्ट करण्यास सांगत नाही परंतु खाजगी मालमत्तेच्या नियंत्रणावर भर देतो. संपत्ती व कारखान्यांचे संपूर्ण राष्ट्रीयीकरण न करता मिश्र अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यावर भर देतो. १९९२ नंतर भारतीय समाजवादी व्यवस्था खाजगीकरण आणि उदारीकरणावर भर देत आहे.

धर्मनिरपेक्ष :-

१९७६ साली ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे 'धर्मनिरपेक्ष' हा शब्द भारतीय घटनेत समाविष्ट केला आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या मूलभूत रचनेचा तो एक भाग आहे. भारतीय राज्याने सर्व धर्मांना सारखेच संरक्षण दिले आहे. राज्याचा धर्म म्हणून कोणत्याही विशिष्ट धर्माला मान्यता दिली नाही. ळोकांना पुजाअर्चा, श्रध्दा, उपासना इत्यादीचे स्वातंत्र्य धार्मिक स्वातंत्र्याच्या हक्काद्वारे देण्यात आले आहे. याउलट पाकिस्तान, बांगलादेश, श्रीलंका, बर्मा, नेपाळ इत्यादी भारताच्या शेजारच्या राष्ट्रांनी विशिष्ट धर्माला मान्यता दिली. ही राष्ट्रे धर्मातीत राष्ट्रे आहेत. भारतीय राज्य धर्म निरपेक्ष राज्य आहे.

भारतीय राज्याचे स्वरूप कोणते आणि कसे आहे ते उद्देशपत्रिकेवरून स्पष्ट होते. भारतीय राज्यघटनेची मूलभूत रचना कोणत्या तत्त्वांवर आधारित आहे हेही त्यावरून लक्षात येते.

३) भारतीय राज्यघटनेची उद्दिष्टे :

उद्देशपत्रिकेवरून भारतीय राज्याची मुख्य उद्दिष्टे स्पष्ट होतात. न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, व्यक्तीची प्रतिष्ठा, राष्ट्राची अखंडता व एकात्मता राखणे भारतीय राज्याची मुख्य उद्दिष्टे आहेत.

न्याय :

सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात न्याय प्रस्थापित करणे भारतीय राज्याचे उद्दिष्ट आहे. व्यक्तिहित आणि समाजहिताचा मेळ म्हणजे न्याय. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय भारतात प्रस्थापित व्हावा म्हणूनच मूलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्त्वे, सामाजिक क्षेत्रात भेदभाव न करणे, आर्थिक क्षेत्रात समान संधी व दर्जा उपलब्ध करून देणे, इत्यादी तरतूदी घटनेत करण्यात आल्या आहेत.

स्वातंत्र्य :

व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास स्वातंत्र्याशिवाय शक्य नाही. म्हणून राज्यघटनेमध्ये विचार, उच्चार, संचार, पूजा, विश्वास, श्रध्दा, इत्यादी प्रकारचे स्वातंत्र्य मूलभूत हक्कांच्या स्वरूपात नागरिकांना दिले आहे. व्यक्ति व समाजाच्या विकासासाठी अशा तऱ्हेचे स्वातंत्र्य आवश्यक असते. स्वातंत्र्यामुळे व्यक्तिविकासाला पोषक वातावरण निर्माण होते.

समता :

समतेशिवाय स्वातंत्र्याला अर्थ नसतो. म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्कामध्ये पहिलाच हक्क 'समतेचा' आहे. या हक्कानुसार कायद्यापुढे समानता, कायद्याचे सर्व नागरिकांना समान संरक्षण, प्रत्येकाला समान संधी व दर्जा देण्यात आला आहे. स्वातंत्र्य उपभोगण्याची व विकासाची समान संधी प्रत्येक नागरिकाला उपलब्ध करून देणे हा त्यामागे उद्देश आहे.

बंधुता :

प्रत्येक व्यक्तिला प्रतिष्ठा मिळावी, माणूस म्हणून जगता यावे, प्रत्येकाला मानवी वागणूक मिळावी, न्याय मिळावा यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये अनेक तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. राष्ट्राचे ऐक्य आणि एकात्मता राखणारा बंधुभाव निर्माण करणे भारतीय राज्याचे उद्दिष्ट आहे. भारत विविध धर्म, जाती, वंश असलेला देश आहे. या विविधतेतून भारतात एकता निर्माण व्हावी आणि राष्ट्राचे ऐक्य कायम राहावे यासाठी 'बंधुभाव' निर्माण करण्यावर भर आहे.

३.४ सारांश

भारतीय राज्यघटनेचे मूलभूत तत्त्वज्ञान उद्देशपत्रिकेमध्ये वरीलप्रमाणे मोजक्या शब्दात व्यक्त झाले आहेत. या तत्त्वांच्या उद्दिष्टप्राप्तीसाठीच मार्गदर्शकतत्त्वांची यादी, मूलभूत हक्क इत्यादी तरतूदी घटनेत आहे. देशाचे सार्वभौमत्त्व, ऐक्य व एकात्मता, धर्मनिरपेक्षता राखण्यासाठी मूलभूत कर्तव्याचाही समावेश घटनेच्या कलम ५१ 'अ' मध्ये १९७६ साली केला आहे.

सारांश तक्ता

उद्देशपत्रिका आणि भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान

- १ उद्देशपत्रिका म्हणजे काय ?
- २ मूळ स्वरूपातील उद्देशपत्रिका
- ३ घटनेचे तत्त्वज्ञान
  - १ घटनेचे उगमस्थान लोकांचे सार्वभौमत्त्व
  - २ राज्याचे स्वरूप
    - १) सार्वभौम
    - २) समाजवादी
    - ३) धर्मनिरपेक्ष
    - ४) लोकशाही
    - ५) गणराज्य
  - ३ घटनेचे उद्दिष्ट
    - १) न्याय
    - २) स्वातंत्र्य
    - ३) समता
    - ४) बंधुता
    - ५) राज्याची एकता व एकात्मता
- ४ निष्कर्ष

आपली प्रगती तपासा :

१) भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देश पत्रिकेतून कोणती उद्दिष्ट्ये स्पष्ट होतात ?

____

____

____

____

३.५ प्रश्न

१) भारतीय राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका स्पष्ट करा.

२) भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेच्या आधाराने भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान स्पष्ट करा.

३) भारतीय राज्यघटनेच्या तत्त्वज्ञानाची चर्चा करा.

४) टिपा लिहा.

   १) भारतीय राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका.

   २) भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान.

❖❖❖❖

४

मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे

प्रकरणाची रचना :

४.० उद्दिष्ट
४.१ प्रस्तावना
४.२ मूलभूत हक्क
४.३ मार्गदर्शक तत्त्वे
४.४ सारांश
४.५ प्रश्न

४.० उद्दिष्ट :

हक्क आणि कर्तव्यांचा अभ्यास करुन नागरिकांमध्ये जागृकता आणणे.

४.१ प्रस्तावना :

भारतीय राज्यघटनेमध्ये मूलभूत हक्कांची यादी आणि मार्गदर्शक तत्त्वांची यादी समाविष्ट आहे. भारतीय नागरिकांचे मूलभूत हक्क आणि स्वातंत्र्याची सविस्तर यादी राज्यघटनेत आहे. राज्याच्या धोरणविषयक मार्गदर्शन करणारी मार्गदर्शक तत्त्वेही राज्यघटनेत आहेत.

भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागामध्ये कलम १२ ते ३५ नुसार नागरिकांना मूलभूत हक्कांची हमी देण्यात आली आहे.

४.२ मूलभूत हक्कांचा अर्थ :

मूलभूत हक्क म्हणजे नागरिकांसाठी आवश्यक असणारी मूलभूत स्वातंत्र्ये. भारतात ज्यांची हमी राज्यघटनेद्वारे देण्यात आली आहे. शासनकर्त्यांना घटनादुरुस्तीशिवाय त्यात परिवर्तन किंवा दुरुस्ती करता येत नाही. राज्यघटनेत मूलभूत हक्कांची यादी असल्यामुळे नागरिकांना त्यांच्या हक्क व स्वातंत्र्याची हमी मिळाली आहे.

४.२.१ मूलभूत हक्कांची आवश्यकता :

१) प्रत्येक व्यक्तीला सुसंस्कृत जीवन जगण्यासाठी आणि व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी काही स्वातंत्र्ये आवश्यक असतात. त्याशिवाय व्यक्ती जीवन जगू शकत नाही. व्यक्तीजीवनास

आवश्यक स्वातंत्र्ये हक्क्यांच्या स्वरुपात नागरिकांना मिळतात. राज्याकडून हक्क स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाची हमी मिळते तेव्हा अर्थपूर्ण जीवन जगणे व्यक्तीला शक्य होते. हक्कांमुळे सुसंस्कृत जीवन जगण्यास अनुकूल परिस्थिती नागरिकांना उपलब्ध होते. २) लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी मूलभूत हक्कांची आवश्यकता असते. कारण या हक्कांमुळे लोकांना स्वातंत्र्य प्राप्ती होते. त्याचा उपयोग जागरूक लोकमत व लोकांचा विकास होण्यास लोकांचा शासनातील सहभाग वाढण्यास होते. ३) हक्कांमुळे लोकांना स्वातंत्र्याची हमी मिळते. भारतासारख्या धर्म, जात, भाषा इत्यादी विविधता असलेल्या देशांमध्ये लोकांच्या मनात सुरक्षिततेची भावना निर्माण होण्यासाठी, लोकांमध्ये सलोख्याचे, सामंजस्याचे वातावरण निर्माण होण्यासाठी, समाजात एकसंघता येण्यास हक्कांची हमी आवश्यक असते.

४.२.२ मूलभूत हक्कांची यादी :

भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात कलम नं. १२ ते ३५ मध्ये मूलभूत हक्कांची यादी समाविष्ट आहे. मूळ भारतीय राज्यघटनेनुसार ७ मूलभूत हक्क होते परंतु ४४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार राज्यघटनेतील संपत्तीचा हक्क मूलभूत हक्कांतून काढून टाकण्यात आला आहे. आता एकूण ६ मूलभूत हक्क आहेत. ते हक्क खालील प्रमाणे –

१	२	३	४	५	६
समतेचा हक्क कलम १४ ते १८	स्वातंत्र्याचा हक्क कलम १९ ते २२	शोषणाविरुद्धचा हक्क कलम २३ ते २४	धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क कलम २५ ते २८	सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क कलम २९ ते ३०	संविधानिक किंवा घटनात्मक उपाय योजनेचा हक्क कलम ३२

४.२.३ समतेचा हक्क (Right to Equality):

भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्कांच्या यादीमध्ये पहिलाच मूलभूत हक्क समतेचा हक्क आहे.

समतेच्या हक्काचे महत्त्व :

समान संधी व दर्जा असल्याशिवाय समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला विकास करणे शक्य नसते. लोकशाही व्यवस्था प्रस्थापित होण्यास समतेचा हक्क असणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. या हक्कांशिवाय इतर हक्कांना काहीच अर्थ उरत नाही. राज्यघटनेच्या कलम १४ ते १८ या कलमांमध्ये या हक्कांचा समावेश आहे.

समतेच्या हक्काच्या पाच बाजू (Five Aspects) आहेत.

कलम १४	कलम १५	कलम १६	कलम १७	कलम १८
कायद्यापुढे समता equality before law	सार्वजनिक स्थळी भेदभाव नाही No discrimination at Public Places	समान संधी व दर्जा (equal status and opportunity)	अस्पृश्यता पाळणे गुन्हा	पदव्यांचे संपुष्टीकरण

१) **कायद्यापुढे समता (Equality before law) :**

समतेच्या हक्कांची पहिली बाजू म्हणजे कायद्यापुढे समता होय. सर्व नागरिकांना कायद्याचे समान संरक्षण होय. कायद्यापुढे जात, धर्म, लिंग, इत्यादी आधारावर भेदभाव करण्यात येणार नाही. याचाच अर्थ कायद्याची सर्वोच्चता असेल. कायद्यापुढे श्रेष्ठ, कनिष्ठ असा भेदभाव असणार नाही. कायद्यापुढे सर्व नागरिकांना समाज वागविण्यात येईल.

अपवाद : राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, सभापती, पंतप्रधान यांना वेगळे स्थान काही बाबतीत असू शकेल.

२) **सार्वजनिक स्थळी भेदभाव नाही (No discrimination at Public Places) :**

कोणत्याही सार्वजनिक ठिकाणी उदा. स्टेशन, करमणूकीची जागा, विहीर, तलाव, रस्ता इत्यादी ठिकाणी धर्म, जात, लिंग, स्थान यावरून भेदभाव करण्यात येणार नाही.

अपवाद : सामाजिक व आर्थिक दृष्टीने मागासलेल्या वर्गांसाठी, स्त्रियांसाठी, लहानमुलांसाठी विशेष तरतूदी राज्य करू शकते.

३) **समान संधी व दर्जा (equal status and opportunity) :**

राज्यातील सरकारी नोकऱ्यांमध्ये नोकरीची समान संधी सर्व नागरिकांना देण्यात येईल. कोणत्याही पदावर नेमताना धर्म, जात, लिंग इत्यादी कारणांवरून भेद केला जाणार नाही.

अपवाद :- मागासलेल्या जाती जमातींच्यासाठी सरकारी नोकरीत पुरेसे प्रतिनिधीत्व देण्यासाठी राज्याला काही जागा राखून ठेवता येतात.

४) **अस्पृश्यता निवारण (Abolition of Untouchability) :**

अस्पृश्यता पाळणे कायद्याप्रमाणे गुन्हा मानला जातो. अस्पृश्यतेचे पालन करणारी व्यक्ती शिक्षेस पात्र ठरते. १९५५ साली अस्पृश्यता निवारण कायदा करण्यात आला आहे. या कायद्याप्रमाणे कोणत्याही व्यक्तीला अस्पृश्य म्हणून शाळा, दवाखाना किंवा इतर ठिकाणी प्रवेश नाकारता येणार नाही. अस्पृश्य व्यक्तीचा अपमान करणे, कनिष्ठप्रतीची वागणूक देणे, अस्पृश्यतेचे समर्थन करणे गुन्हा आहे.

५) **पदव्यांची समाप्ती (Abolition of Titles) :**

पूर्वी सरकारतर्फे रावसाहेब, रावबहादूर इत्यादी पदव्या दिल्या जात. पदवी बरोबरच त्या व्यक्तीला विशेष अधिकार देण्यात येत. त्यामुळे सामाजिक विषमता आणि भेदभाव निर्माण झाला होता. असा भेदभाव नष्ट करण्यासाठीच पदव्या देणे कायद्याने बंद केले आहे. आता शैक्षणिक व सैनिक क्षेत्रातील विशेष कामगिरीसाठी पदव्या देण्यात येतात पण त्यामुळे त्या व्यक्तीला विशेष अधिकार प्राप्त होत नाहीत.

सारांश : भारतातील जातीभेद, लिंगभेद इत्यादी मानवनिर्मित विषमता नष्ट करणे आणि राज्यात, समाजात समता स्थापित करणे हे या हक्कांचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

४.२.४ स्वातंत्र्याचा हक्क (Right to Freedom):

भारतीय राज्यघटनेतील दुसरा महत्त्वाचा हक्क म्हणजे स्वातंत्र्याचा हक्क होय.

स्वातंत्र्याच्या हक्काचे महत्त्व :

व्यक्तिगत स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आधार आहे. हा हक्क सर्व हक्कांचा आत्मा आहे. या हक्कांशिवाय व्यक्तिचा विकास होणे शक्यच नाही. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १९ ते २२ मध्ये या हक्कांचा विचार करण्यात आला आहे.

स्वातंत्र्याच्या हक्कांच्या विविध बाजू खालील प्रमाणे आहेत :-

१	२	३	४
कलम १९ नुसार खालील प्रकारचे स्वातंत्र्य भारतीय नागरिकाला प्राप्त झाले. १) भाषण आणि विचार स्वातंत्र्य (Freedom of Speech & expression) २) सभा भरविण्याचे स्वातंत्र्य (To Assemble Peacefully) ३) संस्था आणि संघ स्थापन करण्याचे (To form Associations or Unions) ४) संचार स्वातंत्र्य (Freedom of Movement) ५) भारताच्या कोणत्याही भागात वास्तव्य करण्याचे, स्थायी होण्याचे स्वातंत्र्य (To reside and settle in any Part of the Indian territory) ६) कोणताही व्यवसाय व व्यापार करण्याचे (To Practise any profession, trade or business)	कलम २० अपराधी व्यक्तीला दोष सिद्ध करण्याचे स्वातंत्र्य (Protection in respect of conviction for offences)	कलम २१ जीवित स्वातंत्र्य (Protection of life)	कलम २२ बेकायदेशीर अटकेबाबत (Protection against Arrest & Detention)

स्वातंत्र्याच्या हक्कांच्या बाजू :

स्वातंत्र्याच्या हक्काची पहिली बाजू : कलम १९ प्रमाणे भारतातील प्रत्येक नागरिकाला ६ प्रकारचे स्वातंत्र्य आहे.

१) भाषणस्वातंत्र्य आणि विचारस्वातंत्र्य.
२) सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य.
३) संस्था आणि संघ स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य.
४) संचार स्वातंत्र्य.
५) स्थायी होण्याचे वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य.
६) कोणताही व्यापार व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य.

या प्रत्येक स्वातंत्र्यावर काही मर्यादीत बंधने आहेत. अमर्यादीत स्वातंत्र्यामुळे अराजकता निर्माण होण्याचा धोका असतो. म्हणून स्वातंत्र्याच्या हक्कांवर काही बंधने घालण्यात आली आहेत.

१) **भाषण आणि विचार स्वातंत्र्य:** भाषण आणि विचार स्वातंत्र्यामध्येच मुद्रणस्वातंत्र्याचा हक्क अंतर्भुत आहे. या हक्कांवर खालील मर्यादा आहेत. राज्याचे संरक्षण, परराज्याशी असलेले मित्रत्त्वाचे संबंध, सार्वजनिक शांतता व सुव्यवस्था ह्यांना बाधा आणणारे आणि भारताची एकात्मता, सभ्यता, नीतीमत्ता, कोर्टाचा अवमान करणाऱ्या, कोणाची बदनामी करणाऱ्या, गुन्ह्यास उत्तेजन देणाऱ्या भाषणांवर व विचारस्वातंत्र्यावर बंधने आहेत. कायदा करून 'योग्य ती बंधने' घालण्याचा अधिकार शासनाला आहे.

२) **सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य:** शांततापूर्वक परंतु शस्त्राशिवाय सभा भरविण्याचे स्वातंत्र्य प्रत्येक नागरिकाला आहे. मिरवणुका व संमेलने नागरिकांना भरविता येतात. परंतु या हक्कावर भारताची एकात्मता, सार्वभौमत्त्व, सुव्यवस्था अबाधित राखण्यासाठी योग्य ती बंधने सरकार घालू शकते.

३) **संस्था आणि संघ स्थापन करण्याचा हक्क :** संस्था आणि संघ स्थापन करण्याचा हक्क भारतीय नागरिकांना आहे. त्यामुळे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्वरूपाच्या संघटना स्थापन करता येतात. परंतु एखाद्या संघ व संस्थेद्वारे सार्वजनिक शांततेला धोका उत्पन्न होत असेल किंवा भारताची एकात्मता, ऐक्य ह्यांना बाधा निर्माण होत असेल तर तो संघ अथवा संस्था बेकायदेशीर घोषित करण्याचा सरकारला हक्क आहे. उदा. १९७५ च्या आणीबाणीच्या काळी तत्कालीन शासनाने राष्ट्रीय स्वंयसेवक संघ (RSS) व इतर संस्था व संघटनांवर सार्वजनिक शांततेला धोका निर्माण करणारे म्हणून बंदी घातली होती.

४) **संचार स्वातंत्र्य :** भारतीय प्रदेशात सर्वत्र संचार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. परंतु हा हक्क अमर्यादित नाही. लोकहिताच्या आणि मागासलेल्या जातींच्या हिताच्या दृष्टीने योग्य ती बंधने सरकारला घालता येतात. कायद्याने स्थानबद्ध केलेल्या व्यक्तींचे संचारस्वातंत्र्य नष्ट होते. सरकारने 'सुरक्षित' म्हणून घोषित केलेल्या जागी सरकारच्या परवानगीशिवाय संचार करता येत नाही.

५) **स्थायी होण्याचे, वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य:** भारताच्या कोणत्याही भागात वास्तव्य करण्याचे आणि स्थायी होण्याचे स्वातंत्र्य आहे. परंतु सार्वजनिक हितासाठी या स्वातंत्र्यावर सरकार बंधने घालू शकेल.

६) **व्यवसाय स्वातंत्र्य :** कोणताही धंदा, व्यवसाय किंवा व्यापार करण्याचे स्वातंत्र्य नागरिकांना आहे. एखादा व्यवसाय करण्यासाठी विशिष्ट पात्रतेची अट सरकार घालू शकेल. एखादा व्यवसाय अंशतः अथवा पूर्णतः स्वतःकडे घेण्याचा अधिकार सरकारला आहे.

व्यक्तिस्वातंत्र्याची हमी :

घटनेच्या २०, २१ आणि २२ व्या कलमाप्रमाणे वरील १९ व्या कलमातील व्यक्तिस्वातंत्र्याची हमी देण्यात आली आहे.

स्वातंत्र्याची हक्काची दुसरी बाजू :

कलम २० - अपराधी व्यक्तिला दोष सिद्ध करण्याबाबत संरक्षण देण्यात आले आहे.

१) जो पर्यंत कायद्यानुसार एखाद्याने गुन्हा केला आहे असे सिद्ध होत नाही, तोपर्यंत त्या व्यक्तीला अपराधासाठी शिक्षा देता येत नाही.
२) एकाच गुन्ह्यासाठी एकापेक्षा जास्त शिक्षा दिली जाणार नाही.
३) कायद्याने सांगितलेल्या शिक्षेपेक्षा जास्त शिक्षा व्यक्तीला देता येत नाही.
४) स्वतःविरुद्ध साक्ष देण्यासाठी एखाद्याला भाग पडले जाणार नाही किंवा सक्ती केली जाऊ शकत नाही.

तिसरी बाजू : स्वातंत्र्याच्या हक्काची तिसरी बाजू म्हणजे जीवित स्वातंत्र्य होय.

कलम २१ - व्यक्तीच्या जीवित स्वातंत्र्याचे संरक्षण (Protection of life) देणारे आहे. कोणत्याही व्यक्तीचे जीवनस्वातंत्र्य अथवा वैयक्तिक स्वातंत्र्य कायद्याने ठरवून दिलेल्या पद्धतीशिवाय अन्य तऱ्हेने हिरावून घेतले जाणार नाही.

चौथी बाजू : कलम २२ - बेकायदेशीर अटकेपासून संरक्षण (Protection against Arrest and Detention) देण्यात आले आहे.

१) अटक झालेल्या व्यक्तीस, कोणत्या कारणांसाठी अटक झाली आहे हे जाणून घेण्याचा अधिकार आहे.
२) स्वतःच्या पसंतीनुसार वकीलाचा सल्ला घेऊन त्यांच्यामार्फत आपला बचाव करण्याचे स्वातंत्र्य व्यक्तीला आहे.
३) एखाद्या व्यक्तीला अटक केल्यानंतर चोवीस तासाच्या आत न्यायालयात हजर करणे आवश्यक असते. न्यायधीशाच्या परवानगीशिवाय अधिक काळ व्यक्तीला स्थानबद्धतेत ठेवता येत नाही.

परंतु प्रतिबंधकस्थानबद्धता कायद्यानुसार अटक झालेल्या व्यक्तीला वरील नियम लागू होत नाहीत.

प्रतिबंधक स्थानबद्धता कायदा (Preventive Detention Act) :

१९५० साली हा कायदा पास झाला. भारताच्या सुरक्षिततेला धोका उत्पन्न करणाऱ्या, राज्याशी शांतता आणि सुरक्षितता बाधा आणणाऱ्या, देशाच्या आवश्यक सेवांना विरोध करणाऱ्या

व्यक्तिंना ह्या कायद्यनुसार स्थानबद्ध करता येते. स्थानबद्ध केलेल्या व्यक्तिला कोणत्या कारणासाठी स्थानबद्ध केले ते सांगण्याचे बंधन सरकारवर नाही.

उद्देश :

व्यक्तीला एखाद्या गुन्ह्यासाठी शिक्षा देणे हा या कायद्याचा उद्देश नाही तर व्यक्तीला गुन्ह्यापासून प्रतिबंध करणे (To prevent from crime) हा उद्देश या कायद्याचा आहे.

ह्या कायद्याखाली अटक केलेल्या व्यक्तीला तीन महिन्यांपेक्षा जास्त काळासाठी स्थानबद्ध करता येत नाही.

टीका :

हा कायदा व्यक्तीस्वातंत्र्याला बाधक आहे. विरोधकांना नेस्तनाबूत करण्यासाठी या कायद्याचा उपयोग सत्ताधारी करू शकतात असे टिकाकारांचे मत आहे.

समर्थन :

भारतामध्ये फुटीर प्रवृत्तींना पायबंद घालण्याच्या दृष्टीने आणि भारताची एकता व स्वातंत्र्य राखण्याच्या दृष्टीने हा कायदा योग्य आहे. ह्या कायद्यामध्ये १९७१ साली (MISA मिसा) 'अंतर्गत सुरक्षा कायदा' १९८५ साठी (TADA टाडा) 'टेररीस्ट अॅन्ड डिसक्रीपटीव्ह अॅक्टीव्हिटीज अॅक्ट' याप्रमाणे बदल करण्यात आले होते.

शोषणाविरुद्ध हक्क (Right against Expolitation)

या हक्काच्या दोन बाजू आहेत.

१ — कलम २३
मानवाच्या क्रमविक्रयास बंदी

२ — कलम २४
१४ वर्षांच्या आतील मुलांना धोक्याच्या ठिकाणी कामास नेण्याची बंदी

महत्त्व :

भारतामध्ये फार पूर्वीपासून वेठबिगारी, देवदासी पद्धती होती. जमीनदारांचे नियंत्रण मजूर वर्गावर होते. मागासलेल्या जाती, स्त्रिया यांचे शोषण होत होते. अशा प्रकारचे शोषण बंद करण्यासाठी हा हक्क देण्यात आला आहे.

हक्कांच्या बाजू :

१) कलम २३ प्रमाणे माणसांची विक्री, वेठबिगारी, जबरदस्तीने काम करून घेणे, इत्यादीला प्रतिबंध आहे. या कलमाचे उल्लंघन करणाऱ्याला कायद्यानुसार शिक्षा आहे.

२) कलम २४ प्रमाणे १४ वर्षाच्या आतील मुलामुलींना खाणी किंवा धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास बंदी आहे.

मर्यादा :

सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने विशिष्ठ परिस्थितीमध्ये सरकार लोकांकडून सक्तीने काम करून घेऊ शकतात. उदा. लष्करात भरती होण्यास सक्ती करणे.

४.२.५ धार्मिकस्वातंत्र्याचा हक्क (Right to freedom of Religion) :

धार्मिकस्वातंत्र्याच्या विविध बाजू

कलम २५	कलम २६	कलम २७	कलम २८
स्वमतानुसार कोणताही धर्म स्वीकारण्याचा, त्याप्रमाणे आचार प्रचार, उपासना, करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.	धर्मसंस्था स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य	कोणत्याही धर्मांच्या प्रचारासाठी सक्तीने पैसा गोळा करण्यावर बंदी	शिक्षणसंस्थांमध्ये धार्मिक शिक्षण देण्यावर बंदी

धार्मिकस्वातंत्र्यावर मर्यादा :

१) हे स्वातंत्र्य सार्वजनिक सुव्यवस्था, नीती, आरोग्य याच्या आड येता कामा नये.

२) समाजसुधारणा करण्यासाठी आणि समाजविघातक कृत्यांना आळा घालण्यासाठी सरकार वाईट प्रथांवर बंदी घालू शकते.

धार्मिकस्वातंत्र्याचे महत्त्व :

भारत अनेक धर्मियांचा देश असल्यामुळे सर्व नागरिकांना धर्मस्वातंत्र्य देण्यात आले आहे. त्यामुळे सर्वच धर्मिय लोकांमध्ये सुरक्षिततेची व ऐक्याची भावना निर्माण होण्यास मदत झाली आहे. या हक्कामुळे भारतात धर्मनिरपेक्ष राज्याची स्थापना झालेली आहे.

सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क
(Cultural and Educational Rights)

या हक्काच्या बाजू

कलम २९	कलम ३०
भारतातील प्रत्येक नागरिकाला स्वतःची भाषा, लीपी व संस्कृती ह्यांची जोपासना करण्याचा हक्क आहे.	या कलमाप्रमाणे भाषिक व धार्मिक अल्पसंख्यकांना शिक्षणसंस्था स्थापन करण्याचा व चालविण्याचा हक्क आहे. अशा संस्थामध्ये अल्प संख्यकांना त्यांच्या स्वतःच्या भाषेतून शिक्षण देण्याचा अधिकार आहे. अशा शिक्षणसंस्थांना अनुदान देतेवेळी राज्य कसलाही भेदभाव करणार नाही अशी तरतूद करण्यात आली आहे.

या हक्काचे महत्त्व :

भारतात अल्पसंख्यकांना संरक्षण मिळावे, त्यांना त्यांच्या संस्कृतीचे रक्षण करता यावे म्हणून हा हक्क देण्यात आला आहे. या हक्कामुळे अल्पसंख्यकांना न्याय तर मिळालाच त्याशिवाय भारतात 'विविधतेतून एकता' निर्माण होण्यास मदत झाली आहे.

४.२.६ घटनात्मक उपायांचा हक्क (Right to Constitutional Remedies) :-

महत्त्व :

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३२ प्रमाणे मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करणारा घटनात्मक उपायांचा हक्क देण्यात आला आहे. हक्कांना संरक्षणात्मक हमी नसेल तर अर्थ उरत नाही. मूलभूत हक्कांवर आक्रमण झाले तर घटनात्मक उपाययोजनेच्या हक्काप्रमाणे नागरिक सर्वोच्च आणि उच्च न्यायालयात दाद मागू शकतात हा हक्क आपल्या राज्यघटनेचा आत्मा व ह्रदय आहे. मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी नागरिकाला न्यायालयाकडे पाच प्रकारचे अर्ज करता येतात. हे अर्ज खालीलप्रमाणे आहेत.

१	२	३	४	५
बंदी प्रत्यक्षीकरण	परमादेश	प्रतिषेद	अधिकारपृच्छा	उत्प्रेक्षण
Hebeas Cropus	Mandamus	Prohibition	Quo - Warranto	Certiorari
बेकायदेशीर अटकेविरुद्ध संरक्षण	कर्तव्ये करण्यास भाग पडणारा आदेश देणे.	वरिष्ठ न्यायालय कनिष्ठ न्यायालयाला आदेश देतात.	बेकायदेशीर पदग्रहणाला आव्हानात्मक विचारणा	न्यायालयाचा आदेश

१) **बंदी प्रत्यक्षीकरण :**

एखाद्या व्यक्तीला बेकायदेशीर अटक झाली असेल किंवा अन्यायपूर्वक दंड झाला असेल तर, अटकेचे कारण विचारण्यासाठी त्या व्यक्तीला अगर तिच्या नातेवाईकांना न्यायालयाकडे अर्ज करता येतो. अटक झालेल्या व्यक्तीस न्यायालयापुढे हजर करावे असा आदेश न्यायालय देते. त्यानंतर न्यायालय त्या व्यक्तीवर झालेल्या अन्यायाशी चौकशी करते. अटक बेकायदेशीर आहे असे सिद्ध झाल्यास त्या व्यक्तीची तात्काळ सुटका करावी असा आदेश न्यायालय देते. या तरतूदीमुळे कोणत्याही व्यक्तीला सरकार अगर कोणतीही संस्था बेकायदेशीररित्या अटकेत ठेवू शकत नाही.

२) **परमादेश (Madamus) :**

आम्ही आज्ञा देतो असा त्याचा अर्थ आहे. शासन किंवा एखादी व्यक्ती, संस्था आपल्या कर्तव्याचे पालन करीत नसल्यामुळे एखाद्यावर अन्याय होत असेल तर; तो अन्यास दूर व्हावा म्हणून न्यायालयाकडे हा अर्ज करता येतो. न्यायालय चौकशी करून त्याप्रमाणे ताबडतोब अन्याय नाहीसा करावा असा आदेश देते. उदा. फॅक्टरी ॲक्ट प्रमाणे कायद्यानुसार मजुराला नुकसान भरपाई द्यावी लागते. ती देण्याची टाळाटाळ मालक करीत असेल तर असा अर्ज न्यायालयाकडे करता येतो.

३) **प्रतिषेद** (**Prohibition**) :

उच्च न्यायालयाने कनिष्ठ न्यायालयाला एखादा खटला चालविण्यास मनाई हुकूम देणे म्हणजे प्रतिषेद होय. कनिष्ठ न्यायालयाला एखादा खटला चालविण्याचा कायदेशीर अधिकार नसेल तर त्या खटल्याची सुनावणी स्थगित करण्यासाठी उच्च न्यायालयाकडे असा अर्ज करता येतो.

४) **अधिकारपृच्छा** (**Quo - Warranto**) :

बेकायदेशीर पदग्रहणाला आव्हानात्मक विचारणा करण्याचा हक्क या अर्जामुळे प्राप्त होतो. कोणतेही सरकारी किंवा सार्वजनिक पद पात्रता नसतांना जर कोणी व्यक्ती ते पद भूषवित असेल तर त्या व्यक्तीच्या पदग्रहणाला विचारणा करण्याचा अधिकार व्यक्तीला आहे. परंतु ज्या पदाच्या बाबतीत वाद असेल त्या पदाशी त्या व्यक्तीचे हितसंबंध गुंतलेले असावे. न्यायालयाने अर्ज मान्य केल्यास बेकायदेशीरपणे पद धारण करणाऱ्या व्यक्तीला ते पद सोडण्याची न्यायालय आज्ञा देते.

५) **उत्प्रेक्षण** (**Certiorari**) :

कनिष्ठ न्यायालयाकडे चालणारा खटला वरिष्ठ न्यायालयाने चालवावा अशी विनंती करणारा अर्ज म्हणजे उत्प्रेक्षण होय. या पाच प्रकारच्या अर्जाद्वारे कोणतीही व्यक्ती मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी न्यायालयात जाऊ शकते.

४.२.७ मालमत्तेचा किंवा संपत्तीचा हक्क (Right to Property) :

घटनेच्या ३१ व्या कलमाप्रमाणे भारतीय नागरिकांना संपत्तीचा हक्क होता. शासनाने या कलमांमध्ये अनेकदा दुरुस्त्या केल्या आणि या हक्कांवर मर्यादा टाकल्या होत्या. १९७८ साली ४४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याप्रमाणे हा हक्क मूलभूत हक्कातून काढून टाकण्यात आला. आता या हक्काला कायदेशीर हक्काचे स्वरूप देण्यात आले. सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समता आणणे या उद्दिष्टांच्या आड हा हक्क येतो असे शासनाचे मत होते.

४.२.८ मूलभूत हक्कांचे मूल्यमापन (Evaluation of Fundamental Rights):

१) मूलभूत हक्कांच्या यादी वरून भारतातील मूलभूत हक्कांच्या स्वरूपाची कल्पना येते. भारतीय समाजव्यवस्था, अर्थव्यवस्था आणि राज्यव्यवस्थेमध्ये समता, न्याय, मानवता आणण्याच्या दृष्टीने मूलभूत हक्कांचे स्वरूप व आशय आहे असे दिसते.

२) मूलभूत हक्क अनिर्बंध व अमर्यादित स्वरूपाचे नाहीत. समाजहित व देशहिताच्या दृष्टीने प्रत्येक हक्कावर मर्यादा आहेत.

३) हक्क स्थितीशील (Static) नाही तर गतीशील आहेत. देशाच्या बदलत्या परिस्थितीप्रमाणे मूलभूत हक्कविषयक तरतूदींमध्ये राज्यघटनेची मूलभूत चौकट न बदलता संसद त्यामध्ये दुरुस्ती करू शकते.

४) भारतीय घटनेने नागरिकांना फक्त हक्क दिले नाहीत तर, घटनात्मक उपाययोजना या हक्काद्वारे मूलभूत हक्कांची हमीही दिली आहे.

५) हक्कांचे स्वरुप सार्वजनिक आहे. धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्मस्थान, वास्तव्य इत्यादी कारणांवरून भेद न करता प्रत्येक भारतीय नागरिकाला हक्क देण्यात आले आहेत.

६) आणीबाणीच्या काळात हे हक्क तहकूब केले जातात.

७) ५१ (अ) 'मूलभूत कर्तव्ये' समाविष्ट आहेत. ही कर्तव्ये सर्वसाधारणपणे मूलभूत हक्कांच्या आड येत नाहीत. परंतु एखाद्या हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी न्यायालयात गेल्यास न्यायालय मूलभूत कर्तव्याच्या संदर्भात त्या हक्कांचा विचार करीत असते.

८) एखाद्या भागात मार्शल लॉ लागू केल्यास हक्क स्थगित होतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) मूलभूत हक्कांचा अर्थ सांगून समतेचा हक्क व त्यांचे महत्त्व विशद करा.
२) घटनात्मक उपाय योजनांच्या हक्कांची चर्चा करा.

४.३ राज्यनीतीची मार्गदर्शक तत्त्वे (Directive Principles of State Policy) :

भारतीय राज्यघटनेच्या ४ थ्या भागामध्ये कलम ३६ ते ५१ मध्ये या तत्त्वांचा समावेश आहे.

४.३.१ मार्गदर्शक तत्त्वांचा अर्थ :

शासन करतांना, कायदे करतांना, प्रशासकीय धोरणे व योजनांची अंमलबजावणी करतांना राज्यकर्त्यांना मार्गदर्शन करणारी तत्त्वे म्हणजे मार्गदर्शक तत्त्वे होय.

४.३.२ मार्गदर्शक तत्त्वांचे उद्दिष्ट :

१) कल्याणकारी राज्य निर्माण करणे :- शांतता व सुव्यवस्था राखणारे पोलीस राज्य निर्माण करणे आणि त्यापुढे जाऊन लोकांना 'न्याय' देणारे, लोकांची सर्वांगीण प्रगती होण्यास आवश्यक परिस्थिती निर्माण करणारे राज्य निर्माण करणे मार्गदर्शक तत्त्वांचे उद्दिष्ट आहे.

२) आर्थिक आणि सामाजिक लोकशाही निर्माण करणे :- राजकीय लोकशाही खऱ्या अर्थाने येण्यासाठी सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रामध्ये समता, न्याय, स्वातंत्र्य प्रस्थापित करणे आवश्यक असते. अशी लोकशाही आणणे हे मार्गदर्शक तत्त्वांचे उद्दिष्ट आहे.

३) नागरिकांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारणे.

४.३.३ मार्गदर्शक तत्त्वांचे उगमस्थान (Sources of the Directive Principles) :

१) आयर्लंडच्या घटनेतून मार्गदर्शक तत्त्वांची कल्पना स्वीकारली आहे.

२) संयुक्त राष्ट्रसंघाचे मानवी अधिकारपत्र (Universal Charter of Human Rights) याचाही प्रभाव मार्गदर्शक तत्त्वांवर दिसून येते.

३) गांधी विचारांचा प्रभाव - ग्रामपंचायत, कुटीरउद्योग, नशाबंदी, शांतता व न्यायाचे धोरण इत्यादी. तरतूदींवर गांधीविचारांचा प्रभाव आहे.

४) १९३५ चा कायदा - ब्रिटिश सरकारतर्फे गव्हर्नर जनरलला जे सूचनापत्र असायचे त्याप्रमाणे सूचनात्मक स्वरूप या तत्त्वांचे आहे.

५) समाजवादी विचारसरणीचा प्रभाव

४.३.४ मार्गदर्शक तत्त्वांचे स्वरूप :

१) **नैतीक (Moral):-** या तत्त्वांचे पालन करणे अथवा न करणे राज्याची नैतीक जबाबदारी आहे. राज्यकर्त्यांच्या इच्छेप्रमाणे या तत्त्वांची अंमलबजावणी होते.

२) **न्यायप्रविष्ठ नाही (Non-Justicible) :** राज्यकर्त्यांनी या तत्त्वांचे पालन केले नाही म्हणून त्यांच्यावर कोणतीही न्यायालयीन कारवाई करता येत नाही.

३) **आचरणसंहिता (Rule of Conduct) :** प्रशासक व राज्यकर्ते यांच्यादृष्टीने ही तत्त्वे म्हणजे 'अनुदेशपत्र' (Instrument of Instructions) आहेत. ही तत्त्वे राज्यकर्त्यांसाठी मूलभूत व महत्त्वाची कर्तव्ये आहेत. त्याकडे त्यांनी दुर्लक्ष केल्यास जनता निवडणूकीमध्ये त्यांना निवडून देत नाही. ही तत्त्वे म्हणजे राज्यकर्त्यांसाठी एकप्रकारे आचारसंहिता आहे.

४) **न्यायालयांसाठी आरसा :** न्यायालयाला या तत्त्वांच्या संदर्भात कायदेमंडळाच्या कायद्यांचा व कार्यकारी मंडळाच्या कृतीचा विचार न्याय देताना करावा लागतो.

५) **सर्वसमावेशक :** सत्ता कोणत्याही राजकीय पक्षाकडे असली तरी आणि त्या पक्षाची वैचारिक भूमिका व कार्यक्रम कोणताही असला तरी मार्गदर्शक तत्त्वांचा विचार सत्तेवर येणाऱ्यांना करावाच लागतो. कारण ते राज्याचे मौलिक सिद्धान्त आहेत.

४.३.५ मार्गदर्शक तत्त्वांचे वर्गीकरण:

मार्गदर्शक तत्त्वांचे वर्गीकरण

(Classification of the Directive Principles)

१ आर्थिक तत्त्वे

२ सामाजिक तत्त्वे

३ राजकीय तत्त्वे

४ आंतरराष्ट्रीय संबंध विषयक तत्त्वे

अभ्यासाच्या सोयीसाठी मार्गदर्शक तत्त्वांचे वर्गीकरण ४ भागात केले आहे.

१) **आर्थिक तत्त्वे :** आर्थिक स्वरुपाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये खालील तत्त्वांचा समावेश होतो.

अ) प्रत्येक भारतीय नागरिकाला उपजीविकेची साधने प्राप्त होतील अशी व्यवस्था सरकारने करावी.
ब) उत्पादनाची साधने व संपत्ती ह्यांचे विकेंद्रीकरण करावे.
क) प्रत्येक स्त्री - पुरुषाला समान कामासाठी समान वेतन दिले जावे.
ड) कामाच्या ठिकाणी न्याय आणि मानवी परिस्थिती निर्माण करणे. स्त्रियांना प्रसूती सहाय्य देण्याच्या दृष्टीने राज्याने योग्य ती व्यवस्था करावी.
इ) औद्योगिक संस्था, संघटना यांच्या व्यवस्थापनात कामगारांना सहभागी होता यावे यासाठी राज्य उपाययोजना करील.
ई) राज्य शेती व पशूसंवर्धन यांची योग्य व्यवस्था लावण्याचा प्रयत्न करील.
उ) पर्यावरणाचे संरक्षण व विकास आणि वनसंपत्ती व वन्य प्राण्यांचे रक्षण करण्याचा राज्य प्रयत्न करील.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३९, ४१, ४२, ४३, ४८ मध्ये आर्थिक स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्त्वे नमूद केलेली आहेत.

२) **सामाजिक तत्त्वे :**

अ) १४ वर्षाखालील सर्व मुलांमुलीना मोफत व सक्तीचे शिक्षण द्यावे.
ब) आहार, पौष्टिकतेचा आणि राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे व सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे.
क) राष्ट्रीय स्मारके, स्थाने आणि ऐतिहासिक वस्तूचे रक्षण करावे.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ४५, ४६, ४७ आणि ४९ मध्ये सामाजिक स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत.

३) **राजकीय तत्त्वे :**

राज्यघटनेच्या कलम ४०, ४४, ५० व ५१ मध्ये राजकीय स्वरूपाची मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत.

अ) राज्य ग्रामपंचायतीची स्थापना करून त्यांना आवश्यक ती सत्ता देईल.
ब) संपूर्ण भारतासाठी समान नागरी कायदा करण्याचा राज्य प्रयत्न करील.
क) न्यायमंडळाची कार्यकारी मंडळापासून फारकत.

४) **आंतरराष्ट्रीय तत्त्वे :**

आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात राज्याने कोणती धोरणे स्वीकारावीत ते कलम ५१ मध्ये आहे. राज्यात आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता वाढविणे, राष्ट्राराष्ट्रांमध्ये न्याय व परस्परांविषयी आदरयुक्त संबंध राखणे.

४.३.६ मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी :

आर्थिक स्वरूपाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी :

पंचवार्षिक योजनाद्वारे देशाची आर्थिक प्रगती घडवून आणण्याच्या दृष्टीने राज्याने प्रयत्न केला आहे. मोठमोठे औद्योगिक प्रकल्प उभारले आहेत. स्वयंरोजगार, ग्रामोद्योगांना प्रोत्साहन देण्यात येत आहे. देशातील संपत्तीचे केंद्रीकरण होऊ नये म्हणून शासनाने कूळकायदा, सावकारी नियंत्रण कायदा, जमीनदारी निर्मूलन कायदा केला. श्रीमंतावर प्राप्तीकर, संपत्तीकर लावला आहे. कामगारांचे कामाचे तास, वेतन, रजा, सुट्ट्या, निवृत्तीवेतन इत्यादीसारखी धोरणे व कायदे शासनाने केले आहेत. आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या लोकांना कायद्याचा मोफत सल्ला मिळावा म्हणून शासनामार्फत सोय केली आहे.

सामाजिक स्वरूपाच्या तत्त्वांची अंमलबजावणी :

१४ वर्षांखालील सर्व मुलामुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याच्या दृष्टीने शासनाने शाळा सुरू केलेल्या आहेत. प्रौढ शिक्षणयोजना राबविल्या. मागासलेल्या जातीच्या लोकांना शैक्षणिक फी माफी सवलत देण्यात येते. नोकऱ्यांमध्ये त्यांच्यासाठी राखीव जागा ठेवल्या आहेत. शासकीय रुग्णालये स्थापन केली.

राजकीय स्वरूपाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी :

पंचायतराज्यव्यवस्था प्रत्यक्षात आली. वारसा, दत्तक, विवाह, घटस्फोट इत्यादी बाबतीत हिंदूंच्या व्यक्तिगत कायद्यात सुधारणा केल्या आहेत. आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता राहावी हे तत्त्व भारताने स्वीकारले आहे. वरीलप्रमाणे विविध कायदे व योजनांद्वारे शासनाने मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला.

४.३.७ मार्गदर्शकतत्त्वांच्या अंमलबजावणीत अडचणी :

१) आर्थिक अडचण. पैसा प्रत्येक योजना राबविण्यासाठी लागतो. अनेकदा आर्थिक अडचणींमुळे या तत्त्वांची अंमलबजावणी शक्य होत नाही. २) मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीसाठी शासनाने केलेले कायदे बरेचदा न्यायालयाने रद्द ठरविले आहेत. ही अडचण लक्षात घेऊन शासनाने ४२ वी घटनादुरुस्ती करून मूलभूत हक्कांपेक्षा मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीला शासन प्राधान्य देईल असे स्पष्ट केले. ३) शासन आणि प्रशासनातील लोकांमध्ये या तत्त्वांच्या अंमलबजावणीबाबतीत निष्ठा दिसून येत नाही.

४.३.८ मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वातील परस्पर संबंध :

मूलभूत हक्क नागरिकांना विविध प्रकारची स्वातंत्र्ये देतात. मार्गदर्शक तत्त्वे नागरिकांना स्वातंत्र्य उपभोगता यावे अशी परिस्थिती आणि वातावरण निर्माण करण्यास सहाय्य करतात. मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांचा घनिष्ठ संबंध आहे परंतु मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे एकमेकांच्या विरोधी आहेत काय ? दोन्ही एकमेकांना पूरक आहेत काय ? असे प्रश्न काही विचारवंत उपस्थित करतात. वास्तविकपणे मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्त्वे विषयक तरतूदी, एकत्रितरित्या, भारतीय राज्यघटनेचा आत्मा (Soul) आणि आधारभूत शीला (Cornerstone) आहेत. मूलभूत हक्कांमुळे नागरिकांना स्वातंत्र्याची हमी मिळते आणि मार्गदर्शक तत्त्वांमुळे हे स्वातंत्र्य उपभोगण्यास जी 'न्याय्य' परिस्थिती आवश्यक असते ती निर्माण होते. मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वांमुळे वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि सामन्यांचे हित दोन्हीचा मध्य साधला जातो. दोन्ही एकमेकांच्या विरोधी नाही तर एकमेकांना पूरक आहेत. परंतु दोन्हीच्या स्वरूपामध्ये भेद आहेत.

४.३.९ मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वांच्या स्वरुपात भेद :

	मूलभूत हक्क		मार्गदर्शक तत्त्वे
१)	निषेधात्मक स्वरुपाचे आहेत. (Negative) मूलभूत हक्कांमुळे सरकारच्या कृतीवर मर्यादा येतात. हक्कांना बाधा येईल असे शासनाने वागू नये हा अर्थ त्यात आहे.	१)	सकारात्मक (Positive) स्वरुपाचे आहेत. सरकारने अमूक गोष्टी कराव्या असा आदेश देणारे मार्गदर्शक तत्त्वांचे स्वरुप आहे.
२)	न्यायप्रविष्ठ (Justiciable) आहेत. मूलभूत हक्कांवर अतिक्रमण झाल्यास त्या विरुद्ध न्याय मागण्याचा अधिकार प्रत्येक नागरिकाला आहे. त्यासाठी नागरिक न्यायालयाकडे जाऊ शकतात.	२)	न्यायप्रविष्ठ नाहीत (Non-Justiciable) शासनाने या तत्त्वांचे पालन केले नाही तर त्यासाठी शासनाला कुणीही न्यायालयात खेचू शकत नाही.
३)	मूलभूत हक्क मर्यादित आहेत. (Limited) नागरी स्वातंत्र्य उपलब्ध करुन देणे एवढेच त्यांचे स्वरुप आहे.	३)	मार्गदर्शक तत्त्वांचे स्वरुप (awider) व्यापक आहे. समाजहिताचा, स्वातंत्र्य, समता, न्याय व्यक्तिची प्रतिष्ठा इत्यादी सर्वांचा विचार या तत्त्वात आहे.
४)	मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी करणे राज्याची कायदेशीर जबाबदारी आहे. (Legal responsibility)	४)	मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करणे शासनाची नैतीक जबाबदारी आहे. (Moral responsibility)
५)	मूलभूत हक्कांचे उद्दिष्ट लोकशाही राज्य (democractic state) निर्माण करणे आहे.	५)	मार्गदर्शक तत्त्वांचे उद्दिष्ट कल्याणकारी राज्य निर्माण करणे आहे. (Welfare state)

६)	मूलभूत हक्क आणीबाणीच्या परिस्थितीत स्थगित होतात.	६)	मार्गदर्शक तत्त्वे आणीबाणीच्या परिस्थितीत स्थगित होत नाहीत.
७)	मूलभूत हक्कांपेक्षा मार्गदर्शक तत्त्वांना अधिक प्राधान्य. मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीमुळे मूलभूत हक्कांवर उदा. कलम १४, १९, ३१ समता, स्वातंत्र्य, संपत्तीचा हक्क व कायद्यांना न्यायालयात आव्हान करता येणार नाही असे घटना दुरुस्ती स्पष्ट करण्यात आले आहे.	७)	मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीस अधिक प्राधान्य वास्तवात देण्यात येते.
८)	मूलभूत हक्कांचा संबंध नागरिकांशी आहे.	८)	मार्गदर्शक तत्त्वांचा संबंध शासनाशी व राज्याशी आहे.

४.४ सारांश

मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे दोन्हीच्या स्वरूपात फरक असला तरी दोघांचे ध्येय एकच आहे. भारतीय लोकशाहीच्या यशस्वीततेसाठी दोन्हींची गरज आहे.

४.५ प्रश्न :

१) भारतीय राज्यघटनेमध्ये समाविष्ठ 'मूलभूत हक्कां'ची माहिती द्या.
२) समतेचा आणि स्वातंत्र्याचा हक्क सविस्तर स्पष्ठ करा.
३) मार्गदर्शक तत्त्वे यावर सविस्तर चर्चा करा.
४) मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे परस्पर साम्यभेदांचे विवेचन करा.
५) टिपा लिहा :- १) मूलभूत कर्तव्ये
२) घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क
३) मार्गदर्शक तत्त्वे

❖❖❖❖

५

संस्था-संरचना अधिकार व कार्यवाही

(Institutions Structure, Powers & Functioning)

संसद

प्रकरणाची रचना :

५.० उद्दिष्टे
५.१ प्रस्तावना
५.२ संसदेची रचना
५.३ संसदेचे अधिकार आणि कार्ये
५.४ संसद सदस्यांचे विशेषधिकार
५.५ कायद्याची प्रक्रिया
५.६ सारांश
५.७ प्रश्न

५.० उद्दिष्टे

कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ या संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्थेतील महत्त्वाच्या संस्था आहेत. भारतीय संसदीय शासन व्यवस्थेतही त्यांना आधारभूत घटक मानलेल्या आहेत. या तीनही संस्था आपापल्या क्षेत्रात स्वतंत्र आहेत तरीही त्या परस्पर सबधांत आहेत. संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्थेत कार्यकारीमंडळ कायदेमंडळाला जबाबदार असते तर कायदेमंडळाने केलेल्या कायद्याची घटनात्मकता तपासून बघण्याचा (पुनर्विलोकनाचा) अधिकार न्यायालयाला आहे. असे असूनही कोणत्याही संस्थेने दुसऱ्या संस्थेच्या अधिकार क्षेत्रात हस्तक्षेप करु नये अशी अपेक्षा असते. या तीन संस्थांच्या कार्यवाहीवरच संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्थेचे यशापयश अवलंबून असते. म्हणून भारतीय संसदेची रचना, अधिकार, कार्ये समजून घेणे हे या प्रकरणाचे उद्दिष्ट आहे.

५.१ प्रस्तावना

शासनाच्या कायदे करण्याऱ्या शाखेला म्हणजेच केंद्रीय कायदेमंडळाला ‘संसद’ (Parliament) म्हणतात. भारतीय संसद ब्रिटिश पार्लमेंटप्रमाणे सार्वभौम नाही. भारतीय राज्यघटनेच्या मर्यादेतच संसदेला कार्य करावे लागते. भारतात सांसदीय शासनपद्धती असल्यामुळे कायदेमंडळ आणि कार्यकारीमंडळ यांचा घनिष्ठ संबंध आहे.

५.२ संसदेची रचना

भारतीय राज्यघटनेच्या भाग पाचमधील कलम ७९ ते १२२ मध्ये संसदेसंबंधीच्या तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. संसदेची रचना खालीलप्रमाणे आहे :

संसदेची रचना

(Composition of Parliament)

राष्ट्रपती | लोकसभा | राज्यसभा

संसदेची द्विगृही रचना करण्यात आली आहे. संसदेमध्ये राष्ट्रपती, राज्यसभा आणि लोकसभा या दोन सभागृहांचा समावेश होतो. भारताचे राष्ट्रपती संसदेचा अविभाज्य घटक आहेत. राष्ट्रपती संसदेचे सभासद नाही परंतु ते संसदेचे एक अविभाज्य अंग आहे. ते संसदेच्या कामकाजात भाग घेत नाहीत परंतु कोणतेही विधेयक राष्ट्रपतींच्या स्वाक्षरीशिवाय कायदा होऊ शकत नाही. भारतीय संसद द्विगृही आहे. १) लोकसभा २) राज्यसभा या दोन गृहांचा संसदेमध्ये समावेश होतो.

५.२.१ लोकसभेची रचना (House of People)

यात खालील मुद्दे येतात :

१ लोकसभेची सभासद संख्या
२ सभासदांची निवड पद्धती
३ सभासदांची पात्रता
४ सभासदांचा कार्यकाल
५ लोकसभेचा पदाधिकारी

लोकसभा संसदेचे कनिष्ठ सभागृह आहे. लोकांचे प्रतिनिधीत्व करणारे गृह म्हणजे लोकसभा होय. लोकसभेतील सभासदांना 'खासदार' (M. P.) म्हणतात.

लोकसभेची सभासद संख्या

लोकसभेची एकूण सभासदसंख्या ५५२ आहे. राज्यघटनेच्या कलम १ प्रमाणे या सभागृहाची सदस्यसंख्या ५०० ठरविण्यात आली होती. परंतु १९७३ च्या कलम ३१ व्या घटनादुरुस्तीप्रमाणे लोकसभेची सदस्यसंख्या ५५० आणि अँग्लोइंडियन जमातीचे दोन प्रतिनिधी नियुक्त करण्याचा राष्ट्रपतींना अधिकार आहे. घटकराज्ये व केंद्रशासित प्रदेश यांच्यात लोकसंख्येच्या आधारे जागांचे वाटप करण्यात येते. घटकराज्याचे ५३०, केंद्रशासित प्रदेशांचे २० आणि अँग्लोइंडियन जमातीचे २ या प्रमाणे लोकसभेची सभासदसंख्या ५५२ आहे.

लोकसभेची निवडणूक

प्रत्यक्षपणे, प्रौढ मतदान पद्धतीने भारतीय नागरिकांकडून लोकसभेचे प्रतिनिधी निवडले जातात. ही निवडणूक गुप्तमतदान पद्धतीने होते. वयाची १८ वर्षे पूर्ण झालेला प्रत्येक भारतीय नागरिक मतदान करण्यास पात्र असतो. परंतु ज्या मतदारसंघातून तो मतदान करणार आहे त्या मतदार संघात त्याचे वास्तव्य आणि मतदारयादीत त्याचे नाव असावयास पाहिजे.

राज्यामध्ये प्रादेशिक मतदार-संघ लोकसभेच्या निवडणुकीसाठी ठरविण्यात येतात. प्रत्येक राज्याला राज्याच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधीत्व देण्याच्या दृष्टीने हे मतदारसंघ ठरविले जातात. शक्यतो प्रत्येक मतदारसंघाची लोकसंख्या व तेथे दिल्या गेलेल्या लोकसभेच्या जागा यांचे प्रमाण सर्व राज्यांना समान राहील याची काळजी घेण्यात येते. लोकसंख्येच्या आधारे देशाची ५५० मतदारसंघात विभागणी करण्यात येते आणि प्रत्येक मतदारसंघातून एक प्रतिनिधी निवडण्यात येतो.

लोकसभा सदस्यत्वासाठी पात्रता : १) भारताचा नागरिक असावा. २) त्याचे वय २५ वर्षापेक्षा कमी नसावे. ३) शासकीय सेवेतील कर्मचारी, सरकारतर्फे आर्थिक लाभ प्राप्त करणाऱ्या व्यक्ती, न्यायालयाने गुन्हेगार ठरविलेल्या व्यक्ती निवडणूकीसाठी उभ्या राहू शकत नाहीत. ४) संसदेने वेळोवेळी लावलेल्या अटी पूर्ण कराव्या. ५) राखीव जागेतून निवडणूक लढविणारा उमेदवार हा ज्या जाती जमातीसाठी ती जागा राखीव असेल त्याच जातीजमातीचा असला पाहिजे.

लोकसभेचा कार्यकाल :

५ वर्षे आहे. १९७६ साली ४२ व्या घटनादुरुस्तीप्रमाणे हा कार्यकाल ६ वर्षे करण्यात आला होता. परंतु १९७९ मधील ४४ व्या घटनादुरुस्तीने हा कार्यकाल पुन्हा ५ वर्षे केला आहे. देशात आणीबाणीची परिस्थिती जाहीर केल्यास लोकसभेचा कार्यकाल एकावेळी एक वर्षासाठी वाढविला जातो.

लोकसभेचा पदाधिकारी :

लोकसभेचे अध्यक्षपद धारण करणाऱ्या व्यक्तीला सभापती (स्पीकर) म्हणतात. लोकसभा सदस्यांमधूनच सभापतीची निवड करण्यात येते. सभागृहाचे अधिवेशन चालू असतांना सभापती अध्यक्षस्थानी असतो.

सभापतीची कार्ये :

सभागृहात शांतता व शिस्तीचे वातावरण ठेवून सभागृहाची प्रतिष्ठा सांभाळणे हे त्यांचे मुख्य काम आहे. सभागृहाचे कामकाज पार पाडण्यासाठी शिस्तभंग करणाऱ्यांवर योग्य ती कारवाई करण्याचे अधिकार सभापतीला आहेत. कार्यक्रम पत्रिकेनुसार सभागृहाचे कामकाज चालविणे, विधेयकावर चर्चा घडवून आणणे, ते मताला टाकून मतमोजणी करणे, स्वीकृत विधेयकावर स्वाक्षरी करून पुढील कारवाईसाठी ते विधेयक पाठविणे, प्रश्नोत्तराच्या तासाला सर्व सभासदांना बोलण्याची संधी देणे, गणसंख्या पूर्ण आहे की नाही ते पाहणे, दोन्ही सभागृहाच्या संयुक्त अधिवेशनाच्या वेळी अध्यक्षस्थान स्वीकारणे, सभागृहात खूपच गोंधळ झाल्यास सभागृहाचे कामकाज स्थगित करणे इत्यादी कार्ये सभापतींना करावी लागतात.

सभापतीचे स्थान व भूमिका :

सभासदांनी सभागृहात उपस्थित केलेल्या सूचना निकालात काढण्याचा सभापतीला अधिकार आहे व त्यावर सभापतीचा निर्णय अखेरचा असतो. सभापतींच्या निर्णयाला कोणत्याही न्यायलयात आव्हान देता येत नाही. सभापती स्वतः कामकाजात भाग घेत नाही. परंतु निर्णायक मत देण्याचा त्यांना अधिकार आहे.

भारतातील सभापतींचे पद इंग्लंडमधील सभापतींच्या धर्तीवर निर्माण केलेले आहे. इंग्लंडमध्ये सभापतीला आपले काम तटस्थपणे व निपक्षपातीपणे करता यावे यासाठी सभापतीची निवड एकमताने केली जाते. इंग्लंडमध्ये एखाद्या सदस्याची सभापती म्हणून निवड होताच तो सदस्य आपल्या पक्षाचा राजीनामा देतो. भारतात हे संकेत पाळले जात नाहीत.

५.२.२ राज्यसभा :

राज्यसभेची रचना खालीलप्रमाणे आहे :

राज्यसभेची रचना (Council of States)

१	२	३	४	५	६
राज्यसभा घटक राज्याचे प्रतिनिधीत्व करणारे सभागृह आहे.	संख्या	निवडणूक	कार्यकाल	पात्रता	पदाधिकारी

१) राज्यसभा संसदेचे वरिष्ठ सभागृह आणि घटकराज्याचे प्रतिनिधीत्व करणारे सभागृह आहे.

२) राज्यसभेची सभासदसंख्या :

२५० आहे. त्यापैकी २३८ सभासद घटकराज्यांकडून निवडून दिले असतात आणि १२ सभासद राष्ट्रपतींकडून नियुक्त केले जातात कला, साहित्य, समाजसेवा, विज्ञान इत्यादी क्षेत्रात नावाजलेल्या व्यक्तींची नियुक्ती राज्यसभेमध्ये राष्ट्रपती करतात. ज्या व्यक्ती सहसा निवडणूकीच्या राजकरणात पडत नाहीत. परंतु त्यांच्या ज्ञानाचा देशाला उपयोग व्हावा या हेतूने त्यांना राज्यसभेवर नेमले जाते.

३) राज्यसभेची निवडणूक :

राज्यसभेची निवडणूक अप्रत्यक्ष पद्धतीने होते. विधानसभा सदस्य राज्यसभेच्या सदस्यांची निवड करतात. राज्यसभेच्या सदस्यांच्या निवडणूकीसाठी प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाच्या क्रमदेय मतदान पद्धतीचा अवलंब करण्यात येतो. कोणत्या घटकराज्याने किती प्रतिनिधींची राज्यसभेसाठी निवड करावयाची हे त्या राज्याच्या लोकसंख्येच्या आधारावर ठरविण्यात येते. उदा. उत्तरप्रदेश राज्याचे ३४ सदस्य, आसाम राज्याला ७ सदस्य, महाराष्ट्राला १९ सदस्य राज्यसभेसाठी निवडून देता येतात. अमेरिकेप्रमाणे प्रत्येक राज्याला समान प्रतिनिधीत्व भारतात देण्यात आले नाही.

४) राज्यसभेचा कार्यकाल :

राज्यसभा हे स्थायी सभागृह आहे. लोकसभेप्रमाणे राज्यसभा दर पाच वर्षाने बरखास्त होत नाही. राज्यसभेतील सभासद इंग्लंडचा लॉर्डस सभागृहातील सभासदांसारखे वांशिक किंवा आजन्म सभासद नसतात. अमेरिकेच्या सिनेटप्रमाणे सहा वर्षासाठी राज्यसभेच्या सभासदांना निवडून देण्यात येते. एकाचवेळी राज्यसभेच्या सर्व सभासदांचा कार्यकाल संपत नाही. दर दोन

वर्षांनी ज्या सभासदांचा सहा वर्षे कार्यकाल संपला असे १/३ सभासद निवृत्त होतात व त्यांचे जागी तेवढेच नवीन सभासद येतात. सभासद निवृत्त होतांना एकाचवेळी एकाच घटक राज्यातील सर्वच सभासद निवृत्त होत नाही. याप्रमाणे जुन्या आणि नव्या सभासदांचा मेळ या सभागृहात असतो.

राज्यसभा सदस्यत्वासाठी पात्रता :

१) ती व्यक्ती भारताची नागरिक असावी. २) वय ३० वर्षांपेक्षा कमी नसावे. ३) संसदेने कायद्याद्वारे ठरविलेली पात्रता त्याच्याकडे असावी. उदा. उमेदवाराचे नाव संबंधित घटकराज्याच्या संसदीय मतदारसंघामध्ये असावे, सरकारी नोकर, शासकीय लाभांचे पद धारण करणारी व्यक्ती असू नये, न्यायालयाने दोषी ठरविलेली व्यक्ती सहा वर्षेपर्यंत अपात्र समजण्यात येते.

राज्यसभेचा पदाधिकारी :

भारताचे उपराष्ट्रपती राज्यसभेचे पदसिद्ध अध्यक्ष असतात. अमेरिकेतही उपराष्ट्रपती सिनेटचे अध्यक्ष असतात परंतु अमेरिकेतील उपराष्ट्रपतीप्रमाणे भारताचे उपराष्ट्रपती राज्यसभेचे सदस्य नसतात. सभागृहामध्ये शांतता पाळणे, चर्चा घडविणे इत्यादी कार्य ते करतात. राज्यसभा आपल्या सदस्यांमधूनच एकाची उपाध्यक्ष म्हणून निवड करते.

आपली प्रगती तपासा :

१) भारतीय संसदेची रचना स्पष्ट करा.

२) लोकसभेच्या सभापतीची कार्य व भूमिका विशद करा.

५.३ संसदेचे अधिकार व कार्ये (Functions of Parliament)

संसदेचे अधिकार व कार्ये खालीलप्रमाणे विभागात येतात.

१	२	३	४	५	६	७	८	९
कायदे विषयक अधिकार (Legislative Powers)	मंत्रिमंडळ निर्मिती	कार्यकारी व प्रशासकीय अधिकार (Control of the cabinet & Adminis- trative Powers)	आर्थिक अधिकार (Financial Powers)	न्यायालयीन अधिकार (Judicial Powers)	घटनेविषयी (About constitution)	निवडणूक विषयक	लोकांचे प्रतिनिधीत्व करणे	आणीबाणी विषयक

५.३.१ कायदेविषयक अधिकार : शासनाची कायदे करणारी शाखा म्हणजे कायदेमंडळ होय. कायदेमंडळाचे म्हणजेच संसदेचे मुख्य कार्य म्हणजे कायदे करणे होय.

संसदेला खालील विषयांच्या बाबतीत कायदे करण्याचा अधिकार आहे.

अ) केंद्रसूचीमध्ये समाविष्ट विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार संसदेला आहे.

ब) समवर्तीसूचीमध्ये असलेल्या विषयावर कायदे करण्याचा अधिकार संसद व राज्याच्या कायदेमंडळाला आहे. परंतु संसदेने केलेले कायदे घटकराज्याने त्याच विषयावर केलेल्या कायद्यांपेक्षा श्रेष्ठ मानले जातात.

क) राज्यसूचीतील विषयांवरही संसद पुढील परिस्थितीत कायदे करू शकते.

१) ज्यावेळी देशात आणीबाणी असते. २) राज्यसभेने २/३ बहुमताने ठराव पास करून तशी विनंती केल्यास ३) दोन किंवा अधिक घटकराज्यांच्या विधिमंडळांनी तशी इच्छा व्यक्त केल्यास ४) परराष्ट्राबरोबर केलेला करार किंवा तहाच्या कार्यवाहीसाठी आवश्यकता असेल तेव्हा संसद राज्यसूचीतील विषयांवरही कायदे करीत असते. कायदे करणे हे संसदेचे प्रमुख कार्य आहे. सर्वसामान्य विधेयक प्रथम संसदेच्या कोणत्याही सभागृहासमोर मांडतात. विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर होण्यासाठी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांची संमती आवश्यक असते.

५.३.२ मंत्रिमंडळ निर्मिती : लोकसभेच्या निवडणूका झाल्यानंतर लोकसभेत बहुमत मिळालेल्या पक्षाला मंत्रिमंडळ निर्मिती करण्यास सांगितले जाते. मंत्रिमंडळ आणि पंतप्रधान म्हणजेच कार्यकारीमंडळ संसदेमधून त्यांची निर्मिती होते.

५.३.३ कार्यकारी व प्रशासकीय अधिकार : भारताच्या संसदीय शासनप्रणालीमध्ये संसदेचे हे कार्य अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. मंत्रिमंडळ लोकसभेचा विश्वास असेपर्यंतच अधिकारपदावर असतात. लोकसभा विविध मार्गाने मंत्रिमंडळावर नियंत्रण ठेवते. उदा. प्रश्न विचारणे, शासकीय धोरणांवर टीका करणे, कामरोको प्रस्ताव (Adjournment Motion) आणणे, सभागृहाबाहेर निघून जाणे, सभागृहात गोंधळ माजविणे, निंदाव्यंजक ठराव पास करणे, सरकारवर अविश्वास ठराव आणणे (No Confidence Motion) इत्यादी विविध मार्गाने मंत्रिमंडळावर नियंत्रण ठेवून लोकमत जागृत करणे हे संसदेचे कार्य अतिशय महत्त्वाचे आहे. मंत्रिमंडळ संसदेला जबाबदार राहून कार्य करीत असते. खऱ्या अर्थाने जबाबदार शासनपद्धती आपण संसदेचे कार्य ठरते.

५.३.४ आर्थिक अधिकार : सर्वतऱ्हेच्या आर्थिक विधेयकांना संसदेची संमती आवश्यक असते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर संसदेचे पूर्ण नियंत्रण असते. संसदेच्या संमतीशिवाय मंत्रिमंडळ एक पैसाही खर्च करू शकत नाही. खर्च नेमका कोणत्या कारणासाठी केला जातो, केला जातो किंवा नाही हे पाहण्याचा अधिकार संसदेला आहे. अंदाजसमिती, महालेखापाल यांच्याद्वारे संसद हा खर्च तपासते विविध करांची आकारणी आणि वसुली, पंचवार्षिक योजनांना मान्यता देणे, अंदाजपत्रक मंजूर करणे इत्यादी. कोणतेही धनविषयक विधेयक प्रथम

लोकसभेतच मांडण्यात येते. एखादे विधेयक धनविधेयक आहे की नाही हे ठरविण्याचा अधिकार लोकसभेच्या सभापतींना असतो.

५.३.५ न्यायालयीन अधिकार : राष्ट्रपती, सर्वोच्च व उच्च न्यायालयाचे न्यायधीश, निवडणूक आयुक्त यांच्याबाबतीत चौकशी करण्याचा आणि त्यांना पदच्युत करण्याचा संसदेला अधिकार आहे. संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी तशातऱ्हेचा ठराव मंजूर करावा लागतो.

५.३.६ घटनेविषयी : राज्यघटनेच्या कलम ३६८ मध्ये विशद करण्यात आलेल्या पद्धतीनुसार राज्यघटनेत दुरुस्ती करण्याचा अधिकार संसदेस आहे. घटना दुरुस्तीबाबतचे विधेयक संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात मांडले जाते. दोन्ही सभागृहाची स्वतंत्र मंजुरी त्यासाठी आवश्यक असते.

५.३.७ निवडणूक विषयक : राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपतींची निवड करणे.

५.३.८ लोकांचे प्रतिनिधीत्व : लोकांच्या दुःखांना वाचा फोडणे. संसदेतील वादविवाद, प्रश्नउत्तरे, चर्चा, आरोपप्रत्यारोप इत्यादीमुळे लोकांना विविध विषयांची माहिती मिळते. त्यातूनच लोकमत जागृत करणे, संघटीत करणे, लोकांची दुःखे अशा अपेक्षा व्यक्त होतात.

५.३.९ आणीबाणीविषयक : राष्ट्रपतीने घोषीत केलेल्या आणीबाणीच्या घोषणेला संसदेची मंजूरी आवश्यक असते.

५.३.१० निष्कर्ष : संसदेची अधिकार कार्ये म्हणजेच लाकेसभा आणि राज्यसभेची अधिकार कार्ये होय.

५.४ संसद सदस्यांचे विशेषाधिकार (Privilages of Parliament and its members)

संसद आणि संसद सदस्यांची प्रतिष्ठा जोपासली जावी याकरिता राज्यघटनेत विशेष तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. या तरतूदी दोन भागात विभागता येतात.

संसदेचे विशेषाधिकार सामूहिकपणे (As Collective Body)

१) सभागृहातील संभाषण व कामकाजावृत्त छापू न देण्याचा अधिकार

२) सभागृहात प्रेक्षक गॅलरीत एखाद्याला प्रवेश नाकारण्याचा

३) सभागृहाची अप्रतिष्ठा करणाऱ्याला शासन करण्याचा अधिकार

४) मंत्र्याकडून जर सभागृहाची दिशाभूल करण्यात आली, हेतूपुस्सर चुकीची माहिती दिली असेल तर त्यांच्याविरुद्ध हक्कभागांचा ठराव पास करणे.

संसद सदस्यांना वैयक्तिकपणे असणारे अधिकार (enjoyed by the member individually)

१) भाषणस्वातंत्र्य - सभागृहातील प्रतिनिधींना पूर्ण भाषणस्वातंत्र्य आहे. विचार, मत व्यक्त करण्याचा अधिकार आहे. याबाबतचा कोणत्याही न्यायालयात त्यांच्यावर कारवाई करता येत नाही.

२) अटकेपासून स्वातंत्र्य - संसदेच्या अधिवेशनाच्या ४०दिवस आधी व नंतर दिवाणी दाव्यासाठी शंसद सदस्यांना अटक करता येत नाही.

विधिसमित्या (Legislative Committees): संसदेमध्ये कायदे करण्याच्या कार्यामध्ये मदत करण्याऱ्या खालील समित्या आहेत.

१) प्रदत्तविधेयक समिती (Committees on Subordinate Legislation) :

कायदे करतांना त्यात ढोबळमनाने तरतूदी केल्या जातात. त्या कायद्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी निरनिराळे नियम करण्याचे अधिकार सत्ताधारकांना दिलेले असतात. हे नियम मूळ कायद्यांशी विसंगत असणार नाहीत यावर लक्ष ठेवण्याचे काम ही समिती करते.

२) प्रवरसमिती (Select Committees) :

एखाद्या विधेयकावर चर्चा सुरू असतांना ते विधेयक प्रवर समितीकडे पाठविले जावे असा ठराव सभागृहाने मंजूर केल्यास अशी समिती नेमली जाते. या समितीच्या सभासदांची संख्या ठरलेली नाही. ती संख्या विधेयकाचा विषय व महत्त्व पाहून वेळेवर ठरविली जाते. त्या विशिष्ट विधेयकाच्या बाबतीत अनुभवी व तज्ञ सभासद या समितीवर सभागृहाकडून घेतले जातात. विधेयकाची तपशीलवार छाननी करणे हे काम ही समिती करते. एका वेळेला एकापेक्षा जास्त प्रवरसमित्या असू शकतात. समित्या फक्त त्या त्या विधेयकापुरत्याच असतात.

निष्कर्ष :

अंदाजसमिती व सार्वजनिक उद्योगसमिती या दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त समित्या आहेत. राज्यसभेच्याही लोकसभेप्रमाणे समित्या असतात.

५.५ कायद्याची प्रक्रिया (Law - Making Procedure)

कायदे करणे संसदेचे मुख्य कार्य आहे. कोणताही कायदा पास होण्यासाठी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांची मंजुरी एखाद्या विधेयकाला (Bill) आवश्यक असते. त्यानंतर त्यावर राष्ट्रपतींची सही झाली की त्या विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर होते.

विधेयकाचे प्रकार :- विधेयकांचे दोन भागात वर्गीकरण करता येते.

१ सर्वसाधारण विधेयके (Ordinary Bills)

२ आर्थिक विधेयके (Money Bills)

५.५.१ प्रक्रिया : कायदा बनण्याची प्रक्रिया होतांना विधेयक प्रत्येक गृहात खालील पाच अवस्थांतून जाते.

विधेयकाच्या पाच अवस्था

१	२	३	४	५
पहिले वाचन विधेयकाची प्रस्तावना (Introduction Of the Bill) विधेयकाच्या पहिल्या अवस्थेत सभागृहाच्या अध्यक्षाच्या संमतीने विधेयक कोणासही गृहात मांडता येते. याला विधेयकाचे प्रथम वाचन म्हणतात.	दुसरे वाचन विधेयकावर कलमावर चर्चा (Discuss-ion of the Bill) या अवस्थेत विधेयकावर सविस्तर चर्चा करण्यात येते.	समिती अवस्था (Committe e stage) या अवस्थेत विधेयक त्या विषयीच्या संबंधीत निवड समितीकडे पाठविण्यात येते समिती त्या विधेयकांचा खोलवर अभ्यास करते.	समितीच्या अहवालावर चर्चा (Detailed discussion on the Report of the Committ ee) या अवस्थेत समिती आपला अहवाल गृहाला सादर करते. त्यावर गृहात चर्चा होते.	तिसरे वाचन. या अवस्थेत विधेयक मंजूर करून दुसऱ्या गृहात पाठविण्यात येते.

एका गृहातून विधेयक पास झाले की ते विधेयक दुसऱ्या गृहाकडे पाठविण्यात येते. दुसऱ्या सभागृहामध्ये ते विधेयक या पाच अवस्थातून जाते. त्यानंतर ते राष्ट्रपतींच्या सहीसाठी पाठविण्यात येते. राष्ट्रपतींच्या सहीनंतर त्या विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर होते.

५.५.२ आर्थिक विधेयके :

अर्थविधेयक कशाला म्हणावे यासंबंधी घटनेच्या कलम ११० मध्ये स्पष्ठीकरण आहे. एखादे विधेयक अर्थविधेयक आहे किंवा नाही याविषयी वाद उपस्थित झाल्यास ते विधेयक आर्थिक विधेयक आहे हे लोकसभेचा सभापती ठरवितो. अर्थविधेयकांची कायदा बनण्याची प्रक्रिया सर्वसाधारण विधेयकाप्रमाणेच आहे. परंतु खालील बाबी अर्थविधेयकाबाबतीत सर्वसाधारण विधेयकापेक्षा वेगळ्या आहेत.

१) राष्ट्रपतींच्या पूर्वसंमतीनेच अर्थविधेयक मांडले जाते.
२) अर्थ विधेयके फक्त लोकसभेतच मांडण्यात येतात.
३) लोकसभेने अर्थविधेयक पास केल्यानंतर ते राज्यसभेकडे पाठविण्यात येते. राज्यसभेला ते विधेयक १४ दिवसांच्या आत लोकसभेकडे परत पाठवायचे असते.
४) राज्यसभेने जर अर्थविधेयकांच्या बाबतीत काही शिफारसी सुचविल्या तर त्या मान्य करणे अथवा न करणे पूर्णपणे लोकसभेवर अवलंबून असते.

५.५.३ लोकसभेच्या तुलनेत राज्यसभेचे घटनात्मक स्थान (Constitutional position of the Rajya-Sabha) :

संसद राज्यसभा आणि लोकसभा दोन्ही गृहांची मिळून तयार होते. संसदेच्या एका गृहाला (राज्यसभेला) वरिष्ठ गृह व एकाला (लोकसभेला) कनिष्ठ गृह म्हणतात. संसदेचे राज्यसभा हे सभागृह लोकसभेपेक्षा अधिकाऱ्यांच्या दृष्टीने काही बाबतीत कमी आहे. अमेरिकन सीनेटप्रमाणे राज्यसभा शक्तिशाली गृह नाही तसेच इंग्लंडच्या हाऊस ऑफ लॉर्डसप्रमाणे कमी दर्जाचेही नाही. राज्यसभा आणि लोकसभा यांच्या कार्य व भूमिकेची तुलना करता असे आढळते की राज्यसभेपेक्षा लोकसभेला खालील बाबतीत जास्त अधिकार आहेत :-

१) सर्वसाधारण विधेयके संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात मांडता येतात. तरीही साधारणपणे बहुतेक विधेयके लोकसभेतच मांडण्यात येतात. एखाद्या विधेयकाच्या बाबतीत लोकसभा व राज्यसभा यांच्यात वाद निर्माण झाल्यास संयुक्त अधिवेशन राष्ट्रपती बोलवितात. संयुक्त अधिवेशनात निर्णय बहुमताने घेण्यात येतात. लोकसभेची सभासदसंख्या जास्त असल्यामुळे संयुक्त अधिवेशनात निर्णय लोकसभेच्या बाजूने लागतो.

२) अधिविधेयकांच्या बाबतीत लोकसभेला जास्त अधिकार आहेत. अर्थविधेयके प्रथम लोकसभेतच मांडण्यात येतात. राज्यसभेत कधीही नाही. लोकसभेने अर्थविधेयके पास केल्यानंतर ते राज्यसभेच्या संमतीसाठी पाठविण्यात येते. राज्यसभेला १४ दिवसांच्या आत ते विधेयक लोकसभेकडे परत पाठवायचे असते. अर्थविधेयकाच्या बाबतीत राज्यसभेने सुचविलेल्या शिफारसी लोकसभेने स्वीकारल्या पाहिजे असे बंधन लोकसभेवर नाही. यावरून असे दिसते की १४ दिवस विलंब लावणे एवढाच अधिकार अर्थविधेयकाच्या बाबतीत राज्यसभेला आहे.

३) मंत्रिमंडळावर नियंत्रण ठेवणे संसदेचे महत्त्वाचे कार्य आहे. याबाबतीत लोकसभा व राज्यसभा यांच्या अधिकारात फरक आहे. राज्यसभेत मंत्र्यांना प्रश्न विचारले जाऊ शकतात, अविश्वासाचा ठराव पास केला जाऊ शकत नाही. लोकसभा विविध मार्गाच्या द्वारे मंत्रिमंडळावर नियंत्रण ठेवू शकते त्यामुळे मंत्रिमंडळ खऱ्या अर्थाने लोकसभेला जबाबदार असते. अशाप्रकारे लोकसभेच्या तुलनेने राज्यसभेला कमी अधिकार असल्याचे स्पष्ठ होते. याचा अर्थ राज्यसभा हे गृह कुचकामी आहे किंवा निरुपयोगी आहे असे नाही. राज्यसभेलाही काही विशेष अधिकार आहेत.

५.५.४ राज्यसभेला असलेले विशेष अधिकार :-

भारताच्या संघराज्यपद्धतीत राज्यसभा राज्यांचे प्रतिनिधीत्व करणारे सभागृह असल्यामुळे राज्यसभेला त्या संदर्भात विशेष अधिकार प्राप्त होतात.

१) राज्यसभेने २/३ बहुमताने ठराव संमत केला तरच संसद राज्यसूचीतील विषयांवर कायदा करू शकते.

२) घटनादुरुस्ती विधेयक राज्यसभेने मंजूर केले नाही तर घटनादुरुस्ती होऊ शकत नाही. कारण घटनादुरुस्ती विधेयकांच्या बाबतीत संयुक्त अधिवेशनाची तरतूद नाही. उदा. ६४ व ६५ वी घटनादुरुस्ती राज्यसभेमध्ये बहुमत मिळू शकले नाही त्यामुळे होऊ शकल्या नाहीत.

३) राज्यसभा काही प्रमाणात लोकसभेवर नियंत्रण ठेवते. एखादे विधेयक लोकसभेतून पास झाल्यानंतर राज्यसभेकडे जाते. राज्यसभा त्या विधेयकांमध्ये त्रुटी किंवा उणिवा असल्यास त्या लोकसभेच्या निर्दशनास आणून देते.

५.६ सारांश

लोकसभेचा कार्यकाळ पाच वर्षाचा असतो तर राज्यसभाही स्थायी स्वरुपाचे सभागृह आहे. लोकसभाही प्रत्यक्ष लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींचे सभागृह आहे. म्हणून आर्थिक बाबतीत लोकसभेत अधिक अधिकार आहेत. असे असले तरी कायद्याच्या निर्मितीसबंधी दोन्ही सभागृहांना सारखेच महत्त्व आहे. अनेक वेळा लोकसभेत सत्ताधारी पक्षाचे बहुमत असते तर राज्यसभेत विरोधी पक्षाचे बहुमत असू शकते. अशावेळी बहुमताच्या जोरावर सरकार आपल्या सत्तेचा गैरवापर करीत असेल तर राज्यसभा त्यावर नियंत्रण आणू शकते अशा प्रकारे लोकसभा आणि राज्यसभा ही संसदेची दोन्ही सभागृहे महत्त्वपूर्ण आहेत.

५.७ प्रश्न :-

१) संसदेची रचना सांगा आणि संसदेच्या अधिकारांची चर्चा करा.
२) लोकसभेची रचना आणि कार्ये सांगा.
३) थोडक्यात टीपा लिहा
   १) सभापती.
   २) संसदसदस्यांचे विशेषाधिकार.
   ३) कायद्याची प्रक्रिया.
   ४) संसद समित्या.
   ५) राज्यसभेचे विशेष महत्त्व.

❖❖❖❖

६

केंद्रीय कार्यकारीमंडळ

प्रकरणाची रचना:

६.० उद्दिष्टये
६.१ प्रस्तावना
६.२ राष्ट्रपती - अधिकार, सत्ता, भूमिका
६.३ पंतप्रधान - अधिकार, सत्ता, भूमिका
६.४ मंत्रिमंडळ
६.५ सारांश
६.६ प्रश्न

६.० उद्दिष्टये

भारतीय संघराज्यात केंद्रसरकार आणि घटक राज्याचे सरकार अशी दोन सरकारे असतात. असे असले तरी केंद्र सरकारला घटनेने अधिक अधिकार दिलेले आहे. संपूर्ण भारत देशाच्या कारभाराची जबाबदारी केंद्र सरकारवर असते. या कार्यकारीचा घटनात्मक प्रमुख राष्ट्रपती असतो तर वास्तववादी प्रमुख पंतप्रधान असतो. या दोन्ही पदांच्या अधिकार व कार्ये यासबंधी विद्यार्थ्यांना माहिती करुन देणे ही या पाठाची उद्दिष्टये आहेत.

६.१ प्रस्तावना :

आधूनिक काळात शासन व्यवस्थेचे अनेक प्रकार आढळतात. राजेशाही, एक पक्षीय राजवट, लष्करशाही, हुकुमशाही आणि लोकशाही हे त्यातील चटकन समोर येणारे प्रकार! लोकशाहीतसुद्धा दोन प्रकार आहेत :- अध्यक्षीय पद्धत (अमेरिकेन प्रारुप) आणि ब्रिटिश पद्धत (ब्रिटिश प्रारुप). आपल्या घटना समितीत भारताने कोणती शासन पद्धती स्वीकारवी या बद्दल बरीच वादावादी झाली आणि शेवटी आपण संसदीय पद्धत स्वीकारली.

अगदी बारकाईने बघितले तर असे आढळेल की संसदीय पद्धतीतही दोन उप-प्रकार आढळतात. एक म्हणजे 'राजेशाही - लोकशाही' (ब्रिटन) आणि दुसरी म्हणजे 'प्रजासत्ताक - लोकशाही' (भारत वगैरे). हे दोनी उपप्रकार संसदीय शासन पद्धतीचे असले तर राज्याशास्त्राच्या अभ्यासकांना यातील फरक समजला पाहिजे. राजेशाही - लोकशाहीमध्ये शासनाचा प्रमुख राजा किंवा राणी असतात तर सरकारचा प्रमुख लोकनियुक्त प्रतिनिधी (पंतप्रधान) असतो. प्रजासत्ताक - लोकशाहीमध्ये शासनाचा प्रमुख (राष्ट्रपती) आणि

सरकारचा प्रमुख (पंतप्रधान) या दोन्ही व्यक्ती लोकनियुक्त असतात. त्यांच्या निवडणूकीच्या पद्धतीत वेगळेपण असते. पंतप्रधान एका मतदार संघाचे प्रतिनिधीत्व करतो व सत्तारूढ पक्षाचा ज्येष्ठ नेता असतो. राष्ट्रपती अप्रत्यक्ष निवडणूकीद्वारे निवडून येतो. आपल्या देशाचा राष्ट्रपती लोकसभा आणि राज्यसभेतील खासदार आणि सर्व विधानसभांतील आमदार निवडून देतात. विद्यमान राष्ट्रपती श्री. प्रणव मुखर्जी भारतीय प्रजासत्ताकात १५ वे राष्ट्रपती आहेत. अमेरिकेतील राष्ट्राध्यक्ष आणि भारताचे राष्ट्रपती यांच्या अधिकारांत, जबाबदाऱ्यांत खूप फरक आहे. अमेरिकेचा राष्ट्राध्यक्ष "कार्यकारी राष्ट्रपती" असतो. त्याच्या हातात सर्व महत्त्वाचे अधिकार एकवटलेले असतात. 'अमेरिकेचा राष्ट्राध्यक्ष' हे अतिशय शक्तीशाली पद आहे. भारताचा राष्ट्रपती त्या मानाने नामधारी असतो.

६.२ भारताचे राष्ट्रपती

आपल्या घटनेतील कलम ५३ नुसार 'भारतातील केंद्र सरकारचे अधिकार राष्ट्रपतींना दिलेले आहेत.' मात्र राष्ट्रपती स्वतःहून हे अधिकार वापरू शकत नाही. यासाठी त्यांच्या दिमतीला अधिकारी वर्ग असतो. शिवाय हे अधिकार घटनेतील तरतूदीनुसार वापरावे लागतात.

कलम ५४ नुसार राष्ट्रपतींची निवड अप्रत्यक्ष पद्धतीने केली जाते. यासाठी लोकसभा व राज्यसभेतील सर्व खासदार आणि देशांतील विधानसभांचे आमदार मतदार म्हणून मतदान करतात.

कलम ५५ नुसार राष्ट्रपतींच्या निवडणूकीत दोन महत्त्वाच्या तत्त्वांचे पालन केले जाईल. एक म्हणजे भारतीय संघराज्यातील प्रत्येक घटक राज्याला समान प्रतिनिधीत्व मिळावे. दुसरे म्हणजे घटक राज्यात यासाठी समानता निर्माण केली जाईल.

भारतीय घटनेतील रचना अशी आहे की भारताच्या राष्ट्रपतींच्या नावाने कारभार करण्यात येतो पण राष्ट्रपती स्वतः कारभार करत नाही.

६.२.१ राष्ट्रपतींचे अधिकार आणि कार्य :

वर दिलेल्या माहितीमुळे एवढे एव्हाना स्पष्ट झाले की भारताचा राष्ट्रपती ब्रिटनच्या राजासारखा असतो. भारताच्या राष्ट्रपतींचे अधिकार आणि कार्य व्यवस्थित समजून घेण्यासाठी कलम ५३ साठी आणि कलम ७४ यांचे एकत्र वाचन केले पाहिजे. आपल्या राष्ट्रपतींना भरपूर अधिकार असतात. त्यांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे करता येते.

अ) कार्यकारी अधिकार :

(१) कलम ५३ नुसार भारत सरकारचे सर्व अधिकार राष्ट्रपतींकडे असतात. त्याचप्रमाणे कलम ७७ नुसार भारत सरकारचा कारभार राष्ट्रपतींच्या नावाने चालतो. (२) देशाचा कार्यकारी प्रमुख या नात्याने राष्ट्रपती अनेक महत्त्वाच्या नेमणूका करतात. उदा. ॲटर्नी - जनरल, युपीएससीचे अध्यक्ष आणि सभासद इत्यादी. (३) कलम ५३ नुसार राष्ट्रपती भारतीय सैन्याचे सर्वोच्च सेनापती असतात. त्यांच्या हाताखाली नौसेना, भूसेना आणि वायूसेना असते. राष्ट्रपती देशाच्या वतीने युद्ध घोषित करू शकतात, शांतता करार करू शकतात.

अर्थात या साठी संसदेची संमती असावी लागते. (४) कलम ७८ नुसार राष्ट्रपतींना देशाच्या कारभाराबद्दल माहिती घेण्याचा हक्क आहे. (५) परराष्ट्राशी असलेला संबंधाचा विचार करता राष्ट्रपतींना आपल्या देशाचे परदेशातील राजदुत नेमण्याचा हक्क आहे. त्याचप्रमाणे परदेशाने आपल्या देशात पाठवलेल्या राजदुतांना मान्यता देण्याचा हक्क आहे.

ब) संसदीय अधिकार :

कलम ७९ नुसार दोन सभागृह आणि एक राष्ट्रपती असलेली संसद असेल. राष्ट्रपती संसदेचे सभासद नसले तरी त्यांना संसदीय अधिकार असतात. (१) ते संसदेचे अधिवेशन सुरू करतात, स्थगित करू शकतात. ते लोकसभा विसर्जित करू शकतात. (२) कलम ८५ नुसार राष्ट्रपती संसदेला दोन अधिवेशनात सहा माहिन्यांपेक्षा जास्त काळ गेला नाही, याची खात्री करतात. (३) एखाद्या बिगर - वित्तविषयक विधेयकाबद्दल वाद असेल तर राष्ट्रपती लोकसभा आणि राज्यसभा यांचे संयुक्त अधिवेशन बोलवू शकतात. (४) प्रत्येक सार्वत्रिक निवडणूकीनंतर अस्तित्वात आलेल्या लोकसभेच्या पहिल्या अधिवेशनांचे उद्घाटन राष्ट्रपती करतात. त्याचप्रमाणे दरवर्षी लोकसभेच्या पहिल्या अधिवेशनाचे उद्घाटन राष्ट्रपती करतात. या उद्घाटनपर भाषणात राष्ट्रपती सरकारच्या परराष्ट्रीय, राष्ट्रीय धोरणातील महत्त्वाचे मुद्दे मांडतात. (५) कलम ८६ नुसार संसदेत चर्चा सुरू असलेल्या विधेयकाबद्दल राष्ट्रपती संसदेला 'निरोप' पाठवू शकतात. (६) संसदेच्या दोन्ही सभागृहाने संमत केलेले प्रत्येक विधेयक राष्ट्रपतींकडे स्वाक्षरीसाठी जाते. राष्ट्रपती वित्तविषयक विधेयक परत पाठवू शकत नाही. त्याचे कारण सर्व वित्तविषयक विधेयके राष्ट्रपतींच्या परवानगीनंतरच सभागृहात मांडली जातात. मात्र राष्ट्रपती बिगर - वित्त विधेयक परत पाठवू शकतात. (७) राष्ट्रपतींना राज्यसभेवर बारा खासदार नेमण्याचा हक्क आहे. साहित्य, कला, समाजकारण वगैरेसारख्या क्षेत्रांत अतुलनीय कामगिरी केलेल्या व्यक्तींना अशाप्रकारे राज्यसभेवर नेमतात. आर. के. नारायण (साहित्य), शबाना आझमी (चित्रपट) ही या संदर्भात चटकन आठवणारी नावे. (८) वित्त विधेयकांप्रमाणे काही बाबी अशा आहेत की पूर्वपरवानगी आवश्यक असते. उदा. नवीन राज्य निर्माण करणारे विधेयक किंवा विद्यमान राज्यांच्या सीमा बदलणारे विधेयक (कलम ३).

क) वित्त अधिकार :

(१) कोणतेही वित्त विधेयक राष्ट्रपतींना दाखविल्याशिवाय संसदेत सादर करता येत नाही. कलम ११२ नुसार राष्ट्रपती दरवर्षी संसदेत वार्षिक अंदाजपत्रक सादर केले जाईल, याची काळजी घेतील. (२) राष्ट्रपती दर पाच वर्षांनी वित्त आयोग नेमतील. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्यातील उत्पन्नाचे वाटप कसे असावे, याबद्दल वित्त आयोग सूचना करते. (३) राष्ट्रपती आणीबाणीची परिस्थिती हाताळण्यासाठी करावराच्या खर्चाला मंजुरी देतात. महापूर, भूकंप, त्सुनामी वगैरेसारख्या संकटांचा सामना करण्यासाठी यातून राष्ट्रपती खर्च भागवतात.

ड) न्यायालयीन अधिकार :

(१) जर एखाद्या न्यायमुर्तीच्या विरोधात महाभियोगाची कारवाई झाली तर त्या न्यायामुर्तीच्या बडतर्फीचा आदेश राष्ट्रपती काढतात. (२) राष्ट्रपती उच्च न्यायालयांच्या न्यायामुर्तीच्या बदल्या करतात. (३) राष्ट्रपतींना फाशीची म्हणजेच मृत्यूदंडाची शिक्षा झालेल्या गुन्हेगाराची शिक्षा कमी करण्याचा अधिकार आहे.

ई) राज्यांबद्दलचे अधिकार :

(१) राज्यपालांनी राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ पाठवलेले विधेयक मंजुर किंवा नामंजूर करणे. (२) राष्ट्रपती राज्यांच्या राज्यपालांची नेमणूक करतात. राज्यपाल राष्ट्रपतींची मर्जी असेपर्यंत पदावर राहू शकतात. (३) राष्ट्रपती राज्यपालांना सूचना पाठवू शकतात. या सूचना पाळणे बंधनकारक आहे.

फ) आणीबाणीतील अधिकार :

आणीबाणीच्या परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी राष्ट्रपतीना काही खास अधिकार देण्यात आले आहेत :- (१) देशात जर युद्ध, अंतर्गत सशस्त्र बंडामुळे आणीबाणीची परिस्थिती निर्माण झाली तर राष्ट्रपती संपूर्ण देशभर किंवा देशाच्या काही भागात आणीबाणी जाहीर करू शकतात. (कलम - ३५२) (२) जर भारतीय संघराज्यातील एखाद्या घटक राज्याचा कारभार घटनेनुसार सुरू नसेल तर राज्यपालांच्या अहवालाचा आधार घेत किंवा अहवाल नसला तरी राष्ट्रपती ते राज्य सरकार बडतर्फ करू शकतात. त्यानंतर त्या राज्यात राष्ट्रपतींची राजवट सुरू होते. (कलम ३५६) (३) जर देशाचे आर्थिक स्थैर्य धोक्यात आले असेल तर राष्ट्रपती 'आर्थिक आणीबाणी' घोषित करू शकतात. मात्र आर्थिक आणीबाणी एक महिना ठेवता येते. पण संसदेच्या ठरावाद्वारे वाढवता येते. (कलम ३६०)

६.२.२ राष्ट्रपतींची भूमिका :

एका बाजूने असे दिसते की राष्ट्रपतींना भरपूर अधिकार आहेत. पण दुसऱ्या बाजूने असेही दिसते की राष्ट्रपती एखाद्या रबर स्टॅम्पसारखे आहेत. आपल्या राज्यघटनेनुसार राष्ट्रपतींना सल्ला देण्यासाठी, राज्यकारभारात मदत करण्यासाठी मंत्रिमंडळ असेल अशी तरतूद केलेली आहे. राष्ट्रपतींची भूमिका समजून घेण्यासाठी घटनेतील खालील तरतूदी समजून घेतल्या पाहिजे.

अ) कार्यकारी अधिकार :

(१) कलम ५३ नुसार भारत सरकारचे सर्व अधिकार राष्ट्रपतींकडे असतील. हे अधिकार ते थेट वापरतील किंवा त्यांना कनिष्ठ असलेल्या अधिकारी वर्गाकडून वापरतील. याचप्रमाणे कलम ७५ नमुद करते की 'इतर मंत्री, (पंतप्रधानांचा अपवाद वगळता) राष्ट्रपती पंतप्रधानांच्या सल्ल्यानुसार नेमतील'. (२) कलम ७४ नुसार राष्ट्रपतींना मदत करण्यासाठी, त्यांना सल्ला देण्यासाठी पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळ असेल. ही स्थिती १९७६ सालापर्यंत होती. हे कलम काळजीपूर्वक वाचल्यास जाणवते की मंत्रिमंडळ 'राष्ट्रपतींना सल्ला' देते. कायद्याचा दृष्टीकोन स्वीकारण्यास सल्ला नाकारतो येतो. १९५० - १९७६ दरम्यान अशी परिस्थिती आली नाही की जेव्हा राष्ट्रपतीनी सल्ला नाकारला होता. मात्र मंत्रिमंडळाचा सल्ला राष्ट्रपती नाकारू शकतात का, याबद्दल वाद होताच. पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी ४२ वी घटनादुरूस्तीद्वारे यात स्पष्टता आणली. १९७६ सालानंतर असे मान्य झाले की मंत्रिमंडळाचा सल्ला राष्ट्रपतींवर बंधनकारक असेल. ४४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार मंत्रीमंडळाने दिलेला सल्ला राष्ट्रपती पुनर्विचारासाठी मंत्रिमंडळीकडे परत पाठवू शकतात. परंतु पुन्हा तोच सल्ला दिल्यास तो मान्य करावाच लागतो. (३) भारतीय राज्यघटनेत राज्यांत राष्ट्रपतींच्या राजवटीची तरतूद

आहे. मात्र केंद्रात एक क्षणभरसुद्धा राष्ट्रपतींची राजवट आणता येत नाही. केंद्रात राष्ट्रपतींना सल्ला देण्यासाठी पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळ नेहमी असेल, अशीच तरतूद आहे. (४) कलम ७४(२) नुसार मंत्रिमंडळाने राष्ट्रपतींना कोणता सल्ला दिला, त्यात काय नमूद केले होते वगैरे विचारण्याचा कोणाला अधिकार नाही.

आपली प्रगती तपासा :

१) भारताच्या राष्ट्रपतीचे अधिकार व भूमिका थोडक्यात स्पष्ट करा.

२) भारताच्या राष्ट्रपतीचे कायदेविषयक अधिकारांची चर्चा करा.

६.३ पंतप्रधान

आधी उल्लेख केल्याप्रमाणे आपली संसदीय शासन पद्धती ब्रिटिशांच्या शासन पद्धतीप्रमाणे आहे. यात पंतप्रधानांच्या हातात खरी सत्ता असते. म्हणूनच संसदीय पद्धतीत पंतप्रधानाना अतोनात महत्त्व असते. खालील तरतूदीवरून हे स्पष्ट होईल.

६.३.१ मंत्रिमंडळाचा प्रमुख :

कलम ७४ नुसार राष्ट्रपतींना सल्ला देण्यासाठी पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळ असेल. ४२ वी घटनादुरुस्ती, १९७६ नुसार यात बदल झाला आणि मंत्रिमंडळाने दिलेला सल्ला राष्ट्रपतींवर बंधनकारक असेल, असा बदल झाला. 'पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिमंडळ' हे शब्दप्रयोग स्पष्ट करतो की मंत्रिमंडळात पंतप्रधानांचे स्थान सर्वोच्च असेल.

६.३.२ पंतप्रधानांची नेमणूक :

संसदीय शासन पद्धतीनुसार बहुमत मिळालेल्या पक्षाच्या नेत्याला पंतप्रधान करावे लागते. मात्र जेव्हा कोणत्याच पक्षाला बहुमत मिळालेले नसेल तेव्हा मात्र राष्ट्रपती कोणाला पंतप्रधान करायचे याचा निर्णय घेऊ शकतो. असा प्रसंग १९८९ साली आला होता. लोकसभा निवडणूकीनंतर कोणत्याच पक्षाला स्पष्ट बहूमत नव्हते. परिणामी राष्ट्रपतींनी व्ही. पी. सिंग यांना पंतप्रधान केले.

६.३.३ मंत्रिमंडळ बनवणारा :

पंतप्रधानांची नेमणूक जरी राष्ट्रपती करत असले तरी इतर मंत्र्यांची नेमणूक पंतप्रधानांच्या सल्ल्याने केली जाते. कलम ७५(१) स्पष्टपणे नमूद करते की इतर मंत्री पंतप्रधानांच्या सल्ल्याने नेमले जातील.

६.३.४ मंत्रिमंडळाचा कार्यकाल :

कलम ७५(२) नुसार 'मंत्री राष्ट्रपतींची मर्जी असेपर्यंत मंत्रिपदावर राहतील.' यात प्रत्यक्षात 'पंतप्रधानांची मर्जी' ही वस्तूस्थिती असते. पंतप्रधान एखाद्या मंत्र्याला काढू शकतात, पदोन्नती देऊ शकतात, पदानवती देऊ शकतात. एखाद्या मंत्र्याने राजीनामा दिला तर तो त्या मंत्र्याचा राजीनामा असतो. पण पंतप्रधानांनी राजीनामा दिल्यास तो साऱ्या मंत्रिमंडळाचा राजीनामा समजला जातो. यातून पंतप्रधानपदाचे महत्त्व स्पष्ट होते.

६.३.५ सामूहिक जबाबदारी :

कलम ७५(३) नुसार मंत्रिमंडळ सामुहिक जबाबदारीच्या तत्वानुसार काम करेल. हे सर्व पंतप्रधानाद्वारेच शक्य आहे. आधी उल्लेख केल्याप्रमाणे एखाद्या मंत्र्याने राजीनामा दिल्यास तो व्यक्तीगत राजीनामा असतो. पण पंतप्रधानांनी राजीनामा दिल्यास साऱ्या मंत्रिमंडळाचा राजीनामा समजला जातो.

६.३.६ संसद, राष्ट्रपती आणि मंत्रिमंडळ यांच्यातील कडी / दुवा :

संसद, राष्ट्रपती आणि मंत्रिमंडळ यांच्यातील दुवा म्हणून पंतप्रधान महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कलम ७८ नमुद करते की पंतप्रधान राष्ट्रपतींना शासनाच्या महत्त्वाच्या निर्णयांची माहिती देतील, राष्ट्रपतींना मागितलेली माहिती पूरवतील, राष्ट्रपतींच्या सूचना मंत्रिमंडळासमोर मांडतील.

६.३.७ पंतप्रधानांचे अधिकार आणि कार्ये :

पंतप्रधान हे पद किती महत्त्वाचे आहे, याचा एव्हाना अंदाज आलेला असेलच. त्यांना भरपूर अधिकार असतात. त्याचप्रमाणे महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्याही असतात.

१) मंत्रिमंडळाचा प्रमुख :

एकदा राष्ट्रपतींनी पंतप्रधानांची नेमणूक केली की मग मंत्रिमंडळातील इतर मंत्र्यांच्या नेमणूकीत पंतप्रधान महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्यांच्याच सल्ल्याने राष्ट्रपती इतर मंत्र्यांची नेमणूक करतात. यातून मंत्रिमंडळाच्या नेतेपदी पंतप्रधान असतात, हे सिद्ध होते. मंत्र्यांच्या नेमणूकीप्रमाणेच मंत्र्यांचे खातेवाटप पंतप्रधान करतात. सर्व मंत्र्यांना पंतप्रधानांच्या सूचनेप्रमाणे काम करावे लागते.

२) कॅबिनेटचा नेता :

मंत्रिमंडळातील ज्येष्ठ मंत्र्यांचा एक छोटा गट म्हणजे कॅबिनेट. मंत्रिमंडळात कॅबिनेट मंत्री, उपमंत्री, राज्यमंत्री असतात. पण कॅबिनेटमध्ये कॅबिनेट मंत्री असतात, जे आपापल्या विभागाचे / खात्याचे प्रमुख असतात. कॅबिनेटमध्ये व्यापक, धोरणात्मक चर्चा होते. कॅबिनेटच्या बैठकांच्या अध्यक्षस्थानी पंतप्रधान असतात. कॅबिनेटच्या काही उप-समित्या असतात. संरक्षणाविषयक उपसमिती, अर्थविषयक उपसमिती इ. या उपसमितींच्या अध्यक्षपदी पंतप्रधान असतात.

३) लोकसभेचे नेते :

असा संकेत / परंपरा आहे की पंतप्रधान लोकसभेचा सभासद असावा. मात्र याला अपवाद असू शकतो. विद्यमान पंतप्रधान डॉ. मनमोहनसिंग राज्यसभेचे सभासद आहेत. जर पंतप्रधान लोकसभेचे सभासद असतील तर लोकसभेचे नेतृत्व आपोआप त्यांच्याकडे येते. या स्थितीत पंतप्रधान महत्त्वाच्या घोषणा लोकसभेत करू शकतात.

४) संसदेचे नेतृत्व :

पंतप्रधान जरी लोकसभेचे सभासद असले तरी त्यांच्यांकडे साऱ्या संसदेचे नेतृत्व असते. लोकसभेचे सभापती आणि राज्यसभेचे अध्यक्ष पंतप्रधानांशी चर्चा करून आपापल्या सभागृहाचे कार्यक्रम पक्के करतात.

५) फेडरल पद्धत :

भारतात अंशतः फेडरल पद्धत आहे. भारतात काही राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था आहेत. उदा. योजना आयोग, राष्ट्रीय विकास परिषद इ. अशा ठिकाणी पंतप्रधानांना प्रांतांच्या नेत्यांबरोबर चर्चा करता येते.

६) परराष्ट्रीय धोरण :

आपले पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरू यांच्या काळापासून पंतप्रधान देशाच्या परराष्ट्र धोरणात रस घेतात. आपल्या देशात परराष्ट्र खात्यांसाठी वेगळा मंत्री असतो. पण महत्त्वाच्या धोरणांवर पंतप्रधानांची छाप जाणवते. पंडित नेहरूंनी अतिप्रशासनवादी धोरणांद्वारे भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा पाया घातला. पंतप्रधानांना संयुक्त राष्ट्रसंघ, सार्क वगैरे महत्त्वाच्या संस्थाच्या बैठकींना उपस्थित राहता येते.

७) मुख्य प्रशासक :

देशाचे प्रमुख म्हणून पंतप्रधानांना प्रशासनावर लक्ष ठेवावे लागते. यासाठी त्यांना संरक्षण, व्यापार, वित्त, गृह वगैरे सर्व विभागांकडे लक्ष ठेवावे लागते. त्याचप्रमाणे भारताची परदेशात हेरगिरी करणारी रॉ (रिसर्च अॅन्ड अॅनॅलैसिस विंग), देशांत हेरगिरी करणारी इंटेलेजिन्स ब्युरो वगैरेसारख्या संस्थाकडून सतत महत्त्वाची माहिती पंतप्रधानांना मिळत असते.

८) राज्यपालाची नेमणूक :

देशातील महत्त्वाच्या नेमणूका जरी राष्ट्रपतीच्या स्वाक्षरीने होत असल्या तरी त्या मागे पंतप्रधानांचा सल्ला असतोच. थोडक्यात म्हणजे पंतप्रधानांच्या हातात राज्यपाल, राजदूत वगैरे नेमणूका असतात. याचप्रमाणे पंतप्रधान एखाद्या उद्योगसमूहाला खास मदत करू शकतात किंवा दुर्लक्ष करू शकतात.

९) निवडणूका :

लोकशाहीत निवडणूका अतिशय महत्त्वाच्या असतात. सत्ता संपादनासाठी निवडणूका जिंकणे महत्त्वाचे असते. पंतप्रधानपदी बसलेल्या व्यक्तीला निवडणूकांत सत्तारूढ पक्षाचे नेतृत्व

करावे लागते, दौरे काढावे लागतात, पक्षाचा प्रचार करावा लागतो. पक्षाला पुन्हा एकदा सत्ता मिळवून द्यावी लागते. यात पंतप्रधानांना महत्त्वाची जबाबदारी उचलावी लागते.

१०) सत्तारूढ पक्षाचे नेतृत्व :

परंपरेनुसार सत्तारूढ पक्षाचा नेता पंतप्रधान होतो. याचाच अर्थ असा की पंतप्रधान सत्तारूढ पक्षाचा नेता होतो. यामुळे पंतप्रधानांवर आणखी एक जबाबदारी येऊन पडते. आणि ती म्हणजे सरकार आणि सत्तारूढ पक्ष यांच्यात कडी म्हणून काम करणे.

११) जनमत :

अंतिमतः पंतप्रधानांना साऱ्या देशाचे नेतृत्व करावे लागते. या भूमिकेतून त्यांना जनमतावर प्रभाव टाकता येतो, समाजात पुरोगामी मूल्यं रूजवता येतात. याचे ताजे उदाहरण म्हणजे महिला आरक्षण विधेयक. सध्या सत्तारूढ असलेली कॉंग्रेस - प्रणीत आघाडी हे विधेयक संमत करून घेण्याच्या प्रयत्नांत आहे. या प्रकारे पंतप्रधान समाजात पुरोगामी वातावरण निर्माण करू शकतात.

६.३.८ पंतप्रधानांची भूमिका :

एव्हाना हे स्पष्ट झाले आहे की संसदीय शासनपद्धतीत पंतप्रधानांचे स्थान महत्त्वाचे असते. भारतासारख्या पारंपरिक समाजात पंतप्रधानांचे स्थान अतोनात महत्त्वाचे असते. मंत्रिमंडळातील प्रत्येक मंत्र्याला पंतप्रधानांच्या सूचना ऐकाव्याच लागतात. ते मंत्रिमंडळाचा, खात्यांची रचना, पुनर्रचना करतात. ते एखाद्या मंत्र्याला मंत्रीपदावरुन काढून टाकू शकतात. याबद्दल त्यांचा शब्द अंतिम समजला जातो. संसदेमध्ये पंतप्रधान चर्चेला दिशा देऊ शकतात, त्यात मौलिक भर घालू शकतात. मंत्रिमंडळाचा प्रमुख म्हणून ते राष्ट्रपती, संसद आणि मंत्रिमंडळ यांच्यातील कडी असतात.

येथे आपल्याला काही वस्तूस्थितीची चर्चा केली पाहिजे. पंतप्रधान या व्यक्तीला खूप अधिकार असतात. याचा अर्थ असा नव्हे की प्रत्येक पंतप्रधान शक्तीशाली असतो. यात काही इतर घटकही महत्त्वाचे असतात. जर सत्तारूढ पक्षाला स्पष्ट बहुमत नसेल आणि सत्तेसाठी इतर पक्षांवर अवलंबून राहावे लागत असेल तर पंतप्रधान फारसे अधिकार गाजवू शकत नाहीत. याप्रमाणे पंतप्रधानपदी बसलेल्या माणसाचे व्यक्तीमत्त्व कसे आहे, याचाही विचार करावा लागतो. श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्यासारखी आक्रमक व्यक्तीमत्वाची व्यक्ती पंतप्रधानपदी बसल्यास त्यापदाचे अधिकार आपोआप वाढतात. त्याचप्रमाणे जर पंतप्रधानपदी लाल बहादूर शास्त्री यांच्यासारख्या सौम्य व्यक्तीमत्त्वाची व्यक्ती असल्यास त्या पदाचे अधिकार त्या मानाने कमी होतात.

भारतीय लोकशाहीचा विचार केल्यास पंतप्रधानपदाचे दोन टप्पे दाखवता येतात. १९७७ सालापर्यंत पंतप्रधानांना खूप अधिकार होते. पण १९७७-७९ दरम्यान सत्तारूढ असलेल्या जनता पक्षाच्या सरकारला अशी सत्ता वापरता आली नाही. तत्कालीन पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांना सत्तारूढ पक्षाच्या आत सुरू झालेल्या सत्तासंघर्षाने रडकुंडीस आणले होते. असाच दुसरा टप्पा १९८९ साली होता जेव्हा व्ही. पी. सिंग पंतप्रधानपद होते. त्यानंतर

भारतात आघाडीची सरकारे आल्यामुळे पंतप्रधानपद कमकुवत झाले आहे. याचे कारण म्हणजे सत्ता टिकवण्यासाठी पंतप्रधानांना अनेक पक्षांना खूष ठेवावे लागते.

आपली प्रगती तपासा :

१) केंद्रीय मंत्रीमंडळातील प्रंतप्रधानांचे महत्त्व स्पष्ट करा.

६.४ मंत्रिमंडळ :-

संसदीय शासनप्रणालीत सामुहिक जबाबदारीचे तत्त्व महत्त्वाचे असते. याचा अर्थ असा की पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखालील मंत्रिमंडळ संसदेला सामुहिकरित्या जबाबदार असते. यातून असे सिद्ध होते की संसदीय पद्धतीत मंत्रिमंडळ हा महत्त्वाचा घटक असतो. कलम ७४(१) नुसार राष्ट्रपतींना सल्ला देण्यासाठी पंतप्रधानांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळ असते. या कलमाद्वारे मंत्रिमंडळाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. जर विद्यमान सरकारचा संसदेत पराभव झाला तर नवे सरकार येईपर्यंत जूनेच सरकार काळजीवाहू सरकार म्हणून काम पाहते. भारतात एप्रिल १९९९ मध्ये अशी परिस्थिती निर्माण झाली होती. एप्रिल १९९९ मध्ये अटलबिहारी वाजपेयी सरकारच्या विरोधात अविश्वासाचा ठराव संमत झाला होता. लोकसभेच्या निवडणूका ऑक्टोबर १९९९ मध्ये झाल्या. दरम्यान वाजपेयी काळजीवाहू सरकार चालवत होते.

आपण राष्ट्रपती आणि पंतप्रधान यांच्यातील संबंधांची चर्चा केली आहे. यात असे बघितले की राष्ट्रपतींना मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानुसार कारभार करावा लागतो. याबद्दलची कायदेशीर भाषा काळजीपूर्वक वाचली तर असे दिसते की मंत्रिमंडळ राष्ट्रपतींना 'सल्ला' देते, 'हुकूम' नाही. कायदेशीररित्या विचार केल्यास 'सल्ला' नाकारता येतो. जर राष्ट्रपतींनी मंत्रिमंडळाचा सल्ला नाकारला तर काय होईल ? सुरूवातीला असे वाटत होते की अशी स्थिती उद्‌भवणार नाही. मात्र स्वतंत्र भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांना याबद्दल असमाधान होते. त्यांना याबद्दल स्पष्टता हवी होती. ही स्पष्टता ४२ वी घटनादुरुस्ती १९७६ मुळे आली. या दुरुस्तीमुळे राष्ट्रपतींना मंत्रिमंडळाचा सल्ला पाळणे बंधनकारक करण्यात आले. यामुळे भारतीय राष्ट्रपती 'होयबा' झाले. ते फक्त रबरस्टॉप आहेत, अशा तक्रारी झाल्या. ४४ वी घटनादुरुस्ती १९७९ मुळे यात किंचीत बदल करण्यात आला. आता राष्ट्रपती मंत्रिमंडळाचा सल्ला पूर्णपणे किंवा काही बदलांसह मंत्रीमंडळाकडे परत पाठवू शकतात. मंत्रीमंडळाने पुन्हा तोच किंवा काही बदल करुन सल्ला दिल्यास तो राष्ट्रपतीला मान्य करावाच लागतो. उदा. मार्च १९९१ मध्ये पंतप्रधान चंद्रशेखर यांनी पंजाबमध्ये निवडणूका घ्याव्या, असा सल्ला दिला. राष्ट्रपती आर. वेंकटरमण यांना हा सल्ला मान्य नव्हता. त्यांनी हा सल्ला परत पाठवला. मंत्रिमंडळाने हा सल्ला पुन्हा एकदा राष्ट्रपतींकडे पाठवला. तेव्हा मात्र राष्ट्रपतींना मान्य करावा लागला.

६.४.१ मंत्रिमंडळाची निर्मिती :

एव्हाना आपण संसदीय पद्धतीत मंत्रिमंडळाचे महत्त्व समजून घेतले. आता मंत्रिमंडळ निर्मितीची प्रक्रिया समजून घेतली पाहिजे. येथे आपल्याला दोन पायऱ्या दिसतात (१) राष्ट्रपतींनी केलेली पंतप्रधानांची नेमणूक (२) इतर मंत्र्यांची नेमणूक. जर सत्तारूढ पक्षाला / आघाडीला स्पष्ट बहूमत असेल तर पंतप्रधानांची नेमणूक हा केवळ उपचार असतो. कलम ७४(१) नुसार 'इतर मंत्र्यांची नेमणूक राष्ट्रपती पंतप्रधानांच्या सल्ल्यानुसार करतील'. या तरतूदीतून स्पष्ट जाणवते की, मंत्रिमंडळ बनवणे हा पंतप्रधानांचा खास अधिकार असतो. आधी उल्लेख केल्याप्रमाणे पंतप्रधान खातेवाटप करतात, मंत्रिमंडळाची फेररचना करू शकतात, एखाद्या मंत्र्याला बडतर्फ करू शकतात.

मंत्रिमंडळाच्या रचनेच्या विचार केल्यास तीन स्तर असल्याचे दिसते. 'कॅबिनेट मंत्री' , 'खात्याचे राज्यमंत्री' व 'उपमंत्री' अगदी क्वचित 'संसदीय सचीव' हा चौथा स्तर असू शकतो. यांची चर्चा खाली केली आहे.

कॅबिनेट मंत्री :

कॅबिनेट मंत्री म्हणजे खात्याचा प्रमुख. हे पद सहसा पक्षाच्या ज्येष्ठ नेत्यांना देण्यात येते. कॅबिनेट म्हणजे अतिशय महत्त्वाचे निर्णय घेण्याची यंत्रणा. यात अगदी निवडक मंत्री असतात. सहसा ही संख्या १५ - २० असते. ते स्वतंत्रपणे आपापल्या खात्यांचा कारभार करतात. मात्र महत्त्वाचे निर्णय, धोरणाबद्दल कॅबिनेट मंत्री पंतप्रधानांचा सल्ला घेतात.

खात्याचे राज्यमंत्री :

मंत्रिमंडळाचा हा दुसरा स्तर असतो. ते कॅबिनेट मंत्र्यांना मदत करतात. जर खाते मोठे असेल तर खात्याच्या राज्यमंत्र्यावर एखाद्या विभागाची स्वतंत्र जबाबदारी देण्यात येते. जर खाते मोठे नसेल तर हे मंत्री कॅबिनेट मंत्र्यांना दैनंदिन कामात मदत करतात.

उपमंत्री :

हा मंत्रिमंडळाचा तिसरा स्तर असतो. ते एक तर कॅबिनेट मंत्र्यांना किंवा राज्यमंत्र्यांना मदत करतात. त्यांच्याकडे स्वतंत्र जबाबदारी नसते.

संसदीय सचीव :

त्यांचे आदर्श नवीन म्हणजे 'प्रशिक्षणार्थी मंत्री'. या पदांवर तरूण राजकारण्याची नेमणूक केली जाते. याद्वारे त्यांना प्रशासनाचा अनुभव मिळतो.

६.४.२ कॅबिनेटचे अधिकार, कार्य आणि भूमिका :

भारतीय राज्यघटनेत ४३ वी घटनादुरुस्ती १९७८ येईपर्यंत 'कॅबिनेट' चा उल्लेख नव्हता. तोपर्यंत मंत्रिमंडळाचा उल्लेख व्हायचा. आतापर्यंत आपल्याला कॅबिनेटबद्दल सर्व माहिती आहे. महत्त्वाचे निर्णय घेण्याची, धोरण ठरवण्याची अंतिम स्थान म्हणजे 'कॅबिनेट' होय. कॅबिनेटच्या बैठकांना फक्त कॅबिनेट मंत्री उपस्थित राहतात. कॅबिनेटने घेतलेले निर्णय मंत्रिमंडळाने घेतले, असे मानण्यात येते. याशिवाय सर्व मंत्र्यांवर सामुहिक जबाबदारीचे तत्त्व लागू होते.

संसदीय शासनपद्धतीत कॅबिनेट ही सर्वोच्च यंत्रणा असते. कॅबिनेटची बैठक दर आठवड्याला होते. या बैटकीची कार्यक्रमपत्रिका (अजेंडा) कॅबिनेट सचीव तयार करतात. कॅबिनेट सचीव हे पद नोकरशाहीतील सर्वोच्च पद आहे, जे ज्येष्ठ आय. ए. एस. अधिकाऱ्याला मिळते. कॅबिनेट बैठकींचे इतिवृत्त कॅबिनेट सचीव तयार करतात. कॅबिनेटमधील निर्णय सर्वसहमतीने घेतले जातात. जर एखाद्या मंत्र्याला कॅबिनेटचा निर्णय मान्य नसेल तर त्याला राजीनामा द्यावा लागतो. यालाच सामूहिक जबाबदारीचे तत्त्व म्हणतात. जर एखाद्या मंत्र्याला कॅबिनेटचा निर्णय मान्य नसेल तर पंतप्रधान त्याला राजीनामा द्यायला सांगतात.

कॅबिनेटची कार्ये :

कॅबिनेटला खाली नमूद केलेली कार्य करावी लागतात :

१) धोरण ठरवणे :

आधी नमूद केल्याप्रमाणे कॅबिनेट ही धोरण ठरवणारी सर्वोच्च यंत्रणा आहे. कॅबिनेटमध्ये राष्ट्रीय, परराष्ट्रीय विषयांची चर्चा होते. आणि यातून धोरण ठरते. धोरणांवर आधारित निर्णय घेतले जातात आणि योग्य त्या विभागाकडे कळवण्यात येतात. ही जबाबदारी कॅबिनेट सचीवांची असते. जर एखाद्या राज्यमंत्र्याची किंवा उपमंत्र्याची उपस्थिती गरजेची असते तर त्या व्यक्तीला कॅबिनेट बैठकीला बोलावण्यात येते.

२) नवीन कायदे :

संसदीय पद्धतीत कायदा करणे ही सर्वात महत्त्वाची जबाबादारी असते. नवीन कायद्याचा कच्चा मसुदा कॅबिनेट बैठकीत चर्चेला येतो. येथे प्रस्तावित कायद्याच्या सर्व बाजू तपासल्या जातात. कच्चा मसुदा नंतर पक्का होतो आणि संसदेसमोर येतो.

३) अंतिम नियंत्रण :

धोरण ठरवल्याप्रमाणेच कॅबिनेटला देशाच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार आहे. कॅबिनेट नियंत्रणाद्वारे देशातील महत्त्वाची प्रकल्पे, योजना यांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख केली जाते.

४) समन्वय :

आधी नमूद केल्याप्रमाणे कॅबिनेटमध्ये तपशिलवार चर्चा होते. यातून व्यापक पातळीवर समन्वय साधला जातो. योजनांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करतांना काही अडथळे येऊ शकतात, कामाची पुनरूक्ती होऊ शकते. हे सर्व कॅबिनेटमध्ये चर्चेद्वारे सोडवले जाते.

५) आर्थिक नियंत्रण :

एका बाजूने जर कॅबिनेट म्हणजे धोरण ठरवणारी सर्वोच्च यंत्रणा असते तर दुसऱ्या बाजूने कॅबिनेट देशाच्या आर्थिक व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवते. कॅबिनेट बैठकांत योजनांच्या अंमलबजावणीचा आढावा सतत घेतला जातो, जर खर्च हाताबाहेर जात असेल तर उपाययोजना केली जाते.

६) राष्ट्रपतींची राजवट :

कलम ३५६ नुसार राज्यांत राष्ट्रपतींची राजवट लागू करता येते. जर राज्य सरकार घटनेतील तरतूदीप्रमाणे चालत नसेल तर राज्य सरकार बडतर्फ करून राष्ट्रपतींची राजवट लादता येते. असे निर्णय कॅबिनेट बैठकीत घेतले जातात.

७) नेमणूका :

कॅबिनेट बैठकांत महत्त्वाच्या नेमणूका पक्क्या केल्या जातात. राज्यपाल, राजदूत, मुख्य निवडणूक आयुक्त वगैरे नेमणूकांबद्दलचे निर्णय कॅबिनेट बैठकांत घेतले जातात. यासाठी कॅबिनेटची नेमणूकांबद्दलची एक उपसमिती [कॅबिनेट कमिटी ऑन अपॉईंटमेंट्स] असते.

६.५ सारांश

अशा प्रकारे केंद्रीय मंत्रीमंडळाची रचना आहे. यात प्रंतप्रधान हा प्रमुख आहेत तर प्रत्येक खात्याचे तीन मंत्री असू शकतात. मंत्रीमंडळावर प्रंतप्रधानाचे नियंत्रण असते. तरी मंत्रीमंडळाचे कार्य कार्यक्षमतेने होण्याची जबाबदारी पंतप्रधानावर असते.

६.४ प्रश्न :

१. राष्ट्रपतीच्या कार्ये आणि भूमिकांचे मूल्यांकन करा.
२. भारतीय राजकारणातील पंतप्रधान पदाचे महत्त्व सांगा.
३. पंतप्रधानाची कार्ये आणि भूमिकेची विश्लेषणात्मक चर्चा करा.
४. टिपा द्या.
   १) पंतप्रधान
   २) मंत्रिमंडळ
   ३) राष्ट्रपतीची भूमिका

❖❖❖❖

७

न्यायव्यवस्था - भारताचे सर्वोच्च न्यायालय

(Judiciary - Supreme Court of India)

प्रकरणाची रचना :

७.० उद्दिष्ट
७.१ प्रस्तावना
७.२ भारतीय न्यायव्यवस्था
७.३ भारतातील सर्वोच्च न्यायालयाची रचना आणि कार्ये
७.४ न्यायालयीन स्वातंत्र्य
७.५ सारांश
७.६ प्रश्न

७.० उद्दिष्ट

भारतीय न्यायव्यवस्थेची रचना, कार्ये आणि न्यायालयीन स्वातंत्र्याचा अभ्यास करणे.

७.१ प्रस्तावना

१) स्वातंत्र आणि मुक्त न्यायव्यवस्था २) न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा हक्क ३) एकेरी न्यायव्यवस्था ही भारतीय न्यायव्यवस्थेची मुख्य वैशिष्ट्ये आहेत. भारतीय राज्यघटनेने भारतामध्ये संघराज्य पद्धतीची स्थापना केली आहे. तरीही संघराज्याची आणि घटकराज्यांची वेगवेगळी न्यायालयीन व्यवस्था न स्वीकारता एकेरी न्यायव्यवस्था भारतात प्रस्थापित केली आहे. देशात एकात्मता वाढावी हा त्यामागे उद्देश होता. भारतात एकेरी न्यायव्यवस्था (Single Judiciary) असल्यामुळे सर्वोच्च स्थानी सर्वोच्च न्यायालय आहे. त्याखाली उच्च न्यायालये, जिल्हा न्यायालये, तालुका न्यायालये आहेत. सर्वोच्च व उच्च न्यायाधीशांच्या नेमणूका राष्ट्रपती करतात. सर्वोच्च व उच्च न्यायालये संघराज्याचे व घटकराज्यांचे कायदे राबवितात. अशाप्रकारे सर्वोच्च न्यायालयापासून ते तालुका न्यायालयापर्यंत संपूर्ण न्यायालयीन व्यवस्था एकात्मतेच्या तत्त्वावर आधारलेली आहे. भारतीय लोकशाही व्यवस्थेमध्ये कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ आणि न्यायमंडळ अशी सत्तेची विभागणी करण्यात आली. कायद्याचा अर्थ लावून न्याय देणारी शासनाची शाखा म्हणजे न्यायमंडळ होय.

७.२ भारतीय न्यायव्यवस्था

भारतात राज्यघटना सर्वोच्च आहे. राज्यघटनेतील तत्त्वांप्रमाणे प्रत्येकाला कार्य करावे लागते. राज्यघटनेतील तत्त्वे तीच असली, तरी बदलत्या काळात या तत्त्वांची अंमलबजावणी होत असते. राज्यघटनेच्या तत्त्वांचा अर्थ लावून राज्यघटनेचे संरक्षण करण्याचे कार्य न्यायालय करते. भारतात एकेरी न्यायव्यवस्था आहे. भारतातील २८ राज्यांसाठी आणि ७ केंद्रशासित प्रदेशांसाठी एकूण २१ उच्च न्यायालये भारतात आहेत. अंतिम न्यायालयाची भूमिका सर्वोच्च न्यायालय करीत असते.

७.३ सर्वोच्च न्यायालय (Sypreme Court)

२६ जानेवारी १९५० ला सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना झाली.

७.३.१ सर्वोच्च न्यायालयाची रचना :

१) न्यायाधीशांची संख्या :

सर्वोच्च न्यायालयात मुख्य न्यायाधीश आणि २५ इतर न्यायाधीश असतात. संसदेला कायदा करून न्यायधीशांची संख्या वाढविण्याचा अधिकार आहे.

२) न्यायाधीशांची नियुक्ती :

सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायधीशांची नेमणूक राष्ट्रपती करतात. पंतप्रधान व कायदामंत्र्याच्या सल्ल्यानुसार राष्ट्रपती न्यायाधीशांची नेमणूक करतात. सरन्यायाधीशांची नेमणूक करतांना राष्ट्रपती सर्वोच्च न्यायालयातील इतर न्यायाधीशांचा सल्ला घेतात. साधारणपणे ज्येष्ठ न्यायाधीशांची नेमणूक सरन्यायाधीश म्हणून करण्यात येते. इतर न्यायाधीशांची नेमणूक सरन्यायधीशांच्या सल्ल्यानुसार करण्यात येते.

३) न्यायाधीशांच्या नेमणूकीसाठी पात्रता :

१) ती व्यक्ती भारताचा नागरिक असली पाहिजे. २) उच्च न्यायालयाचा कमीत कमी ५ वर्षे सतत न्यायाधीश असावा. किंवा उच्च न्यायालयात १० वर्षे सतत वकिली केली असली पाहिजे. ३) राष्ट्रपतींच्या मते, ती व्यक्ती सुप्रसिद्ध कायदेपंडित असावी. प्रत्यक्षात सर्वोच्च न्यायालयाचे सर्व न्यायाधीश उच्च न्यायालयातून ज्येष्ठतेच्या तत्त्वावर नेमले जातात.

४) कार्यकाल :

न्यायाधीशांचे निवृत्तीवय ६५ वर्षे आहे. त्यामुळे न्यायाधीशाला कार्यकालाची निश्चितता मिळाली आहे.

५) पदच्युति (Removal) :

न्यायाधीशांना त्यांच्या जागेवरून बडतर्फ करता येते. परंतु त्यासाठी घटनेने विशिष्ट प्रकारची कठीण प्रक्रिया सांगितली आहे. न्यायाधीशांवर गैरवर्तणूक किंवा अकार्यक्षमतेचा आरोप

असेल आणि तसा ठराव संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी एकूण सभासद संख्येच्या बहुमताने व उपस्थित राहून मतदान करणाऱ्या सभासदांच्या २/३ बहुमताने मंजूर केल्यावरच राष्ट्रपती न्यायाधीशाला पदभ्रष्ट करण्याचा आदेश काढतात. सर्वोच्च न्यायालयाचे स्वातंत्र्य अबाधित राहावे यासाठी ही कठीण प्रक्रिया ठेवली आहे.

६) वेतन :-

घटनेनुसार न्यायाधीशांचे वेतन व भत्ते यासंबंधी तरतूद केलेली आहे. सध्या मुख्य न्यायाधीशाला १,००,००० (एक लाख रुपये) व इतर न्यायाधीशांना ९०,००० (नव्वद हजार रुपये) वेतन देण्यात येते. याशिवाय संसदेने ठरविलेले भत्ते व इतर निवासस्थान त्यांना मिळते. त्यांचे वेतन व भत्ते संचीतनिधीतून दिले जातात. न्यायाधीशांना निवृत्तीनंतर निवृत्ती वेतन मिळते.

७) सेवानिवृत्तीनंतर व्यवसाय करण्यास बंदी :-

न्यायाधीशाला सेवानिवृत्तीनंतर भारतातील कोणत्याही न्यायालयात वकीली करता येत नाही. कारण निवृत्ती झालेले ज्येष्ठ न्यायाधीश वकीली करू लागले तर संबंधित न्यायालयातील न्यायाधीशांवर दबाव येण्याची शक्यता असते. न्यायधीशांना निवृत्तीनंतर शासनाने दिलेले काम करण्यास मात्र घटनेने मनाई केली नाही.

८) कर्मचारी :-

सर्वोच्च न्यायालयाचा स्वतंत्र कर्मचारी वर्ग असतो. त्या कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती, सेवाशर्ती आणि नियंत्रण न्यायालयातर्फेच होते. त्या कर्मचाऱ्यांचे वेतन, भत्ते, निवृत्ती वेतन व प्रशासकीय खर्च भारताच्या संचीत निधीतून देण्यात येतो.

९) सवलती :-

न्यायाधीशांच्या सर्व कृतींवर व निर्णयांवर कोणाला कसलीही टीका करता येत नाही. जर कुणी न्यायाधीशांवर टीका करण्याचा प्रयत्न केला तर त्या व्यक्तीला किंवा संस्थेला शिक्षा देण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला आहे.

१०) स्थान :-

सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्यालय दिल्ली येथे आहे. न्यायालयाच्या कामकाजाची भाषा इंग्रजी आहे. भारताच्या एकेरी न्यायालयीन रचनेमध्ये सर्वोच्च न्यायालय अंतिम आणि श्रेष्ठ आहे.

७.३.२ तक्ता :- सारांश

सर्वोच्च न्यायालयाची रचना

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
न्याया-धीशांची संख्या	पात्रता	नियुक्ती	कार्यकाल	पदच्युति	वेतन	बंदी	कर्मचारी	सवलती	स्थान

७.३.३ सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार, कार्ये आणि भूमिका
(Powers, Functions and Role of the Supremen Court)

सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार व कार्ये यासंबंधी विस्तृत तरतूदी घटनेने केलेल्या आहेत. या तरतूदी पुढील पाच गटांमध्ये विभागता येतात.

तक्ता :-

सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार व कार्ये

१	२	३	४	५
प्रारंभिक अधिकार क्षेत्र	पुनर्निर्णयाचे अधिकार क्षेत्र	सल्ला देण्याचे अधिकार क्षेत्र	न्यायालयीन पुनर्विलोकन	अभिलेख न्यायालय

१) **प्रारंभिक अधिकार क्षेत्र (Original Jurisdiction) :**

ज्या खटल्यांची सुरुवात सर्वोच्च न्यायालयातच होऊ शकते, इतर कोणत्याही न्यायालयात जे खटले प्रथम दाखल करता येत नाहीत त्यांना सर्वोच्च न्यायालयाचे प्रारंभिक अधिकार म्हणतात. सर्वोच्च न्यायालयाच्या या अधिकारक्षेत्रात पुढील खटल्यांचा समावेश होतो.

१) भारत सरकार विरुद्ध घटकराज्य यांच्यातील वाद.

२) भारत सरकार आणि काही राज्य विरुद्ध इतर राज्य यांच्यातील वाद.

३) दोन घटक राज्यांमध्ये निर्माण झालेला वाद.

४) कोणत्याही केंद्रीय कायद्याच्या घटनात्मक वैधतेचा प्रश्न सर्वोच्च न्यायालयातच प्रथम सुनावणीला येऊ शकतो.

५) मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी घटनात्मक उपाययोजना या हक्कानुसार जे आदेश देण्यात येतात, ते सर्वोच्च न्यायालय देऊ शकते.

२) **पुनर्निर्णयांचे अधिकार क्षेत्र (Appellate Jurisdiction) :**

भारतामध्ये एकेरी न्यायव्यवस्था आहे. सर्वोच्च न्यायालय अंतिम न्यायालय आहे. भारतातील उच्च न्यायालयांनी दिलेल्या निर्णयांवर पुनर्निर्णय देण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला प्राप्त झाला आहे. सैनिकी न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयावर मात्र ते अपील ऐकू शकत नाहीत. खालील दाव्यांच्या बाबतीत सर्वोच्च न्यायालयात अपील करता येते. १) घटनात्मक दावे २) दिवाणी दावे ३) फौजदारी दावे.

१) घटनात्मक दावे (Cases involving interpretation of the constitution) :

उच्च न्यायालयाच्या दाखल्यानंतरच घटनात्मक विश्लेषणासाठी अशाप्रकारचे दावे सर्वोच्च न्यायालयात दाखल केले जातात.

२) दिवाणी दावे (Civil Cases) :

दिवाणी दाव्यांच्या बाबतीत सर्वोच्च न्यायालयात अपील करण्यासाठी कमीत कमी २० हजार रुपये अंतर्भुत खटलेच असावेत अशी अट होती. परंतु आता ती रद्द करण्यात आली आहे. उच्च न्यायालयाने असे प्रमाणपत्र दिले की दावा सर्वोच्च न्यायालयात अपील करण्यायोग्य आहे किंवा त्यामध्ये कायद्याचा महत्त्वाचा भाग अंतर्भुत आहे, म्हणजे सर्वोच्च न्यायालयात अपील करता येते.

३) फौजदारी दावे (Criminal Cases) :

फौजदारी दाव्यांच्या बाबतीत सर्वोच्च न्यायालयात अपील करतांना पुढील तरतूदी लक्षात घेण्यात येतात.

अ) उच्च न्यायालयाने आरोपीस निर्दोष सोडून दिल्यास.
ब) उच्च न्यायालयाने आरोपीस फाशीची शिक्षा दिल्यास.
क) उच्च न्यायालयाने दावा सर्वोच्च न्यायालयाने चालविण्यायोग्य असल्याचा दाखला दिल्यास.

४) सल्ला देण्याचे अधिकार क्षेत्र (Advisery):

राष्ट्रपतींना सर्वोच्च न्यायालय कायदेशीर सल्ला देऊ शकते. कायद्याचा प्रश्न उपस्थित झाल्यास असा सल्ला राष्ट्रपती मागतात. हा सल्ला गुप्त स्वरूपाचा असतो. तो सल्ला मानलाच पाहिजे असे बंधन राष्ट्रपतींवर नसते.

५) न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार (Judicial Review) :

कायदेमंडळाने केलेला कायदा आणि कार्यकारी मंडळाने केलेली कृती घटनेशी सुसंगत आहे किंवा नाही ते तपासून पाहणे आणि सुसंगत नसल्यास रद्द ठरविणे. म्हणजे न्यायालयाचा न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा हक्क होय. भारतात घटना सर्वोच्च आहे. घटनेच्या संरक्षणाची जबाबदारी न्यायालयावर आहे. ती जबाबदारी पार पाडण्यास व नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे रक्षण करता यावे म्हणून सर्वोच्च न्यायालयाला हा हक्क देण्यात आला आहे.

६) अभिलेख न्यायालय (Court of Record) :

सर्वोच्च न्यायालय अभिलेख न्यायालय म्हणून कार्य करते. म्हणूनच सर्वोच्च न्यायालयाचे सर्व निर्णय व कार्यपद्धती यांची काळजीपूर्वक नोंद ठेवली जाते. पुढे उद्‌भवणाऱ्या तशाच प्रकारच्या खटल्यांच्या सुनावणीच्या वेळी या नोंदी मार्गदर्शक म्हणून उपयोगात येतात. एकप्रकारे या निर्णयांना कायद्याचे स्वरूप येते. हे निर्णय भारतातील सर्व न्यायालयांना बंधनकारक असतात.

७.३.४ सर्वोच्च न्यायालयाचे स्थान आणि भूमिका (Position and Role of Supreme Court) :

जगातील इतर देशांच्या न्यायालयांपेक्षा भारतातील सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार आणि कार्याचे स्वरूप आणि विस्तार व्यापक आहे. भारतीय सर्वोच्च न्यायालय खालील महत्त्वाच्या भूमिका पार पाडते.

१) संघीय न्यायालय (Federal Court) :

भारतात संघराज्य पद्धती असूनसुद्धा केंद्र व राज्याचे अशी दुहेरी न्यायव्यवस्था नाही. त्यामुळे केंद्र व राज्य, राज्य व राज्य यांच्यातील वाद सोडविण्याचे कार्य सर्वोच्च न्यायालय करते त्यासाठीच सर्वोच्च न्यायालयाला प्रारंभिक अधिकारक्षेत्र दिले आहे. या अधिकारामुळे सर्वोच्च न्यायालय भारतात संघीय न्यायालयाची भूमिका करीत असते.

२) घटनेचे संरक्षण (Guardian of the Constitution) :

घटनेचे संरक्षण आणि सर्वोच्चता जबाबदारी न्यायालय पार पाडीत असते. त्यासाठीच न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला देण्यात आला आहे.

३) भारतात अंतिम न्यायालयाची भूमिका सर्वोच्च न्यायालय पार पाडते. (Final Court of appeal) आणि सर्वोच्च एकेरी न्यायव्यवस्थेच्या रचनेमध्ये भारतात सर्वोच्च न्यायालय अंतिम (Final) न्यायालय आहे.

४) सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयांना कायद्याचे स्वरूप प्राप्त होते. त्याचा उपयोग इतर न्यायालयांना करता येतो. सर्वोच्च न्यायालयाचे आदेश इतर न्यायालयांना बंधनकारक असतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाची अधिकार क्षेत्रे सांगा.
२) “सर्वोच्च न्यायालय” यावर टिप लिहा.

७.४ न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य (Independence of Judiciary)

भारतीय न्यायव्यवस्था मुक्त व स्वतंत्र आहे. त्यासाठी घटनेने खास तरतूदी केल्या आहेत.

७.४.१ न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य म्हणजे काय? :

न्यायाधीशांना कोणाचीही भीति न बाळगता किंवा कोणाच्याही दबावाला व प्रलोभनाला बळी न पडता (Without Fear and Favour) नि:पक्षपातीपणे कार्य करता यावे यासाठी न्यायव्यवस्था कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ आणि शासनाच्या इतर घटकांपासून त्यांच्या हस्तक्षेपापासून, व प्रभावापासून मुक्त असणे म्हणजेच न्यायालयीन स्वातंत्र्य होय.

७.४.२ न्यायालयीन स्वातंत्र्याचे महत्त्व :

राज्यघटना, मूलभूत हक्क आणि लोकशाहीचे रक्षण करण्याचे काम न्यायालय करतात. सर्वप्रकारची प्रलोभने, दबाव, हस्तक्षेपांपासून न्यायालये मुक्त असेल तरच नि:पक्षपातीपणे आपले कार्य करू शकतात. म्हणून स्वतंत्र व मुक्त न्यायव्यवस्था आवश्यक असते. त्याप्रमाणे घटनात्मक तरतूदी करुन भारतात स्वतंत्र व मुक्त न्यायव्यवस्था निर्माण करण्यात आली आहे.

७.४.३ न्यायालयीन स्वातंत्र्यासाठी घटनात्मक तरतूदी खालील प्रमाणे आहेत (Constitutional Provisions) :

१) न्यायाधीशांची पात्रता व नेमणूक (High Qualifications and appointment)

न्यायाधीशांच्या नियुक्तीमध्ये राजकारण येऊ नये म्हणून न्यायाधीशांसाठी उच्च दर्जाची पात्रता याविषयीची तरतूद घटनेप्रमाणे आहे. उदा. सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांसाठी उच्च न्यायालयात ५ वर्षे न्यायाधीश किंवा १० वर्षे वकीली केली असली पाहिजे. न्यायाधीशांची नेमणूक राष्ट्रपती करीत असेल ती न्यायाधीशांची नेमणूक करतांना राष्ट्रपतींना सरन्यायाधीश आणि इतर न्यायाधीशांशी सल्लामसलत करावी लागते.

२) न्यायाधीशांना कार्यकालाची सुरक्षा (Security of Tenure) :

घटनेने न्यायाधीशांचा कार्यकाल निश्चित केला आहे. वयाची ६५ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत ते आपल्या पदावर राहतात. न्यायाधीशांचा पदच्यूत करण्याची प्रक्रिया अतिशय कठीण असल्यामुळे त्यांना आपल्या कार्यकालाची शाश्वती वाटते आणि कोणत्याही दडपणाखाली न येता ते काम करु शकतात.

३) भरपूर वेतन, सुखसोयी, भत्ते देण्यात येतात :

न्यायाधीश प्रलोभनाला, आणि भ्रष्टाचाराला बळी पडू नये म्हणून न्यायधीशांना भरपूर वेतन व भत्ते देण्यात येतात.

४) निर्भयतापूर्वक कार्य करण्याची शपथ (Oath to work fearlessly) :

प्रत्येक न्यायाधीशाला पदग्रहण करण्यापूर्वी निर्भयतापूर्वक कार्य करण्याची अणि घटनेचे रक्षण करण्याची शपथ घ्यावी लागते.

५) निवृत्तीनंतर वकिली करण्यास प्रतिबंध (Prohibition of Practice after Retirement) :

निवृत्तीनंतर कोणत्याही न्यायाधीशाला भारतातील कोणत्याही न्यायालयात वकिली करण्यास प्रारंभ केल्यास त्या न्यायालयातील इतर न्यायाधीशांवर दडपण येण्याची शक्यता असते. म्हणूनच घटनेनुसार न्यायाधीशांना निवृत्तीनंतर वकिली करण्यास प्रतिबंध करण्यात आला आहे.

६) स्वतःच्या कार्यप्रणालीसंबंधी नियम करण्याचा अधिकार (Powers to make rules to regulate their procedure) :

आपल्या न्यायालयीन अधिकारक्षेत्रामध्ये आदेश देण्याचा आणि आपल्या कार्यप्रणालीसंबंधी नियम करण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला आहे.

७) कर्मचारी वर्गावर नियंत्रण (Control over establishment) :

सर्वोच्च न्यायालयाचा स्वतंत्र कर्मचारी वर्ग असतो. न्यायालयातील कर्मचारी वर्गाची नियुक्ती मुख्य न्यायाधीशातर्फे होते. तसेच त्यांच्या सेवाशर्ती ठरविण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयालाच आहे.

८) टिकेपासून मुक्तता (Free from criticism) :

न्यायालयावर टिका करून, न्यायालयाचा अपमान करणाऱ्या व्यक्ती व संस्थांवर उचित कार्यवाही करण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला आहे. त्यामुळे न्यायाधीश सर्वतऱ्हेचे दबाव, दडपण, धमक्यांपासून मुक्त राहू शकतात. अशाप्रकारे न्यायालयीन स्वातंत्र्य अबाधित राखण्यासाठी घटनाकारांनी अनेक तरतूदी केल्या आहेत.

७.४.४ न्यायालयीन स्वातंत्र्याचा मार्गात निर्माण झालेले धोके :

१) शासकीय दादागिरी व त्यांची अनावश्यक लुडबुड - न्यायालयीन व्यवस्थेमध्ये हस्तक्षेप करण्याचा शासनाने अनेकदा प्रयत्न केला आहे. १९७४ मध्ये ज्येष्ठताक्रमानुसार सरन्यायाधीशांची नेमणूक करण्याऐवजी न्या. ए. एन. रे यांची सरन्यायाधीश पदावर नियुक्ती करण्यात आली होती. १९७५ ते १९७७ च्या आणीबाणीच्या काळात उच्च न्यायालयाच्या सुमारे १६ न्यायाधीशांच्या बदल्या करण्यात आल्या होत्या. अशाप्रकारे कार्यकारीमंडळ अति शक्तीशाली असेल तर न्यायालयीन व्यवस्थेमध्ये हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न करतात आणि अशावेळी न्यायालयाचे स्वातंत्र्य धोक्यात येऊ शकते.

२) सर्वसामान्य मानवी प्रवृत्तीप्रमाणे काही न्यायाधीश भ्रष्टाचारी व जातीय प्रवृत्तीचे आढळतात. प्रलोभनाला ते बरेचदा बळी पडतात.

३) अनेक न्यायाधीश राजकीय महत्त्वाकांक्षा बाळगतात. निवृत्त झाल्यानंतर राजदूत, राज्यपाल पद मिळेल या आशेने कार्य करतात. त्यामुळे ते निपक्षपातीपणे कार्य करू शकत नाही.

४) न्यायाधीशांच्याही स्वतःच्या आवडीनिवडी, मूल्ये असतात त्याचा प्रभाव त्यांच्या कार्यावर पडतो.

७.५ सारांश

स्वतंत्र न्यायव्यवस्था भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. आतापर्यंत भारतीय न्यायालयांनी स्वतंत्रपणे व मुक्तपणे राहून महत्त्वपूर्ण भूमिका केली आहे.

७.५.१ तक्ता :

न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य

- १ न्यायव्यवस्थेच्या स्वातंत्र्याचा अर्थ
- २ महत्त्व
- ३ स्वातंत्र्यासाठी घटनात्मक तरतूदी
  - १) पात्रता
  - २) नेमणूक
  - ३) सुरक्षा कार्यकालीन
  - ४) वेतन भत्ते
  - ५) निर्भयतेची शपथ
  - ६) निवृत्तीनंतरचे प्रतिबंध
  - ७) स्वतंत्र कर्मचारी वर्ग व कार्यप्रणाली
  - ८) टिकेपासून मुक्तता
- ४ धोके
  - १) शासकीय लुडबुड
  - २) मानवी प्रवृत्ती
  - ३) न्यायधीशांची महत्त्वाकांक्षा
  - ४) न्यायाधीशाचा स्वभाव

७.६ प्रश्न

१) सर्वोच्च न्यायालयाची रचना यावर लिहा.

२) सर्वोच्च न्यायालयाची कार्ये आणि अधिकारांची चर्चा करा.

३) भारतीय न्यायव्यवस्था वैशिष्ट्यपूर्ण आहे स्पष्ठ करा.

४) न्यायालयीन स्वातंत्र्य म्हणजे काय? त्यासाठी राज्यघटनेमध्ये कोणत्या तरतूदी आहेत?

५) टिपा :- १) न्यायालयीन पुनर्विलोकन

२) एकेरी न्यायव्यवस्था

३) सर्वोच्च न्यायलयाची भूमिका

❖❖❖❖

८

संघराज्यात्मक संरचना आणि त्याचे बदलते स्वरुप

(Indian Federal System)

प्रकरणाची रचना :

८.० उद्दिष्ट
८.१ प्रस्तावना
८.२ भारताची संघराज्याचे स्वरूप
८.३ भारतीय संघराज्याच्या केंद्राकर्षी प्रवृत्ती
८.४ सारांश
८.५ प्रश्न

८.० उद्दिष्ट :

भारतीय संघराज्यात २८ घटकराज्ये आणि ७ केंद्रशासितराज्याचा समावेश होतो. भारतीय संघराज्य इतर देशांतील संघराज्यापेक्षा वैशिष्ठपूर्ण आहे. त्यादृष्टीने भारतीय संघराज्याच्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे आणि समजावून घेणे हे या पाठाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

८.१ प्रस्तावना :

जगातील राज्यव्यवस्था अभ्यासल्यानंतर असे दिसून येते की साधारणपणे दोन प्रकारच्या राज्यव्यवस्था आहेत. उदा. अमेरिका या देशात संघराज्य पद्धती आहे. इंग्लंडमध्ये एककेंद्री व्यवस्था आहे. भारतीय संघराज्य केंद्राकर्षी संघराज्य आहे. भारतीय संघराज्याला 'अर्धसंघराज्य' म्हणतात.

८.२ भारताची संघराज्याचे स्वरूप

८.२.१ भारतीय संघराज्याचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये दाखविणारा सारांशरुपी तक्ता खालीलप्रमाणे आहे :

केंद्राकर्षी स्वरूपाचे संघराज्य

भारतीय राज्याची चौकट संघराज्याची आहे.
(Framework Federal)

वैशिष्ट्ये
१) दुहेरी शासन व्यवस्था — केंद्र / राज्य
२) केंद्र व राज्यात अधिकाराची विभागणी
३) लिखित राज्यघटना व घटनेची सर्वोच्चता
४) न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा हक्क

भारतीय राज्याचा आत्मा एककेंद्री आहे.
(Soul Unitary)

वैशिष्ट्ये
१) केंद्राकर्षी संघराज्य विशिष्ट हेतूने निर्मित आहे.
२) अधिकार विभागणी केंद्राकडे झुकणारी आहे.
३) संसदेला घटनादुरु-स्तीचा अधिकार
४) एकच घटना
५) राज्यपाल - केंद्राकडून निर्वाचित
६) आणीबाणीच्या काळात एककेंद्री स्वरूप प्राप्त होते.
७) घटकराज्यांना समान प्रतिनिधीत्व नाही
८) एकेरी नागरिकत्व
९) एकेरी न्यायव्यवस्था
१०) अखिल भारतीय नोकऱ्यांवर केंद्राचे नियंत्रण
११) कलम ३५६

८.२.२ भारतीय संघराज्याचे स्वरूप (Nature of Indian Federation) :

भारतीय संघराज्यामध्ये संघराज्य व एकात्मपद्धतीचे मिश्रण दिसून येते. व्हिअर यांच्या मते भारतीय संघराज्य 'निम - संघराज्य' (Quasi-federal) आहे. काहींच्या मते भारतीय संघराज्य 'सौदेबाजीचे संघराज्य' (Bargaining Federation) आहे. भारतीय राज्याची चौकट (Frame) संघराज्याची आहे पण आत्मा (Soul) केंद्राकर्षी आहे.

८.२.३ भारतात केंद्राकर्षी प्रवृत्तीचे संघराज्य निर्माण करण्याची कारणे :

भारत भौगोलिक दृष्टीने आणि लोकसंख्येने मोठा विस्तार असलेला देश आहे. अशा देशात राज्य कारभाराच्या सोयीच्या दृष्टीने संघराज्य व्यवस्था योग्य होती. परंतु भारताचा मुख्य प्रश्न म्हणजे देशाचे ऐक्य व एकात्मता राखणे हा होता. भारतात विविध भाषा, धर्म, प्रादेशिक विविधता आहे. या विविधतेमुळे विघटनात्मक प्रवृत्ती निर्माण झाल्यास त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि देशाचे ऐक्य राखण्यासाठी केंद्रसरकार मजबूत असणे आवश्यक होते. म्हणून भारतात केंद्राकर्षी स्वरूपाच्या संघराज्याची निर्मिती करण्यात आली.

८.२.४ भारतीय संघराज्याची वैशिष्ट्ये :

१) दुहेरी शासन व्यवस्था (Two sets of govt) :

केंद्रसरकार आणि राज्यसरकार अशी दुहेरी शासनव्यवस्था भारतात आहे. भारतीय राज्यघटनेमध्ये ('युनियन ऑफ स्टेटस') 'भारत हा राज्याचा संघ' आहे असा शब्दप्रयोग केला आहे. २८ घटकराज्ये आणि ७ केंद्रशासित प्रदेश भारतीय संघराज्यात आहेत. केंद्रसरकार व राज्यसरकार अशी दुहेरी शासनव्यवस्था भारतीय संघराज्याची आहे परंतु कोणत्याही घटकराज्याला भारतीय संघराज्यातून फूटून निघण्याचा अधिकार नाही.

२) अधिकारांची विभागणी (Division of powers) :

केंद्रसरकार आणि घटकराज्यसरकार यांच्यात अधिकारांची निश्चित विभागणी घटनेप्रमाणे करण्यात आली आहे. केंद्र आणि राज्य यांच्यात राज्यकारभाराचे विषय वाटून दिलेले आहेत ही विषयांची वाटणी खालीलप्रमाणे आहे. केंद्रसूचीत ९७, राज्यसूचीत ६६ व समवर्ती सूचीत ४७ विषय आहेत. केंद्रसूची केंद्रसरकारकडे आहे. राज्यसूची राज्यसरकारकडे आहे. आणि समवर्तीसूचीतील विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार दोन्ही शासनाला आहे. सर्व शेषसत्ता (Residary powers) केंद्रसरकारकडे आहेत.

३) लिखित राज्यघटना आणि घटनेची सर्वोच्चता (Written Constitution and Supremacy of the Constitution) :

संघराज्यव्यवस्थेला निश्चितता आणि स्पष्ठता देण्याच्या दृष्टीने लिखित राज्यघटना आणि घटनेची सर्वोच्चता हे तत्त्व भारतीय व्यवस्थेत आहे.

४) सर्वोच्च न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा आणि संघीय न्यायालय म्हणून भुमिका करण्याचा अधिकार आहे. त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालय घटनेची सर्वोच्चता राखण्याचे आणि केंद्र व राज्य सरकार यांच्यातील वाद सोडविण्याचे कार्य करते.

८.२.५ एकूण :

निष्कर्षतः असे दिसून येते की भारतीय राज्याची चौकट संघराज्याची आहे, संघराज्याची जी सर्वसाधारण वैशिष्ट्ये असतात ती भारतीय संघराज्यामध्ये वरीलप्रमाणे दिसून येतात. परंतु जगातील इतर देशांच्या संघराज्यापेक्षा भारतीय संघराज्यव्यवस्था खालील बाबतीत भिन्न आहे. भारतीय संघराज्य एककेंद्री व्यवस्थेकडे झुकणारे आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) भारतीय संघराज्याचे स्वरुप थोडक्यात स्पष्ट करा.

२) भारतीय संघराज्याची वैशिष्ट्ये लिहा.

८.३ भारतीय संघराज्याची केंद्राकर्षी प्रवृत्ती दाखविणारी वैशिष्ट्ये :

१) संघराज्यनिर्मिती पद्धती (The Mode of Formation) :

अनेक सार्वभौम राज्ये एकत्र येऊन स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी परस्परात करार करून केंद्रसरकारला अधिकार देतात आणि इतर अधिकारांच्या बाबतीत स्वायत्त असतात. अशा पद्धतीने अमेरिकेतील संघराज्य अस्तित्त्वात आले आहे. भारतीय संघराज्य अशा प्रकारच्या ऐच्छिक करारातून निर्माण झाले नाही. १९३५ पर्यंत भारतात एककेंद्री व्यवस्था होती. १९३५ च्या कायद्याद्वारे संघराज्यव्यवस्था भारतात निर्माण केली होती. त्यानंतर ऐक्य आणण्याच्या दृष्टीने 'भारतीय राज्यांचा संघ' निर्माण करण्यात आला. केंद्रसरकार प्रबळ करण्यात आले.

२) अधिकारांची विभागणी केंद्राकडे जास्त झुकणारी आहे :

भारतीय संघराज्यामध्ये केंद्र आणि राज्यात अधिकारांची समान विभागणी नाही. केंद्रसरकारकडे राष्ट्रीय दृष्टीने महत्त्वाचे असे ९७ विषय आहेत. राज्यसरकारकडे स्थानीय दृष्टीने महत्त्वाचे असे ६६ विषय आहेत. राज्यसभेने २/३ बहुमताने ठराव संमत केला तर संसद राज्यसूचीतील विषयांवरही कायदा करू शकते. समवर्तीसूचीतील ४७ विषयांवर केंद्रसरकार व राज्यसरकार यांना कायदे करण्याचा अधिकार असला तरी केंद्रसरकारचे कायदे सर्वोच्च समजण्यात येतात. सर्व शेषसत्ता केंद्राकडे आहेत. यावरून केंद्रकरकार आणि राज्यसरकार यांच्यात असलेली अधिकार विभागणी केंद्राकडे झुकणारी आहे असे दिसते.

३) घटनादुरुस्तीचा अधिकार संसदेला :

भारतात घटनादुरुस्तीचा अधिकार फक्त संसदेला आहे. राज्याच्या कायदेमंडळाला घटनादुरुस्तीचा अधिकार नाही. घटकराज्याचे नांव, सीमा बदलणे, नवीन घटकराज्य निर्माण करणे घटकराज्यांची संमती न घेताच केंद्रसरकार करू शकते. अमेरिकेतील संघराज्य पद्धतीत घटकराज्यांच्या संमतीशिवाय घटनेत दुरुस्ती केली जात नाही. अमेरिकेतील संघराज्यात घटकराज्यांना अधिक स्वायत्तता देण्यात आली आहे.

४) एकच घटना :

संपूर्ण भारताची एकच राज्यघटना आहे. अपवाद जम्मू काश्मीर राज्य. भारतात कोणत्याही घटकराज्याला स्वतःची स्वतंत्र राज्यघटना निर्माण करण्याचा अधिकार नाही.

भारतात केंद्र व राज्यांची मिळून एकच राज्यघटना आहे. अमेरिकेत घटकराज्यांची घटना वेगळी आहे.

५) राज्यपाल :

अमेरिकेत घटकराज्यांचे राज्यपाल (Governer) त्या राज्याच्या जनतेने निवडलेले असतात. भारतात मात्र राष्ट्रपती राज्यपालांची नेमणूक करतात व राष्ट्रपतींची इच्छा असेल तोपर्यंत ते आपल्या पदावर राहतात. वास्तवात राज्यपाल राज्याचा प्रमुख असतो. परंतु राज्यपाल केंद्राचा हस्तक म्हणून काम करतात. राज्यपालांद्वारे केंद्रसरकार आपले नियंत्रण अप्रत्यक्षपणे राज्यावर प्रस्थापित करते.

६) आणीबाणीच्या काळात :

भारतात आणीबाणीच्या काळात संघराज्याचे रूपांतर एककेंद्री शासनात होत असते. संपूर्ण भारतात केंद्रसरकारची सत्ता प्रस्थापित होते.

७) घटकराज्यांना समान प्रतिनिधीत्व नाही :

अमेरिकेतील संघराज्यात राज्यांना सिनेटमध्ये प्रत्येकी दोन प्रतिनिधी पाठविण्यात येतात. राज्य लहान किंवा मोठे असले तरी सर्व राज्यांना केंद्रामध्ये समान प्रतिनिधीत्व आहे. परंतु भारतीय संघराज्यात घटकराज्ये राज्यसभेत लोकसंख्येप्रमाणे प्रतिनिधी पाठवितात. त्यामुळे घटकराज्यांच्या हिताचे समान संरक्षण होत नाही.

८) एकेरी नागरिकत्व :

अमेरिकेतील संघराज्याप्रमाणे भारतात दुहेरी नागरिकत्वाची पद्धत नाही. भारतामध्ये एकेरी नागरिकत्व आहे. भारतातील प्रत्येक व्यक्ती फक्त 'भारतीय नागरिक' असतो. नागरिकत्वासंबंधीचे कायदे करण्याचा अधिकार फक्त केंद्रसरकारलाच आहे.

९) एकेरी न्यायव्यवस्था :

इतर संघराज्याप्रमाणे भारतात दुहेरी न्यायव्यवस्था नाही. भारताच्या एकेरी न्यायव्यवस्थेतेमध्ये सर्वोच्च न्यायालय अंतिम व सर्वोच्च न्यायालय आहे. सर्वोच्च न्यायालयाच्या अंतर्गत दुय्यम न्यायालये कार्य करतात.

१०) निर्वाचन आयोग, नियोजन मंडळ, अखिल भारतीय नोकऱ्या या महत्त्वपूर्ण आयोगांवर व मंडळांवर केंद्राचे नियंत्रण आहे.

११) कलम ३५६-प्रमाणे राष्ट्रपती एखाद्या राज्यामध्ये राष्ट्रपती राजवटीची घोषणा करु शकतात. घटनात्मक शासन अयशस्वी झाले आणि त्या राज्याची कायदा व सुव्यवस्था धोक्यात आहे असे सांगून त्या राज्यात राष्ट्रपती राजवट घोषीत करुन त्या राज्याचा कारभार केंद्रशासन आपल्याकडे घेऊ शकते. एखाद्या राज्यात सशस्त्र दल पाठविण्याचा अधिकारही केंद्रसरकारला आहे.

८.४ सारांश

भारतीय संघराज्याच्या या वैशिष्ट्यांवरून भारतीय संघराज्य केंद्राकर्षी आहे किंवा भारतीय राज्याची चौकट संघराज्याची आणि आत्मा एककेंद्री आहे हे स्पष्ट होते.

८.४ प्रश्न :

१) भारतीय संघराज्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.
२) भारतीय राज्यघटना संघराज्यात्मक आहे ? कारणे द्या.
३) भारतात केंद्राकर्षी स्वरूपाचे संघराज्य आहे या विधानावर भाष्य करा.
४) टिपा :- १) भारतीय संघराज्यापद्धती.
२) भारतीय संघराज्यातील केंद्राकर्षी प्रवृत्ती.

❖❖❖❖

९

केंद्र - राज्य संबंध

प्रकरणाची रचना :-

९.० उद्दिष्ट
९.१ प्रस्तावना
९.२ केंद्रराज्य कायदेविषयक संबंध
९.३ केंद्रराज्य कार्यकारी प्रशासकीय संबंध
९.४ केंद्रराज्य आर्थिक संबंध
९.५ केंद्रराज्य संबंधांचे बदलते स्वरूप
९.६ सारांश
९.७ प्रश्न

९.० उद्दिष्ट

भारतीय संघराज्याचे स्वरूप अभ्यासल्यानंतर संघराज्य व्यवस्थेचे कामकाज कसे चालते. त्यावरून केंद्र आणि राज्यांमध्ये कोणते संघर्ष उदयास आले आहेत. राज्यांची स्वायत्तत्ता म्हणजे काय इत्यादी समजून घेणे या पाठाचे उद्दिष्ट आहे.

९.१ प्रस्तावना

दिवसेंदिवस भारतात केंद्रसरकार आणि राज्यसरकार यांच्यात सहकार्यापेक्षा संघर्ष असल्याचे दिसून येते. राज्याच्या स्वायत्ततेचा प्रश्न उपस्थित करण्यात येत आहे. वास्तविकपणे भारताची एकता आणि एकात्मता संरक्षित करण्याच्या उद्देशाने भारतीय घटनाकारांनी केंद्रसरकार मजबुत आणि शक्तिशाली बनविले होते. म्हणूनच भारतीय संघराज्य व्यवस्था केंद्राकर्षी प्रवृत्तीचे दिसून येते. १९६७ पर्यंत साधारणपणे केंद्र आणि राज्यांमध्ये सहकार्याचे संबंध होते. तोपर्यंत राज्याच्या स्वातत्ततेचा प्रश्न उद्भवला नव्हता. १९६७ साली आठ राज्यांमध्ये काँग्रेस सोडून इतर राजकीय पक्षांचे शासन प्रस्थापित झाले आणि राज्यांच्या स्वायत्ततेचा प्रश्न तेव्हापासून उदयास आला. केंद्रसरकार आणि राज्यसरकार यांच्यात संघर्ष व्हायला लागले. त्यादृष्टीने या प्रकरणामध्ये भारतीय संघराज्याची वास्तवात कामकाजापद्धती कशी आहे. विशेषतः २० व्या आणि २१ व्या शतकामध्ये केंद्र राज्य यांच्यात तणावाचे वातावरण का निर्माण झाले इत्यादीचा उहापोह या प्रकरणात केला आहे.

१.२ केंद्र - राज्य संबध

भारतीय संघराज्याचे बाह्य स्वरूप म्हणजे राज्याची चौकट संघराज्याची आहे; परंतु भारतीय राज्याचा आत्मा एककेंद्री स्वरूपाचा आहे. केंद्र आणि राज्य संबंध स्पष्टता आणि निश्चितता यावी यादृष्टीने केंद्र आणि राज्यांमध्ये कसे संबंध असावे ते घटनेद्वारा निश्चित करण्यात आले आहे.

१.२.१ केंद्र व राज्य सरकारांचे परस्पर संबंध खालीलप्रमाणे आहेत (Relationship between centre and state govts) :

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २४५ ते २९३ व ७ व्या परिशिष्टात केंद्र व राज्य सरकारे संबंधविषयक तरतूदी आहेत. हे संबंध निश्चित करतांना राष्ट्रीय एकात्मता आणि घटकराज्यांची स्वायत्तत्ता जपण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. केंद्र व राज्यांचे संबंध खालील प्रमाणे तीन प्रकारात विभागता येतात.

१) केंद्र व राज्य यांचे कायदेविषयक संबंध (Centre-state Legislative Relationship)

२) केंद्र व राज्य यांचे प्रशासकीय संबंध (Administrative Relationship)

३) केंद्र व राज्य यांचे आर्थिक संबंध (Financial Relationship)

१.२.२ केंद्र व राज्य यांचे कायदेविषयक संबंध (Legislative Relationship):

राज्यघटनेच्या सातव्या परिशिष्टात केंद्रसरकार व राज्यसरकार यांच्यात केंद्रसूची, राज्यसूची व समवर्तीसूची अशाप्रकारे अधिकारविभागणी करण्यात आली आहे.

१) केंद्रसूची (Union List) सर्व भारताशी ज्या विषयांचा संबंध येऊ शकेल किंवा ज्या विषयांच्या बाबतीत देशभर एकच धोरण असावे अशी अपेक्षा होती ते राष्ट्रीय दृष्टीने महत्त्वाचे विषय केंद्रसूचीमध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहेत. या विषयांची संख्या ९७ आहे. संरक्षण, उद्योगधंदे, अणूशक्ती, पोस्ट तार, दळणवळण, रेल्वे इत्यादी विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार केवळ संसदेलाच देण्यात आला आहे.

२) राज्यसूची (State Line) यात ६६ विषयांचा समावेश आहे. साधारणपणे स्थानिक दृष्टीने महत्त्वाचे विषय उदा. पोलीस, तुरूंग, आरोग्य, शेती इत्यादी विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार घटकराज्यांच्या कायदेमंडळांना आहे.

३) समवर्तीसूची (Concurrent List) यामध्ये ४७ विषय असून त्यावर केंद्र व राज्य दोन्ही शासनांना कायदे करता येतात. केंद्र व राज्य यांच्या कायद्यात संघर्ष झाला तर राज्यसरकारचा कायदा रद्द समजला जातो. केंद्रशासनाने केलेला कायदा लागू करण्यात येतो.

४) शेषसत्ता (Residury power) वरील तीन याद्यांमध्ये समाविष्ट नसलेल्या विषयांना शेषसत्ता म्हणतात. यावर कायदे करण्याचा अधिकार केंद्रसरकारला आहे.

५) खालील विशिष्ट परिस्थितीत राज्यसूचीतील विषयांवरही कायदे करण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला प्राप्त होतो. :-

अ) आणीबाणीच्या परिस्थितीत. ब) राज्यसूचीतील एखादा विषय राष्ट्रीयदृष्ट्या महत्त्वाचा वाटला तर राज्यसभा २/३ बहुमताने ठराव संमत करून त्या विषयावर कायदा करण्याचा अधिकार संसदेला देऊ शकते. क) दोन किंवा अधिक घटकराज्यांच्या विधिमंडळांनी केंद्रसरकारला तशी विनंती केली तर. ड) परराष्ट्राबरोबर तह, करार यांचे पालन करण्यासाठी राज्यसूचीतील एखाद्या विषयावर कायदा करण्याचा अधिकार संसदेला प्राप्त होऊ शकतो. इ) एखाद्या घटकराज्यात घटनात्मक शासन अयशस्वी झाले आणि राष्ट्रपतींनी त्या घटक राज्यात आणीबाणी पुकारली तर तेथील विधिमंडळाचे सर्व अधिकार संसद स्वतःकडे घेते. ई) एखाद्या राज्यात कायदा आणि सुव्यवस्था ह्यांना धोका उत्पन्न झाल्यामुळे निर्माण झालेली गंभीर परिस्थिती नाहिशी करण्यासाठी केंद्रसरकारला सशस्त्र दल त्या घटकराज्यात पाठविण्याचा अधिकार आहे.

१.२.३ निष्कर्ष :

केंद्र आणि राज्य यांच्या कायदेविषयक संबधांच्या बाबतीत राज्यघटनात्मक तरतूदी वरून असे दिसून येते की, केंद्र व राज्य यांच्या कायदेविषयक संबंधाच्याबाबतीत घटकराज्यांवर केंद्राचेच वर्चस्व आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) केंद्र व राज्य सरकारच्या कायदेविषयक सबंधावर भाष्य करा.

१.३ केंद्र व राज्य प्रशासकीय संबंध (Administrative Relationship)

१) विधिविषयक अधिकारांशी समांतर :

केंद्र व राज्यसरकारचे कार्यकारी अधिकार त्यांच्या विधिविषयक अधिकारांशी समांतर आहेत. म्हणजे संसदेला ज्या विषयांच्या बाबतीत कायदे करण्याचे अधिकार आहेत. त्या केंद्रसूचीतील विषयांवरील कायद्यांच्या अंमलबजावणीचे अधिकार केंद्रसरकारला आहेत. राज्याच्या कायदेमंडळांना राज्यसूचीतील विषयांवर कायदे करण्याचे अधिकार आहेत. त्याबाबतीत अंमलबजावणीचे अधिकार राज्यसरकारला आहेत.

२) राज्यसरकारांना मार्गदर्शन करणे (Direction to state Govts) :

शंसदेने निर्माण केलेल्या कायद्याच्या मार्गात अडचणी निर्माण होऊ नये म्हणून राज्यसरकारांनी आपली कार्यकारी सत्ता कशी वापरावी, ह्यासंबंधी केंद्रसरकार घटक सरकारांना सूचना देऊ शकते आणि त्या सूचनांचे पालन करणे घटकसरकारांवर बंधनकारक आहे.

३) केंद्रसरकार राज्यसरकारांना आदेश देऊ शकते :

राष्ट्रीय आणि लष्करी महत्त्वाच्या दळणवळणाच्या साधनांची उभारणी, त्याची सुव्यवस्था ठेवण्यासाठी केंद्रसरकार घटकसरकारांना आदेश देऊ शकते. त्या आदेशाचे पालन करणे घटकसरकारांवर बंधनकारक आहे.

४) केंद्रसरकारची कार्ये राज्यसरकारवर सोपविणे :

केंद्रीय कार्यकारी मंडळ आपल्या अधिकारक्षेत्रातील कोणतेही कार्य राज्यसरकारच्या संमतीने राज्यसरकारवर सोपवू शकते. उदा. सार्वत्रिक निवडणूकांच्या वेळी

५) अखिल भारतीय नोकऱ्यांच्या बाबतीत :

(IAS, IPS) या सेवेतील अधिकाऱ्यांची नेमणूक करण्याचा, त्यांना प्रशिक्षण देण्याचा व राज्यांना त्यांच्या सेवा उपलब्ध करून देण्याचा अधिकार केंद्रसरकारला आहे. घटकराज्यातील प्रशासनामध्ये सर्व उच्चपदांवर या अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली जाते. ते केंद्रसरकारचे कर्मचारी असल्याने त्यांच्याविरुद्ध शिस्तभंगाच्या कारवाईचा अधिकार राज्यशासनाला नाही.

६) आंतरराज्यीय परिषद आणि व्यापार आयोग :

राज्याराज्यातील वादग्रस्त प्रश्न, समान धोरणाचे प्रश्न, राज्य आणि केंद्र यांच्या हितसंबंधाची चौकशी करणे इत्यादीसाठी आंतरराज्यीय परिषद (Inter State Council) निर्माण करण्याचा अधिकार केंद्रसरकारला आहे.

राज्याराज्यातील व्यापार, व्यवसाय यासाठी आंतरराज्यीय व्यापार समिती निर्माण करण्याचा अधिकार संसदेला आहे.

७) केंद्रसरकारला कोणत्याही घटकराज्याच्या सुव्यवस्थेबाबतीत तेथील राज्यपालांकडून अहवाल मागविता येतो. प्रसंगी एखाद्या घटकराज्यात राष्ट्रपतीची राजवट निर्माण करण्याचा अधिकार केंद्रसरकारला आहे. (कलम ३५६ प्रमाणे) राष्ट्रपतींच्या राजवटीची मुदत किती काळपर्यंत असावी याचा निर्णय संसद घेते.

१.३.१ निष्कर्ष :

कायदेविषयक संबंधाप्रमाणेच प्रशासकीय संबंधांच्या बाबतीत केंद्रशासन राज्यांपेक्षा अधिक शक्तिशाली आहे.

१.४ केंद्रराज्य आर्थिक संबंध (Financial Relationship)

केंद्र व राज्य यांचे प्रशासन सुरळीत चालावे, त्यांच्यात समन्वय व सहकार्य निर्माण व्हावे यासाठी त्या त्या राज्यांना आपली जबाबदारी पार पाडण्यासाठी योग्य अशी आर्थिक परिस्थिती असणे आवश्यक असते. केंद्र व राज्य यांच्यात संघर्ष होऊ नये यासाठी केंद्र व घटक सरकारे यांच्या उत्पन्नांच्या बाबी घटनेप्रमाणे निर्धारित केल्या आहेत.

१) करांची विभागणी :

राज्यसूचीतील विषयांवरील कर राज्यांच्या वाट्याला व केंद्रसूचीतील विषयावरील कर केंद्राच्या वाट्याला आहेत. समवर्ती सूचीत कोणत्याही कराचा विषय समाविष्ट नाही. राज्याकडे जमा झालेली कराची रक्कम राज्य स्वतःकडे ठेवीत असते. केंद्रसरकारकडे जमा झालेल्या कराच्या रक्कमेतील काही हिस्सा राज्यांना दिला जातो.

२) राज्यांना आर्थिक साहाय्य :

राज्यांचे कराद्वारे मिळणारे उत्पन्न अपुरे असते म्हणून केंद्रसरकार आपल्या उत्पन्नातील काही भाग, आर्थिक साहाय्याच्या स्वरूपात राज्यांना देत असते. काही कर केंद्रातर्फे लावले जातात परंतु त्यांची वसुली राज्यसरकार करते व आपल्या खाती जमा करते. उदा. स्टँपकर, अबकारीकर. काही कर केंद्रसरकार बसविते व वसूलही करते आणि आलेले उत्पन्न राज्यसरकारला देत असते. उदा. रेल्वेभाडे.

३) साहाय्यक अनुदान :

केंद्रसरकार घटकराज्यांना काही साहाय्यक अनुदान देते. अर्थात याबाबतची रक्कम संसद ठरविते. आसाम राज्याला अनुसूचित जमातीसाठी खास अनुदानाची व्यवस्था आहे. सार्वजनिक कामासाठी केंद्र घटकराज्यांना अनुदानसाहाय्य देते. आसाम, बिहार, ओरिसा यांना ताग व तागापासून तयार केलेल्या वस्तूंच्या निर्यातीच्या मोबदल्यात साहाय्यक अनुदान देण्यात येते.

४) घटकराज्यांना कर्ज :

प्रत्येक घटकराज्याला केंद्रसरकारकडून कर्ज घेता येते. भारताबाहेरील देशांकडून राज्यसरकारला कर्ज घेता येत नाही.

५) वित्तआयोग :

राष्ट्रपती वित्त आयोगाची पाच वर्षासाठी निर्मिती करतात. या आयोगाचे अध्यक्ष व चार सभासद असतात. सभासदांची पात्रता संसद कायदा करून ठरविते. वित्त आयोगाची मुख्य कार्ये खालील आहेत.

१) केंद्र व राज्य यांच्यात किंवा राज्याराज्यात करांचे उत्पन्न कसे विभागले जावे यासंबंधी शिफारसी करणे. २) भारताच्या संचितनिधीमधून राज्यांच्या उत्पन्नाला जी साहाय्यक मदत द्यावयाची, ती कोणत्या निकषांच्या आधारे द्यावी यासंबंधीच्या शिफारसी करणे.

६) नियोजन मंडळ :

नियोजनमंडळामुळे राज्यांना केंद्रावर आर्थिक बाबतीत अवलंबून राहावे लागते. नियोजन विषयक धोरण निश्चित करतांना राज्यांना विश्वासात घेतले जात नाही. पंतप्रधान, मंत्री, कॅबिनेट सचिव यांचा समावेश नियोजन मंडळात होतो. राज्यांचा एकही प्रतिनिधी नियोजन मंडळात नसतो.

९.४.१ निष्कर्ष :

आर्थिक बाबतीत केंद्रसरकारचे घटकराज्यांवर नियंत्रण दिसून येते. बऱ्याच बाबतीत राज्यसरकारे केंद्रावर अवलंबून असल्याचे दिसून येते.

आपली प्रगती तपासा :

१) केंद्र व राज्य सरकारच्या प्रशासकीय सबंधांचे विश्लेषण करा.

२) केंद्र व राज्य सरकारांचे आर्थिक अधिकार स्पष्ट करा.

९.५ केंद्र व राज्य संबंधांचे बदलते स्वरूप :

९.५.१ भारतीय संघराज्याची कार्यवाही

(Working and Functioning of Indian Federation)

भारतीय संघराज्याची आतापर्यंतची वाटचाल आणि प्रत्यक्ष कार्यवाही यावरून संघराज्यव्यवस्थेचे वास्तविक स्वरूप दिसून येते. त्यावरून भारतीय राज्यात दोन प्रकारचे कल (Aspects) दिसून येतात.

१) केंद्र व राज्य यांच्यात संघर्षाचा कल

२) केंद्र व राज्य यांच्यात सहकार्याचा कल

केंद्र राज्य संबंधातील मुख्य कल खालीलप्रमाणे आहेत :

१ संघर्षाचा कल

भारतीय संघराज्य व्यवस्थेच्या कामकाजामध्ये १९६७ नंतर फरक पडला. अकाली दल, तेलगुदेसम, द्रमुक या पक्षांनी केंद्र व राज्य सरकारच्या परस्परसंबंधाचा पुनर्विचार व्हावा अशी मागणी केली. त्यासाठी -

१९७७ साली - ए. व्हि. राजमन्नार यांच्या अध्यक्षतेखाली त्रिसदस्य समिती नेमण्यात आली होती.

१९७८ साली अकालीदलाने आनंदपूर साहेब ठराव पास केला होता.

१९८३ साली भारत सरकारने सरकारीया आयोग स्थापन केले. या आयोगाने १९८८ मध्ये केंद्र व राज्य संबंधांविषयक अहवाल सादर केला; तो अजूनही विचाराधीन आहे.

२ परस्पर सहकार्याचा कल

केंद्र व राज्य यांचे सर्वसाधारण परिस्थितीत साधारणपणे परस्पर सहकार्य असतेच.

केंद्र व राज्य यांच्यातील तक्रारीची आणि संघर्षाची क्षेत्रे :

१) राष्ट्रपती राजवट
२) राज्यपाल
३) आर्थिक मिळकतीची साधने
४) नियोजन मंडळ
५) केंद्रीय पोलीस दलाचा वापर इत्यादी
६) समवर्ती सूची
७) राष्ट्रपती राजवट
८) राज्यांना अधिक स्वायत्तत्ता हवी

१.५.२ केंद्र व राज्य शासनांच्या परस्परसंबंधातील तक्रारीची आणि संघर्षाची क्षेत्रे :

१) राष्ट्रपती राजवट :

एखाद्या घटकराज्यामध्ये घटनात्मक शासनाची अयशस्वीता निर्माण झाल्यास राष्ट्रपती त्या राज्यात राष्ट्रपती राजवट घोषित करतो. या तरतूदींचा राजकीय कारणांसाठी किंवा एखाद्या राज्याचे शासन रद्द करण्यासाठी उपयोग होऊ नये असे राज्यांचे मत आहे. कारण बरेचदा केंद्रसरकारने या तरतूदीचा गैरवापर करुन काही राज्यांमध्ये राष्ट्रपती राजवट घोषीत केली होती.

२) राज्यपाल :

राज्यपालाची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात व राष्ट्रपतींची मर्जी असेपर्यंत राज्यपाल अधिकारावर राहतात. राज्यपाल केंद्राचा प्रतिनिधी म्हणून काम करतात. परंतु राज्यपालाने स्वतःच्या स्वधिकारांचाही उपयोग करावा; फक्त प्रेक्षकाची भूमिका करू नये अशी राज्यांची अपेक्षा आहे कारण राज्यपाल राज्याचा प्रमुख असतो.

३) आर्थिक मिळकतीची साधने :

केंद्र आणि राज्य यांच्यात आर्थिक संबंध घटनेद्वारा निश्चित करण्यात आले आहेत. परंतु आर्थिक अधिकारांची आणि मिळकतीची विभागणी योग्यप्रकारे अंमलात आणली जात नाही. राज्यांना केंद्रावर त्यासाठी अवलंबून राहावे लागते असे राज्यांचे मत आहे.

४) नियोजन मंडळ :

नियोजनमंडळाची भूमिका देखील केंद्र राज्य संबंधातील दुराव्याला व संघर्षाला कारणीभूत आहे. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये आपले वाढते व संपूर्ण वर्चस्व प्रस्थापित करून नियोजनमंडळाने केंद्रीकरणाचा पाठपुरावा केलेला आहे. नियोजन मंडळाद्वारे केंद्रसरकार राज्यांवर आपला प्रभाव वाढवत आहे असे राज्यांना वाटते.

५) केंद्रीय पोलीस दलाचा वापर :

एखाद्या राज्यामध्ये केंद्रीय पोलीसदल पाठविण्याचा अधिकार राज्यांना आहे. बरेचदा केंद्र राज्यांना न विचारताच हे दल पाठवितात. खरे तर घटनेप्रमाणे शांतता व सुव्यवस्था राखणे हा राज्यसरकारचा विषय आहे. राज्याने मागणी केल्यानंतर असे पोलीस दल केंद्राने पाठविले तर केंद्र राज्य संबंधांना बाधा येणार नाही.

६) समवर्तीसूची :

समवर्तीसूचीतील विषयांवर केंद्रशासनाने केलेले कायदे त्याच विषयांवरील राज्यातील विधिमंडळाने केलेल्या कायद्यांपेक्षा श्रेष्ठ मानले जातात. बरेचदा केंद्रसरकार या सूचीतील विषयांचा उपयोग करून राज्यसरकारवर आपला प्रभाव पाडण्याचा प्रयत्न करीत असतात. या सूचीवर नव्याने विचार करण्याची आवश्यकता बहुसंख्य राज्यांनी व्यक्त केली आहे.

७) उद्योगधंदे व खाणी यावर केंद्राचे वर्चस्व :

उद्योगधंदे व खाणी हे विषय राज्याच्या अधिकारात असावयास हवेत आणि जे उद्योगधंदे जनतेच्या हिताचे आहेत, तेवढेच केंद्रसरकारने नियंत्रित करावेत अशी मूळ घटनेमध्ये तरतूद आहे. काही खास उद्योगधंद्यासंबंधीचे कायदे करण्यास केंद्रसूचीने संसदेला अधिकार दिलेला आहे. परंतु सध्या बहुतेक उद्योगधंदे व खाणी केंद्राच्या अधिकारात आहेत.

निष्कर्ष :

वरील विषय केंद्र व राज्य यांच्यात तणाव आणि संघर्ष निर्माण करणारे आहेत. त्यामुळे राज्यांच्या राजकीय स्वायत्ततेला धक्का पोहोचतो असे घटकराज्यांना वाटते, त्यामुळेच अनेक राज्ये राज्यांच्या स्वायत्ततेची मागणी करतात.

१.५.३ केंद्र व राज्य संबंधांची दुसरी सहकार्याची बाजू :

सर्वसाधारणपणे केंद्र आणि राज्य यांच्यात सहकार्य आहे. केंद्र आणि राज्यांमध्ये घटनेप्रमाणे अधिकार विभागणी केलेली आहे आणि त्या विभागणीप्रमाणे घटकराज्ये आपल्या क्षेत्रात स्वायत्तता उपभोगतात. त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय ऐक्य आणि एकात्मकता भारताच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. त्यादृष्टीने केंद्रसरकार शक्तिशाली करण्यात आले आहे.

दुसरी गोष्ट म्हणजे भारतासारख्या नवीन व विकसनशील देशाला केंद्र व राज्य यांच्यातील सत्तेची ताठर विभागणी परवडणारी नाही. विकसनशील देशामध्ये केंद्र व राज्य यांच्यात सहकार्य असेल तरच प्रशासकीय कार्यक्षमता येते. शेवटी राज्यघटनेचा उद्देश लोकांना न्याय देणे आहे. केंद्र व राज्यशासनांच्या सहकार्यातूनच हे साध्य होणारे आहे. म्हणून संघराज्यात्मक व्यवस्थेतील महत्त्वाचा आशय हा स्पर्धात्मक नसून वेगवेगळ्या शासनांनी आपल्या अधिकारांचा सहकार्याने वापर करण्यात दिसून येतो. केंद्र व राज्य शासनांमध्ये सहकार्य वृद्धिंगत होण्यासाठी पुढील संस्थाचा उपयोग होऊ शकतो.

१) नियोजनमंडळ :

विकासाच्या योजना आणि त्यासाठी आर्थिक मदत मिळवण्यासाठी राज्यशासनांना नियोजन मंडळावर अवलंबून रहावे लागते. त्याचप्रमाणे नियोजनमंडळ अनुदानाच्या विभागणीवर वापरावर व योजनेच्या कार्यवाहीवर नियंत्रण ठेवते.

२) राष्ट्रीय विकास परिषद :

ही संस्था नियोजनमंडळाशी निगडीत आहे. या परिषदेची निर्मिती १९५२ मध्ये झालेली असून तिच्यामध्ये राज्यांच्या, केंद्राच्या व केंद्रशासित प्रदेशांच्या प्रतिनिधींचा समावेश आहे. नियोजन क्षेत्रांतील केंद्र व राज्य यामध्ये परस्पर सहकार्य वाढविण्यासाठी हे एक व्यासपीठ आहे. परिषद सर्व योजनांना व वार्षिक विभागणींना मंजुरी देते आणि वेगवेगळ्या राष्ट्रीय योजनांच्या कामकाजाचा आढावा घेते.

३) विभागीय परिषदा :

१९५६ च्या राज्यपुर्नरचनेच्या कायद्यातील शिफारसीप्रमाणे या परिषदा निर्माण केल्या आहेत. दोन किंवा अधिक राज्यांच्या विषयाच्या संबंधात सल्ला देण्याचे कार्य या परिषदा करतात. उदा. सीमातंटे, भाषिक अल्पसंख्यकांच्या समस्या, आंतर - राज्यीय आर्थिक व सामाजिक योजनांचा कार्यक्रम.

४) ईशान्य विभागीय परिषद :

आसाम, मणिपूर, मेघालय, नागालँड, त्रिपुरा ही राज्ये व अरूणाचल प्रदेश आणि मिझोराम या केंद्रशासित प्रदेशांमधील समान हितसंबंधाचा विचार ही परिषद करते.

१.६ सारांश

भारतीय संघराज्याच्या कार्यवाहीतून एवढे स्पष्ठ होते की भारतात अनेकदा केंद्र आणि घटकराज्ये यांच्यात तणाव निर्माण होतो. भारतीय संघराज्य (A Union of States) आहे आणि हे संघराज्य केंद्राकर्षी स्वरूपाचे आहे. भारतीय संघराज्यातील केंद्र व राज्य एकमेकांचे शत्रू नाहीत तर राष्ट्रउभारणीच्या प्रक्रियेतील दोन्ही सहकारी आहेत. दोन्ही सर्वस्वी एकमेकांवर अवलंबून नाहीत आणि दोन्ही एकमेकांपासून फार स्वतंत्रही असू शकत नाहीत.

१.७ प्रश्न

१) केंद्र आणि राज्य यांच्यातील बदलत्या संबंधांचा आढावा घ्या.
२) केंद्र आणि राज्या यांच्यातील तणावाची कारणे सांगा.
३) केंद्र - राज्य विधिविषयक संबंधाचा आढावा घ्या.
४) केंद्र - राज्य प्रशासकीय आणि आर्थिक संबंधांचे विवेचन करा.
५) भारतीय संघराज्याची कार्यवाही व त्यातून निर्माण झालेल्या समस्यांची चर्चा करा.
६) टिपा द्या.
   १) केंद्र व राज्य विधीविषयक संबंध
   २) केंद्र राज्य संघर्ष

❖❖❖❖

१०

लहान राज्यासबंधीची मागणी व राज्यांची स्वायत्ततेची मागणी

(Demand for Smaller States and Demand for Autonomy)

प्रकरण रचना :

१०.० उद्दिष्ट
१०.१ प्रस्तावना
१०.२ लहान राज्याच्या निर्मितीची मागणी
१०.३ घटक राज्याच्या स्वायत्ततेची मागणी
१०.४ सारांश
१०.५ प्रश्न

१०.० उद्दिष्टे

स्वातंत्र्यांनतर लगेचच विविध प्रांतातून भाषिक आधारावर राज्यांची पुनर्रचना करण्याची मागणी होऊ लागली. त्यासाठी आमरण उपोषण, हिंसक आंदोलने झाली. या पार्श्वभूमीवर भाषेच्या आधारावर घटक राज्यांची निर्मितीही झाली. परंतु अलिकडील काळात याच घटकराज्यांतील काही प्रदेश लहान राज्यांची मागणी करीत आहेत. तर घटक राज्ये केंद्रीय सत्तेच्या नियंत्रणापासून मुक्त राहण्यासाठी स्वायत्ततेची मागणी करीत आहेत. राष्ट्रीय एकात्मता, अखंडता यांचा विचार करता अशा मागण्यांची पार्श्वभूमी, कारणे, फायदे-तोटे इ. सबंधी माहिती करुन देणे व विद्यार्थ्यांच्या विचारशक्तीला चालना देणे ही या पाठाची उद्दिष्ट्ये आहेत.

१०.१ प्रस्तावना

भाषिक आधारावर निर्माण झालेल्या घटक राज्यातील विविध प्रदेशात विविध कारणांवरुन प्रादेशीक अस्मीता निर्माण होऊन वेगळ्या घटक राज्याच्या मागणी होत आहे. त्यासाठी हिंसात्मक आंदोलने होत आहेत. तर दुसऱ्या बाजूला केंद्रीभूत व केंद्राकर्षी संघराज्य पद्धतीमुळे राज्याच्या राज्यकारभारात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार केंद्राला प्राप्त होत आहे. काही वेळेस केंद्र या सत्तेचा गैरवापरही करीत आहे. या भावनेतून राज्यांना अधिक स्वायत्तता देण्याची मागणी होत आहे. या सर्व बाबींचा थोडक्यात आढावा या प्रकरणात घेतला आहे.

१०.२ लहान घटकराज्य निर्मितीची मागणी

जेव्हा एखाद्या प्रादेशिक विभागातील लोकांच्या मनात आपल्या प्रदेशाबद्दल अस्मिता, आपुलकी, निर्माण होऊन आपण दुसऱ्या प्रदेशांपेक्षा सांस्कृतिक, सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीनेही भिन्न आहोत अशी वेगळेपणाची सामुहीक भावना निर्माण होते तेव्हा प्रादेशिकवादाचा उगम होतो आणि त्यातूनच वेगळ्या किंवा स्वतंत्र राज्याची मागणी होऊ शकते. भारतात भाषिक प्रांतरचनेच्या आधारावर एक भाषा बोलणारांचे एक राज्य या आधारावर राज्यांची निर्मिती करण्यात आली. परंतु एक भाषिक राज्यातील विविध भागातील लोकांच्या समस्या सारख्याच असतात असे नाही. एक भाषिक राज्यातील काही प्रदेश विकसीत तर काही मागासलेले असतात. मागासलेल्या प्रदेशातील लोकांच्या विकासाकडे राज्य सरकार जाणूनबुजून दुर्लक्ष करीत असल्याची किंवा राज्यातील सर्वात मोठा निधी विकसीत प्रदेशांवर खर्च करीत असल्याने आपल्यावर अन्याय होत असल्याची भावना मागासलेल्या प्रदेशातील लोकांच्या मनात निर्माण होते. केवळ एक भाषा आहे म्हणून एकत्र राहण्यापेक्षा आपल्या प्रदेशाचे स्वतंत्र राज्य निर्माण व्हावे अशी मागणी केली जाते. अर्थात एकाच राज्यात प्रादेशीक भिन्नता असल्याने एका राज्याचे आणखी किती लहान-लहान राज्यात रुपांतर करावे यासबंधी काही अनुकूल तर काही प्रतिकूल विचार मांडले जातात.

वास्तविक भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेच देशाची फाळणी होवूनच. त्यामुळेच भाषिक प्रांतरचनेलाही राष्ट्रीय नेतृत्वाने विरोध केला. परंतु तरीही भाषिक आधारांवर राज्यांची निर्मिती झाली. आता प्रत्येक राज्यातील प्रत्येक प्रादेशीक विभागाचे वेगळे राज्य करणे राष्ट्रीय अखंडतेला आणि एकात्मतेला धोका निर्माण होऊ शकतो का? अशी शंका राष्ट्रहिताचा विचार करणाऱ्या प्रत्येकाच्या मनात निर्माण होतो. प्रादेशिक भिन्नता, मागासलेपणा, सांस्कृतिक-धार्मिक भिन्नतेच्या आधारावर एका राज्याचे अनेक लहान राज्यात रुपांतर केल्यास फुटीरतेला प्राधान्य मिळेल, एकात्मता धोक्यात येईल, आणि एका राज्याचे किती राज्यात रुपांतर करावयाचे याला मर्यादा रहाणार नाही. अशीही अनामिक भिती निर्माण होते. म्हणूनच काहींचा लहान-लहान राज्यांच्या निर्मितीला विरोध आहे.

असे असले तरी या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. आज एकाच राज्यातील विविध प्रदेशात प्रचंड आर्थिक असमतोल निर्माण झालेला आहे. विकसीत प्रदेशात रस्ते, दळणवळण, वीज, उद्योग, शिक्षण, शेती यांची मोठ्या प्रमाणात भरभराट होत आहे. तर मागासलेल्या प्रदेशात या पायाभूत सुविधांचा अभाव असल्याने बेरोजगारी, दारिद्र या समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. याशिवाय 'एक भाषिक राज्यात प्रगत भागाचे मागास भागावर वर्चस्व निर्माण होत आहे. प्रगत घटक मागासांचे शोषण करतात, सांस्कृतिक बहुमतवाले सांस्कृतिक अल्पमतवाल्यांवर अतिक्रमण करतात', याशिवाय मागास भागांना विकसीत भागांच्या बरोबरीने आणण्याचे प्रयत्नही प्रामाणीकपणे केले जात नाही हा आजपर्यंतचा सर्वच एक भाषिक राज्यांचा अनुभव आहे. त्यामुळेच आकारमान, विकासाचा स्तर, प्रशासकीय कार्यक्षमता, सामाजिक एकजिनसीपणा, राजकीय व्यवहार्यता या निकषावर मोठ्या राज्यांची लहान-लहान राज्यांची निर्मिती केल्यास ते राष्ट्रीय एकात्मतेला आणि अखंडतेला धोकादायक आहे असे म्हणता येणार नाही. इ.स. २००० मध्ये मागासलेल्या प्रदेशांना न्याय देण्यासाठी झारखंड, उत्तराखंड, व छत्तीसगड ह्या तीन लहान-लहान राज्यांची निर्मिती करण्यात आली.

१०.२.१ लहान राज्यांचे फायदे :

भौगोलिक दृष्टीने व लोकसंख्येच्या दृष्टीने मोठ्या राज्यांपेक्षा तुलनेने लहान राज्याचे अधिक फायदे असल्याचा आशावाद निर्माण केला जातो. उदा.

१) विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशातील मर्यादित लोकसंख्येसाठी सरकार निर्माण झाल्यास स्थानिक प्रश्नांना प्राधान्य मिळेल व विकासाला गती प्राप्त होईल.
२) प्रादेशीक भाषेत शासकीय व्यवहार चालविण्यास प्राधान्य मिळेल.
३) जनता आणि सरकार यातील अंतर कमी होईल.
४) सत्ता व जबाबदारीचे विकेंद्रीकरण होऊन लोकांचा राजकीय सहभाग वाढेल.
५) विकास कार्यात लोकांचा सहभाग वाढेल आणि लोकशाही विकासाला चालना मिळेल.
६) स्थानिक लोकांसाठी बेरोजगारी व दारिद्र्य निर्मूलनाच्या योजना राबविणे शक्य होईल.

१०.२.२ लहान राज्याचे तोटे :

अतिलहान राज्ये निर्माण झाल्यास काही तोटेही सहन करावे लागतील.

१) लहान राज्यात नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अभाव असेल तर उत्पन्नाच्या मार्गावर मर्यादा येतात. त्यामुळे प्रत्येक वेळी केंद्राकडे आर्थिक मदतीची याचना करावी लागेल. राज्याचे परावलंबित्व वाढेल.

२) राज्यांत सामाजिक, धार्मिक दृष्टीने तणावग्रस्त परिस्थिती असेल तर लहान राज्याचे सरकार त्यावर नियंत्रण करण्यास हतबल होऊ शकते. उदा. नक्षलवादग्रस्त प्रदेश असेल तर राज्याची सत्ता नक्षलवाद्यांच्या हातात जाण्याची भीती असते. थोडक्यात राज्यातर्गत व बाह्य अशा दोन्ही परिस्थितीत संरक्षण, शांतता-सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण होऊ शकतो.

१०.२.३ लहान राज्यांच्या निर्मितीच्या मागणीसाठी झालेल्या महत्त्वाच्या चळवळी :

१) स्वतंत्र विदर्भ राज्याची चळवळ :

संयुक्त महाराष्ट्रातील विदर्भ हा प्रादेशीक विभाग ऐतिहासीक दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. विदर्भामध्ये नागपूर, भंडारा, वर्धा, चंद्रपूर, यवतमाळ, अकोला, बुलढाणा, अमरावती, गोंदिया, गडचिरोली या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. भाषिक आधारावर मराठी भाषिकांच्या वेगळ्या राज्याची मागणी करताना 'महाविदर्भ' राज्याची चर्चा झाली होती. १९५३ मध्ये न्यायमूर्ती फाजल अली आयोगाने स्वतंत्र विदर्भ राज्याची निर्मिती करावी अशी शिफारस केलेली होती. मुंबई सह संयुक्त महाराष्ट्र झाला नाही तर महाविदर्भ राज्याची निर्मिती करावी असेही ठरले होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर विदर्भाला खास महत्त्व देण्यासाठी नागपूर ही महाराष्ट्राची उपराजधानी मानली जाते व दरवर्षी हिवाळी अधिवेशन नागपूर येथेच भरते.

असे असले तरी मराठी भाषिक महाराष्ट्र राज्यात विदर्भ हा प्रादेशिक विभाग मागासलेला राहिला आहे. विदर्भातील ५१% जमीन जंगलाखाली आहे. येथे जलसिंचित क्षेत्राचे प्रमाण अत्यंत कमी असल्याने शेती उत्पादन अनिश्चित असते. विदर्भात मोठ्या प्रमाणात कापसाचे उत्पादन होत असले तरी बहुतांश सुतगिरण्या विदर्भाच्या बाहेर आहेत. त्यामुळे शेतीबरोबरच औद्योगिक दृष्टीनेही विदर्भ मागासलेलाच आहे. गेल्या काही वर्षात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांनी विदर्भ हादरुन गेला होता. महाराष्ट्रातील राजकारणावर पश्चिम महाराष्ट्रातील

नेत्यांचा अधिक प्रभाव असल्यामुळे विदर्भाच्या विकासाकडे सातत्याने दुर्लक्ष झालेले आहे. याच कारणामुळे स्वतंत्र विदर्भ राज्याची मागणी केली जात आहे. बापूजी अणे, वीर बाबुराव हरकरे, बियाणी, जांबुवंतराव धोटे, इ. वैदर्भीय नेत्यांनी स्वतंत्र विदर्भ राज्याची मागणी लावून धरलेली होती. विदर्भ आंदोलन संघटित करण्यामागे “महाविदर्भ राज्य संघर्ष समिती” नावाची संघटनाही निर्माण केली होती. जानेवारी २०१० मध्येही विदर्भ राज्याच्या निर्मितीसाठी आंदोलन झाले होते. स्वतंत्र विदर्भ राज्याची निर्मिती करण्यासाठी “विदर्भ राज्य संग्राम समिती” स्थापन करुन त्याद्वारे आंदोलन सुरु केले होते. परंतु या आंदोलनांना काही अपवाद वगळता फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही किंवा राजकीय क्षेत्रातही संयुक्त महाराष्ट्र समिती प्रमाणे त्यांना यश मिळाले नाही. त्यामुळे स्वतंत्र विदर्भाची मागणी सर्व राजकीय पक्षांनी दुर्लक्षीत केलेली आहे.

२) तेलंगणा राज्याची मागणी :

भाषेच्या आधारावर पुनर्रचना झालेले आंध्रप्रदेश हे भारतातील पहिले राज्य होय. १९५३ मध्ये मद्रास प्रेसिडेन्सीच्या तेलगू भाषा बोलणाऱ्या प्रदेशाचे हे राज्य निर्माण करण्यात आहे. १९५६ मध्ये निजाम राजवटीचा भाग असलेले व नंतर हैद्राबाद राज्याचा भाग असलेला तेलगू भाषिक प्रदेश तेलंगणा हा आंध्रप्रदेशात समाविष्ठ करण्यात आला. मद्रास प्रेसिडेन्सी मध्ये असलेला प्रदेश पायाभूत सुविधांच्या दृष्टीने विकसीत होता तर निजामाच्या राजवटीतील तेलंगणा हा प्रदेश तुलनेने मागासलेला होता. म्हणूनच हा प्रदेश आंध्रप्रदेशात समाविष्ठ करतानाच १९५६ मधील संपूर्ण महसूल तेलंगणाच्या विकासावर खर्च करावा, पंधरा वर्षापासून तेलंगणा प्रदेशात रहाणाऱ्या व्यक्तीला शासकीय पदावर भरती करावे, इ. बाबतीत आंध्रप्रदेशाबरोबर करार झालेला होता. परंतु त्याचे योग्य पालन झाले नाही. त्यामुळेच १९६० पासून आंध्र प्रदेशाचे विभाजन करुन वेगळ्या तेलंगणा राज्याची निर्मिती करण्यात यावी अशी मागणी जोरदार करण्यात येऊ लागली. उस्मानिया विद्यापीठातील तेलंगणा भागातील विद्यार्थ्यांनीही या आंदोलनात सहभाग घेतला होता. वेगळ्या तेलंगणा राज्याची मागणी अधून मधून होतच आहे. २००१ मध्ये के. चंद्रशेखर राव यांनी तेलगू देशम् पार्टीतून बाहेर पडून तेलंगणा राष्ट्र समितींची स्थापना केली. त्यांनी याच संदर्भात केंद्रीय मंत्रीमंडळाचा राजीनामा दिला. आंदोलनाची तीव्रता लक्षात घेऊन केंद्रीय मंत्रीमंडळाने १ डिसेंबर २००९ मध्ये सैद्धांतिक स्वरुपात वेगळ्या तेलंगणाला मान्यता दिली आहे. परंतु त्यासाठी संसदेच्या ⅔ बहुमताची आवश्यकता आहे. या निर्णयाची अमंलबजावणी झाली नाही. त्यामुळे आजही प्रश्न सुटलेला नाही.

३) इतर राज्याची मागणी :

एक भाषिक मोठ्या राज्यातून मागासलेल्या प्रदेशांकडून वेगळ्या राज्याची मागणी होणाऱ्या वरील दोन महत्वपूर्ण चळवळी असल्या तरी भारताच्या अनेक भागातील अनेक राज्यांच्या उपप्रदेशांकडून अशा मागण्या आहेत. उदा. उत्तर प्रदेश व मध्य प्रदेशातील खनिज संपत्तीने संपन्न असलेला तरी राजकीय उदासीनतेमुळे मागासलेला बुंदेलखंड हा भाग. बिहारमधील मिथीलांचल, छोटा नागपूर, आसाम राज्याशी सलग्न असलेला प्रदेश बोडोलंड, गुजरात मधील सौराष्ट्र, कर्नाटकातील कुर्ग, कर्नाटक व केरळ राज्यातील थोडा थोडा तुलू भाषिक प्रदेशाच्या ‘तुलनाडू’ राज्यस्थानात पूर्व व पश्चिम राज्यस्थान, इ. प्रदेशांकडून वेगळ्या व छोट्या राज्यांची मागणी होत आहे.

अर्थातच प्रादेशिक भिन्नता, मागासलेपणा, प्रादेशिक अस्मिता, भिन्न संस्कृती इ. न्याय आधारावर लहान राज्यांची मागणी होत असली तरी राज्याचा अति लहान आकार, नैसर्गिक

साधन संपत्तीची उपलब्धता, राज्याच्या संरक्षणाची क्षमता, आर्थिक क्षमता, राज्याच्या निर्मितीमागील उद्देश इ. घटकांचा विचार करुन लहान राज्यांच्या निर्मितीला मान्यता देणे आवश्यक आहे. तसेच लहान लहान राज्यांच्या निर्मितीतून राष्ट्रीय एकात्मता व अखंडता याला धोका निर्माण होणार नाही. लहान राज्याच्या मागणीबरोबरच संघराज्यातून फुटून बाहेर पडण्याचा छुपा हेतू, त्या प्रदेशातील सामाजिक आर्थिक विषमता, धार्मिक विविधता, त्यातील सलोख्याचे सबंध, किंवा राज्यनिर्मितीनंतर काही समस्या निर्माण होण्याची शक्यता इ. घटकांचा विचार करुन लहान-लहान राज्यांच्या निर्मितीबाबत सावधपणे निर्णय घेणे आवश्यक आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) लहान राज्यांच्या निर्मितीची मागणी आपणास योग्य वाटते का ? भाष्य करा.

२) "स्वतंत्र विदर्भ राज्य" चळवळीची माहिती द्या.

१०.३ घटक राज्यांची स्वायत्ततेची मागणी (Demand for Autonomy)

१०.३.१ स्वायत्ततेचा अर्थ :

भारतीय घटक राज्यांची स्वायत्तता याचा अर्थ 'केंद्रीय सत्तेचे घटक राज्यांवरील कमीत कमी नियंत्रण व घटक राज्यांच्या सरकारांना जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य देणे होय'.

'भारतीय राज्यघटनेने केंद्रसरकारला दिलेली अतिरिक्त अधिकार कमी करणे व कायदेविषयक, कार्यकारी व न्यायविषयक सत्तेत राज्यांना अधिक अधिकार व सत्ता बहाल करणे केंद्राने राज्यसरकारच्या अशा अधिकार क्षेत्रात हस्तक्षेप न करणे म्हणजे राज्याची स्वायत्तता होय.'

स्वतंत्र भारताने राज्यघटनेने संघराज्य पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्यात सत्ता-अधिकार यांची विभागणी करण्यासाठी केंद्रसूची, राज्यसूची आणि मध्यवर्ती सूची राज्यघटनेत स्पष्ट केलेली आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या वेळी देशाची झालेली फाळणी व देशातील प्रादेशीक सामाजिक, आर्थिक विषमता व विविधता लक्षात घेऊन घटनाकारांनी देशाच्या अखंडतेला व एकात्मतेला अधिक महत्त्व दिले आहे. त्यातूनच केंद्र व राज्य सरकारांमध्ये सत्तेचे विभाजन करताना केंद्र सरकारला अधिक अधिकार व सत्ता दिलेली आहे.

स्वातंत्र्यानंतर १९६७ पर्यंत केंद्रात आणि घटक राज्यात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस या एकाच पक्षाची सरकारे असल्याने घटक राज्यांकडून अधिकाराबाबत किंवा स्वायत्ततेबाबत मागणी किंवा तक्रार केली गेली नाही. परंतु १९६७ नंतर केंद्रात आणि राज्यात वेगवेगळ्या

पक्षांची सरकारे निर्माण झाली. त्यामुळे राज्य सरकारांकडून केंद्रीय सत्तेच्या वर्चस्वासबंधी अनेक तक्रारी येऊ लागल्या. उदा. केंद्र शासनाच्या प्रतिनिधी म्हणून राज्यपालांचे पक्षपाती वर्तन, आणीबाणी सबंधीच्या तरतूदींचा गैरवापर करुन राज्यात राष्ट्रपती राजवट लागू करणे, राज्यांचे अधिकार संकुचित करणे, राज्यातील सरकार दुसऱ्या पक्षाचे असल्यास राज्या-राज्यात भेदभाव करणे, इ. त्यामुळेच घटक राज्यांकडून राज्यांना अधिक स्वायत्तत्ता देण्याची मागणी होऊ लागली. या संबंधाने केंद्र राज्य सबंधाचा पुनर्विचार करण्यासाठी तसेच राज्यांना स्वायत्तत्ता कशी व किती प्रमाण देता येईल. या सबंधी विचार विनियमय होऊ लागला.

अनेक राज्यांनी राज्यशासनांना अधिक स्वायत्तता देण्यात यावी अशी मागणी केली होती. यासाठी राज्यशासनांनी आणि प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने वेगवेगळ्या सूचना व प्रस्ताव दिले आहेत.

१०.३.२ ए-अप्पादोराई व शिवराम यांचा प्रस्ताव :

आंतर - राज्यपरिषदेची स्थापना करावी अशी सूचना यांची होती. त्यांच्या मते या परिषदेचे सदस्यत्व भारताचे सरन्यायाधीश, माजी सरन्यायाधीश, भूतपूर्व पंतप्रधान व उपपंतप्रधान तसेच अटर्नीजनरल यांना देण्यात यावे. या परिषदेकडे पुढील महत्त्वाच्या बाबी द्याव्यात.

१) घटनेच्या ३५६ कलमाप्रमाणे राज्यात राष्ट्रपती राजवट सुरू करणे.
२) राज्यपालांच्या नेमणूका
३) आंतर - राज्य सीमा तंटे
४) राज्यविधानासभांनी मंजूर केलेले परंतु राष्ट्रपतींसाठी विचारासाठी राज्यपालांनी राखून ठेवलेले प्रस्ताव

या परिषदेने दिलेला सल्ला केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याच्या विरोधात असला तरी राष्ट्रपतींना तो बंधनकारक असावा असे अप्पादोराईचे मत होते.

१९९० साली राष्ट्रपतींनी अशाप्रकारच्या आंतरराज्य परिषदेची निर्मिती केली परंतु या परिषदेची रचना अप्पादोराई व शिवराम यांच्या सूचनाप्रमाणे केली नाही. या परिषदेचे अध्यक्ष पंतप्रधान आहेत व राज्यांचे मुख्यमंत्री या परिषदेचे सदस्य आहेत.

१०.३.३ राजमन्नार समिती :

१९७० साली तामिळनाडू सरकारने पी. व्ही. राजमन्नार यांच्या नेतृत्वाखाली एका त्रिसदस्य समितीची स्थापना केली. या समितीने केंद्र - राज्यांच्या परस्परसंबंधांच्या प्रश्नाची नव्याने चौकशी करून त्याबाबत शिफारसी कराव्यात असे ठरले. या समितीच्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे होत्या :-

१) आंतर - राज्यपरिषदेची तात्काळ निर्मिती करण्यात यावी.
२) राज्यांना त्यांचे स्वतःचे नियोजनमंडळ असावे.
३) वित्तीय आयोगाची कायम स्वरूपाची नेमणूक करण्यात यावी.
४) राज्यशासनांना करांमध्ये अधिक वाटा देण्यात यावा.

५) त्या त्या राज्याच्या मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्याने व्यक्तीची शासनामध्ये इतरत्र कोणत्याही पदावर नियुक्ती होता कामा नये.

भारतसरकारने राजमन्नार समितीच्या शिफारशींचा स्वीकार केला नाही.

१०.३.४ पश्चिम बंगाल शासनाचा प्रस्ताव :

या प्रस्तावालाच 'ज्योती बसू निवेदन पत्रिका' असेही म्हणतात. या प्रस्तावानुसार राज्यशासनांना अधिक प्रमाणात स्वायत्तता देण्यावर भर आहे. त्यांच्या मते, १) शेषसत्ता (residuary powers) केंद्रशासनाऐवजी राज्यशासनाकडे देण्यात यावेत. २) राज्यसभेची निवडणूक प्रत्यक्ष पद्धतीने घेण्यात यावी इत्यादी सूचना त्यांनी केल्या होत्या.

१०.३.४ केंद्र - राज्य संबंधांबाबत सरकारिया आयोगाच्या शिफारशी :

८ जून १९८३ रोजी तीन सदस्यांचा एक आयोग भारत शासनाने केंद्रराज्य यांच्या परस्पर संबंधांच्या प्रश्नाचे परीक्षण करण्यासाठी स्थापन केला होता.

न्यायमुर्ती श्री. आर. एस. सरकारिया हे या आयोगाचे अध्यक्ष व इतर दोन सदस्य या आयोगावर होते. या आयोगाने केंद्र सरकार, राज्य सरकार, विविध राजकीय पक्ष, घटनातज्ज्ञ यांच्याशी सल्लामसलत केली व १९८७ साली त्यांनी आपला अहवाल केंद्रशासनाला सादर केला. या अहवालातील काही महत्त्वाच्या शिफारशी पुढील प्रमाणे आहेत .

१) केंद्रशासन मजबूत असावे यावर या आयोगाचा भर होता.
२) राष्ट्रीय विकास परिषदेची पुर्नरचना करण्यात यावी.
३) कायमस्वरूपी आंतर - राज्य परिषद निर्माण करण्यात यावी.
४) राज्याचा राज्यपाल राजकारणापासून अलिप्त असावा. त्याच्या नियुक्तीच्यावेळी मुख्यमंत्र्यांचा सल्ला घेण्यात यावा. निवृत्तीनंतर राज्यपाल कोणत्याही शासकीय पदावरील नेमणूकीला अपात्र असावा.
५) राज्यघटनेच्या कलम ३५६ चा, (राष्ट्रपतींची राजवट राज्यांमध्ये आणण्यासंबंधीचे आहे.) वापर कमीतकमी करण्यात यावा.

अशाप्रकारे केंद्र आणि राज्य शासनांच्या कार्यकारी, कायदेविषयक, प्रशासकीय व आर्थिक संबंधाबाबत सरकारिया आयोगाने २४७ शिफारशी केल्या होत्या. या आयोगाच्या बहुतेक शिफारशी शासनाने स्वीकारल्या आहेत.

१०.४ सारांश

या प्रकरणातील लहान घटक राज्याच्या निर्मितीची मागणी आणि घटक राज्यांची स्वायत्ततेची मागणी या घटक राज्यांसबंधीच्या दोन्ही प्रश्नांची उकल अत्यंत संयमाने, चर्चा-विचारविनिमयाद्वारे तसेच घटनात्मक व शांततेच्या मार्गाने करणे आवश्यक आहे. लहान घटक राज्याचे काही फायदे असले तरी लहान या संकल्पनेची व्याप्ती निश्चित होणे आवश्यक आहे. अती लहान राज्ये देशाच्या एकात्मता आणि अखंडतेला धोका ठरतील ही भीती निराधार नाही. तसेच राष्ट्रीय संकटाच्या काळात राज्याची अधिक स्वायत्तता धोकादायक ठरु शकते. केंद्र

सरकारने घटनात्मकतेचा आदर करुन राज्याच्या त्यांच्या क्षेत्रातील स्वतंत्रता मान्य केल्यास, व पक्षीय राजकारणाचा मुद्दा बाजूला ठेवल्यास भारतीय राज्यघटनेने केंद्र-राज्यात केलेले सत्ताविभाजन हे सुद्धा राज्याच्या स्वायत्ततेस पुरेसे आहे असा निष्कर्ष या प्रकरणातून काढता येतो.

१०.५ प्रश्न

१) लहान घटकराज्याच्या निर्मितीच्या मागणीची कारण मिमांसा स्पष्ट करुन त्याचे फायदे तोटे सांगा.

२) लहान घटकराज्याच्या निर्मितीच्या मागणी सबंधी झालेल्या चळवळींचा थोडक्यात आढावा घ्या.

३) घटक राज्यांच्या स्वायत्ततेचा अर्थ स्पष्ट करुन स्वायत्ततेच्या प्रश्ना सबंधीच्या वेगवेगळ्या आयोगांच्या शिफारशीची चर्चा करा.

४) टिपा लिहा.

अ) स्वतंत्र विदर्भ राज्याची मागणी.

ब) तेलंगणा राज्यासबंधीची चळवळ.

क) घटकराज्यांची स्वायत्तता आणि केंद्रीभूत संघराज्य पद्धती.

❖❖❖❖

११

निवडणुका आणि पक्षीय राजकारण
(Electoral and Party Politics)

प्रकरण रचना :

११.० उद्दिष्ट्ये
११.१ प्रस्तावना
११.२ महत्त्वाच्या निवडणुका
११.३ सारांश
११.४ प्रश्न

११.० उद्दिष्ट्ये

प्रतिधिक लोकशाहीचा कोणताही प्रकार असला तरी त्यात निवडणुका अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. भारतीय संसदीय लोकशाही संस्थेची जडणघडण होण्यात निवडणुकांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. भारतीय राजकीय व्यवस्थेवर दीर्घकालीन परिणाम करणाऱ्या निवडणुकांची विद्यार्थ्यांना माहिती करुन देणे व निवडणुकीच्या माध्यमातून चालणाऱ्या पक्षीय राजकारणाचा परिचय करुन देणे ही या पाठाची उद्दिष्ट्ये आहे.

११.१ प्रस्तावना

लोकशाहीत जनता सार्वभौम असते हे निवडणुकीच्या माध्यमातून सिद्ध होते. याच माध्यमातून जनता आपले लोकप्रतिनिधी निवडून सरकारची निर्मिती करते. म्हणून निवडणुकांना अत्यंत महत्त्व आहे. निवडणुका लढविणे सहज-सुलभ व्हावे यासाठी राजकीय पक्षांचीही गरज असते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सर्वपक्षीय हंगामी सरकार स्थापन झाले. २६ जानेवारी १९५० ला घटनेच्या अंमलबजावणीस सुरुवात झाली. त्यामुळे जनतेने निवडलेले सरकार असणे अपेक्षित होते. त्यासाठी घटनेच्या कलम ३२४ नुसार स्वतंत्र निवडणूक आयोगाची स्थापना करण्यात आली व १९५२ मध्ये पहिली सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात आली. सदर प्रकरणात काही महत्त्वाच्या निवडणुकांचा व त्या निवडणुकीत राजकीय पक्षांनी सत्ता हस्तगत करण्यासाठी केलेल्या राजकारणाची चर्चा करण्यात आलेली आहे.

११.२ महत्त्वाच्या सार्वत्रिक निवडणुका

११.२.१ पहिली सार्वत्रिक निवडणुक (१९५२) :

स्वतंत्र भारतात पहिल्या लोकसभेची निवडणुक २५ ऑक्टोबर १९५१ आणि २१ फेब्रुवारी १९५२ रोजी घेण्यात आली. यावेळी ४८९ जागांसाठी निवडणुक झाली. स्वातंत्र्याच्या चळवळीची पार्श्वभूमी असलेल्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाला या निवडणूकीत एकतर्फी यश मिळाले. ४८९ पैकी ३६४ जागा या पक्षाने जिंकल्या. या पक्षाला ४५% च्या जवळपास मते मिळाली. पंडित जवाहरलाल नेहरु यांची भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या संसदीय नेतेपदी निवड झाली आणि ते स्वंतत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान झाले.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (N.C.P) पक्षाशिवाय भारतीय जनसंघ, अखिल भारतीय हिंदुमहासभा, रामराज्य परिषद, कम्यनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया, फॉवर्ड ब्लॉक (मार्क्सवादी), किसान मजदूर प्रजा पार्टी, सोशॅलिस्ट पार्टी, कॉमन वेल पार्टी, झारखंड पार्टी, पिपल्स डेमॉक्रटीक फ्रंट, शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन इ. अनेक पक्षांनी या निवडणुकीत सहभाग घेतलेला होता. अनेक अपक्ष उमेदवारांनीही निवडणुक लढविली होती. या निवडणुकीत ३७ अपक्ष उमेदवार निवडून आले होते. विशेष उल्लेखनिय बाब म्हणजे मुंबई मतदार संघातून भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे ह्यांचा या निवडणूकीत काजरलोकर या सामान्य व्यक्तीने पराभव केला.

या निवडणूकीत भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेससह काही महत्त्वाच्या पक्षांना मिळालेल्या जागा व मतांची टक्केवारी अशी आहे की, काँग्रेसला ४५% मते मिळाली त्यांनी ४७२ जागा लढविल्या त्यापैकी ३६४ जागांवर त्यांना विजय मिळाला व हा भारताच्या आजवरच्या निवडणुकातील उच्चांक आहे. सोशालिस्ट पार्टिला १०.६% मते मिळाली. त्यांनी २५५ जागा लढविल्या परंतु १२ जागांच जिंकल्या, किसान मजदूर प्रजा पार्टीला ६% मते मिळाली. त्यांनी १४७ जागा लढविल्या व केवळ ४ जागांवर विजय मिळाला. कम्युनिस्ट पक्षाला ३.३% मते मिळाली. त्यांनी ४९ जागांपैकी १६ जागा मिळाल्या, तर जनसंघाला ३% मते मिळाली. त्यांनी ९३ जागा लढविल्या व केवळ तीन जागांवर विजय मिळाला.

अशा प्रकारे पहिली सर्वसाधारण निवडणूक भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने प्रचंड बहुमताने जिंकली. स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु झाले. काँग्रेसने आपला पाच वर्षाचा काळ पूर्ण केला.

११.२.२ सार्वत्रिक निवडणुक १९७७ (सहावी लोकसभा निवडणूक) :

पाचव्या लोकसभा निवडणुकीतही काँग्रेसच सत्तेवर आली होती. वास्तविक १९६७ च्या निवडणुकीपासूनच देशाच्या विविध राज्यात काँग्रेसविरोधी वातावरण तयार होत होते. तरीही १९७१ च्या निवडणुकीत काँग्रेस बहुमताने सत्तेवर आले. लालबहादुर शास्त्री यांच्या निधनानंतर इंदिरा गांधी देशाच्या पंतप्रधान झाल्या. पंडित जवाहरलाल नेहरु यांच्या कन्या म्हणून त्यांची एक वेगळीच प्रतिमा निर्माण झाली होती. तरीही या काळात भारतीय राजकारणात एक प्रकारची अस्थिरता निर्माण होत होती. पक्षांतराला ऊत आलेला होता. राज्यांमध्ये संमिश्र सरकारे सत्तेवर येत होती. स्वतः इंदिरा गांधी यांना आपली सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी डाव्या पक्षांचे सहकार्य

घ्यावे लागत होते. अर्थात इंदिरा गांधी स्वभावतःच एकाधिकारशाही वृत्तीच्या असल्याने त्यांचे पक्षातील इतर नेत्यांवर एक प्रकारचे दडपन येत असे. १९७२ च्या पाकिस्तान बरोबरच्या युद्धातील व बांगला देशाच्या निर्मितीतील यश ही त्यांची उत्तम कामगिरी होती. अशा वेळी काँग्रेस पक्षात फूट, संस्थानिकांचे तनखे बंद करणे व बँकांच्या राष्ट्रीय करणासबंधीचा निर्णय ज्यांच्या विरोधात जाणे, अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने त्यांची निवडणुकच अवैध ठरविणे इ. कारणांमुळे त्यांच्या राजकीय नेतृत्वालाच आव्हान मिळू लागले. या सर्व परिस्थितीचा परिणाम म्हणजेच १९७५ मध्ये त्यांनी राष्ट्रीय आणीबाणी जाहिर केली. या काळात नागरिकांचे मूलभूत हक्क स्थगित करण्यात आले. विरोधकांना तुरुंगात डांबले गेले, घटनेत राजकीय हेतूने अनेक दुरुस्त्या करण्यात आल्या. कुटुंब नियोजनासाठी नसबंदी कार्यक्रमाचा अतिरेक करण्यात आला. यामुळे भारतीय जनतेत असंतोष निर्माण झालेला होता. परंतु अशाच काळात १९७७ मध्ये लोकसभेची निवडणुक जाहिर केली. निवडणुकीपूर्वी विरोधी नेत्यांना तुरुंगातून सोडण्यात आले. अशा परिस्थितीत सर्व विरोधकांनी एकत्र येऊन जनता पक्षाची स्थापना केली आणि इंदिरा गांधीनी आणीबाणीच्या काळात लादलेल्या हुकूमशाही विरुद्ध लोकमत जागृत करण्यात येऊ लागले. "लोकशाही की हुकूमशाही" याचा निर्णयच जणू या निवडणुकीतून अपेक्षित होता.

१९७७ च्या लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेस (ओ) जनसंघ, भारतीय लोकदल आणि सोशालिस्ट पार्टी यांनी काँग्रेसविरुद्ध एकत्रीतपणे निवडणुक लढविण्याचे ठरविले. त्यातून जनता पक्षाची स्थापना झाली. ही निवडणुक ५४२ जागांसाठी झाली. काँग्रेसविरोधी वातावरणाचा परिणाम उत्तर भारताच्या राजकारणावर विशेषतः अधिक प्रमाणात झाला त्यामुळे उत्तर भारतात काँग्रेसला मोठा पराभव स्वीकारावा लागला. त्या तुलनेत दक्षिण भारतात काँग्रेसला चांगला पाठिंबा मिळाला. परंतु तरीही या निवडणुकीत विरोधकांना म्हणजेच जनता पक्षाला ५४२ पैकी २९८ जागा मिळाल्या व त्यांना ४३.१७% मते मिळाली. तर काँग्रेसला (इंदिरा) केवळ १५३ जागा मिळाल्या. यावेळी काँग्रेसला १९७ जागांचे नुकसान झाले. त्यांना ३४.५२% मते मिळाली. जनता पक्षाला मिळालेल्या या अभूतपूर्व यशामुळे स्वतंत्र भारताच्या इतिहासात प्रथमच केंद्रात बिगर काँग्रेसी सरकार स्थापन झाले. मोरारजीभाई देसाई हे पंतप्रधान झाले. या निवडणुकीचे विशेष म्हणजे स्वतः श्रीमती इंदिरा गांधी आणि त्यांचे सुपुत्र संजय गांधी यांचा या निवडणुकीत पराभव झाला.

या निवडणुकीत जनता पक्षाशिवाय इतरही पक्षांनी आपले उमेदवार निवडुन आणण्यात यस मिळविले. उदा. शिरोमणी अकाली दलाने जागा जिंकल्या, पिझंट आणि वर्कर्स पार्टी ऑफ इंडियाने पाच, रिव्होल्यूशनरी सोशालिस्ट पार्टीने ३, ऑल इंडिया फॉर्वर्ड ब्लॉकने ३, रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (खोब्रागडे गट) २, अण्णा द्रमुक १९, जम्मू आणि कश्मिर नॅशनल कॉन्फरन्स २, कम्यनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (मार्क्सवादी) २२, अशा राजकीय पक्षांनीही काही जागा प्राप्त केलेल्या होत्या. इतर अनेक पक्षानीही या निवडणूकीत सहभाग घेतला होता.

थोडक्यात या निवडणुकीची खास वैशिष्ट्ये म्हणजे केंद्रात प्रथमच बिगर काँग्रेसी सरकार आले, मोरारजी भाई देसाई हे पंतप्रधान झाले. काँग्रेसचा प्रथमच मोठा पराभव झाला. स्वतः इंदिरा गांधींना पराभव पत्करावा लागला. परंतु हे चार पक्षांनी एकत्र येऊन मिळविलेले यश बिगर काँग्रेसी सरकारला पूर्ण पाच वर्षे टिकविता आले नाही. पक्षांतर्गत पूर्वीच्या चारही पक्षात हेवेदावे सुरु झाले आणि केवळ अडीच वर्षातच म्हणजे १९८० मध्ये मध्यवधी निवडणुका जाहिर कराव्या लागल्या.

११.२.३ नववी लोकसभा निवडणुक (१९८९) :

३१ ऑक्टोबर १९८४ रोजी पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांची त्यांच्या सुरक्षा रक्षकांनीच हत्या केली. त्यावेळी श्री. ग्यानी झैलसिंग हे राष्ट्रपती होते. त्यांनी सर्व प्रथा संकेत बाजूला ठेवून राजकारणाचा कोणताही अनुभव नसणाऱ्या इंदिरा गांधीचे सुपुत्र श्री. राजीव गांधी यांची पंतप्रधानपदी नेमणूक केली. १९८४ च्या आठव्या लोकसभेच्या निवडणुकात काँग्रेसला 'न भूता न भविष्यति' असे यश देऊन जनतेने त्यांच्या नेतृत्वावर शिक्कामोर्तब केले. १९८४-१९८९ या काळात राजीव गांधी सरकारने काही अतिशय महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले. उदा. संगणकाचा उपयोग, मतदारांचे वय २१ वर्षावरुन १८ वर्षे करणे इ. याच काळात या सरकारपुढे अनेक गंभीर प्रश्न ही निर्माण झाले. उदा. पंजाबमधील दहशतवाद, एल्. टी.टी. इ. आणि श्रीलंका सरकार यांच्यातील यादवी सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे थेट पंतप्रधानावर बोफोर्स तोफा खरेदीतील भ्रष्टाचाराचा आरोप यामुळे त्यांच्याच त्यांच्यावर सरकारमधीलच काही मंत्र्यांकडून टिका होऊ लागली. विशेषतः विश्वनाथ प्रताप सिंग हे त्यांचे प्रमुख टिकाकार होते. ते राजीव गांधी यांच्या मंत्रीमंडळात अर्थमंत्री व संरक्षणमंत्री म्हणून कार्यरत होते. बोफोर्स सबंधी बातमी फोडल्याचा व्ही. पी. सिंगावर आरोप करण्यात आला. या सर्व घटनांमुळे व्ही.पी.सिंग यांना कॅबिनेटमधून काढून टाकले. तर त्यांनी काँग्रेसचा राजीनामा दिला.

नोव्हेंबर १९८९ मध्ये नवव्या लोकसभेची निवडणूक घेण्यात आली. २२,२४ आणि २६ नोव्हेंबर रोजी मतदान घेण्यात आले. काँग्रेसला पर्याय देण्यासाठी जतनादल (जनता पक्ष, जनमोर्चा आणि लोकदल) काँग्रेस (एस), तेलगू, द्रविड मुनेत्री कळघम, आसाम गणपरिषद इ. पक्षानी १९८९ मध्ये नॅशनल फ्रन्टची स्थापना केली. विशेष म्हणजे प्रथमच निवडणुकीच्या काळात विरोधी पक्षांनी श्री. व्ही.पी. सिंग यांना आपला पंतप्रधान पदाचा नेता म्हणून मान्यता दिली. या निवडणुकीत विरोधक काँग्रेसविरोधी संघटीत झाले. महागाई, जाती जमातीवादी अत्याचार, विशेषता बोफोर्स तोफा खरेदीतील भ्रष्टाचार इ. मुद्यांवर विरोधकांनी निवडणुका लढविल्या आणि काँग्रेसला मोठा पराभव सहन करावा लागला. अर्थात या निवडणुकीत कोणत्याही पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळाले नाही. काँग्रेसला १९७ जागा मिळाल्या. सर्वात अधिक जागा प्राप्त करणारा पक्ष असूनही काँग्रेसने सरकार स्थापन करण्याचा दावा केला नाही. या निवडणुकीत जनता दलाला १४३, जनता पक्षाला ८५, कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया १२, कम्युनिस्ट पाटी ऑफ इंडिया (मार्क्सवादी) ३३, ऑल इंडिया अण्णा द्रविड मुनेत्री कळघम ११, ऑल इंडिया फावर्ड नॅशनल काँग्रेस ३, शिरोमणी अकाली दल ६, बहुजन समाज पार्टी ३, झारखंड मुक्ती मोर्चा ३, इतरही काही पक्षानी १ किंवा २ अशा जागा जिंकल्या, थोडक्यात कोणत्याही पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळाले नाही. सर्वात मोठा पक्ष असूनही काँग्रेसने सरकार स्थापनेचा दावा केला नाही. त्यामुळे अल्पमत असून व्हि. पी. सिंगाच्या नेतृत्वाखाली बिगर काँग्रेसी सरकार पुन्हा अस्तित्वात आले.

परंतु व्ही. पी. सिंग सरकारला स्थापनेपासून फूटीचा शाप लागलेला होता. जनता पक्षाचे नेते श्री. चंद्रशेखर यांना गाफील ठेवून श्री. देवीलाल आणि व्ही.पी. सिंग यांनी पंतप्रधान निवडीचे जे नाट्यमय प्रकरण केले त्यामुळे श्री. चंद्रशेखर यांनी आपल्या ६४ खासदारांसह फ्रन्टमधून बाहेर पडून १९९० मध्ये समाजवादी जनता पार्टीची स्थापना केली. अंतर्गत संघर्षामुळे मंडल आयोग व बाबरी मस्जीद, रामजन्मभूमी वाद इ. वादामुळे व्हि. पी. सिंगाचे सरकार संपुष्टात आले. त्याच वेळी काँग्रेसच्या पाठिंब्याने चंद्रशेखर यांनी सरकार स्थापन केले. ते देशाचे ११ वे पंतप्रधान झाले. परंतु काँग्रेसने राजीव गांधीवर सरकार पाळत ठेवत असल्याचा

आरोप करुन चंद्रशेखर सरकारचा ६ मार्च १९९१ ला पाठिंबा काढून घेतला आणि १९९१ ला दहाव्या लोकसभेच्या निवडणुका घोषित करण्यात आल्या. नोव्हेंबर १९८९ ते जून १९९१ केवळ १७-१८ महिन्याच्या अल्पकाळात दोन सरकारे आणि दोन पंतप्रधान या देशाने पाहिले.

११.२.४ बारावी लोकसभा निवडणुक (१९९८) :

१९९१-१९९६ या काळात केंद्रात काँग्रेसची सत्ता होती. १९९१ च्या निवडणुकीच्या दुसरा टप्पा सुरु होण्यापूर्वीच राजीव गांधी यांची हत्या झाली. त्यामुळे काँग्रेसला जनतेची सहानुभूती मिळाली. काँग्रेसने साम्यवादी व इतर पक्षांच्या सहाय्याने सरकार स्थापन केले. पी.व्ही. नरसिंहराव हे पंतप्रधान झाले. त्यांनी पाच वर्षाचा कार्यकाल पूर्ण केला. परंतु त्यानंतर केंद्रात पुढील दोन निवडणूका अस्थिर सरकारांमुळे अगदी अल्प काळातच झाल्या. केवळ दोन वर्षाच्या काळात अटल बिहारी वाजपेयी, एच्. डी. देवेगौडा आणि इंद्रकुमार गुजराल असे तीन पंतप्रधान झाले. त्यामुळेच शेवटी मार्च १९९८ मध्ये बाराव्या लोकसभेची निवडणुक घेण्यात आली.

बाराव्या लोकसभा निवडणुकीत निवडणुकीपूर्वीच आघाड्या निर्माण केल्या होत्या. त्यामुळे अनेक राज्यात राष्ट्रीय पक्ष आणि प्रादेशीक पक्ष एकत्र आले होते. भारतीय जनता पक्षाने ही आपली हिंदुत्वावादी भूमिका सोडून इतर पक्षांबरोबर सहकार्य करुन निवडणुकपूर्व आघाडी स्थापन केली. यावेळी केवळ भारतीय जनता पक्षाला १८० जागा मिळाल्या. भारतीय जनता पक्षासह त्यांच्या आघाडीला २५२ जागा मिळाल्या. तर काँग्रेसला केवळ १०० जागा मिळाल्या. तर काँग्रेससह त्यांच्या आघाडीला १६६ जागा मिळाल्या. राष्ट्रीय मोर्चा आणि डावी आघाडी यांची तिसरी आघाडी होती. त्यांना केवळ ९६ जागा मिळाल्या यावेळी भाजपसह इतर पक्षांच्या आघाडीचे सरकार सत्तेवर आले. अटलबिहारी वाजपेयी पंतप्रधान झाले. परंतु हे सरकारही केवळ तेरा महिने सत्तेवर राहिले. आणि १९९९ मध्ये तेराव्या लोकसभेची मध्यावधी निवडणुक झाली. त्यात भाजप आणि आघाडीला (N.D.A) बहुमत मिळाले. १९८९ नंतरच्या १० वर्षाच्या काळात पाच वर्षासाठी पंतप्रधान श्री. अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखाली सरकार निर्माण झाले.

११.२.५ चौदावी लोकसभा निवडणुक (२००४) :

१९९९ मध्ये तेराव्या लोकसभा निवडणुकीत भारतीय जनता पक्ष व त्यांच्या आघाडीला (N.D.A) प्रथमच केंद्रात बहुमत मिळून पाच वर्षे स्थीर सरकार देण्याची संधी मिळाली. परंतु २००४ च्या चौदाव्या लोकसभा निवडणुकीत मतदारांनी नॅशनल डेमॉक्रटीक अलायन्स (N.D.A) च्या विरोधात कौल दिला आणि काँग्रेसला व त्यांच्या युनायटेड प्रोग्रेसीव्ह अलायन्सला पूर्ण बहुमत देऊन काँग्रेसला सत्तेवर आणले.

२० एप्रिल आणि १० मे २००४ या काळात चार टप्प्यात चौदाव्या लोकसभेची निवडणुक पार पाडण्यात आली. या निवडणुकीत काँग्रेस व त्यांच्या घटक पक्षांना ५४३ जागांपैकी २७५ जागा जिंकल्या. त्यात काँग्रेसने १४५ जागांवर विजय मिळविला. तर भारतीय जनता पक्ष व त्यांच्या सहकारी पक्षाना म्हणजेच डी.एन.ए. ला १८५ जागा मिळाल्या. भारतीय जनता पक्षाने १३८ जागा जिंकल्या. तेराव्या लोकसभेच्या तुलनेत काँग्रेसला व त्याच्या आघाडीला ८३ जागांचा फायदा झाला तर भा.ज.प. व आघाडीला ८९ जागांचे नुकसान झाले.

या निवडणुकीत काँग्रेस व आघाडीत काँग्रेस शिवाय समाजवादी पार्टी, राष्ट्रीय जनता दलाने, द्रविड मुन्नेत्री कळघम, राष्ट्रवादी काँग्रेस, तेलंगणा राष्ट्र समिती, झारखंड मुक्ती मोर्चा, इ. पक्षांनी सहभाग घेतला.

भा.ज.प. आणि अलायन्स मध्ये भारतीय जनता पक्षासह शीवसेना (१२), बिजू जनता दल (११), शिरोमणी अकाली दल (०८), जनता दल (युनायटेड) (०७), नॅशनल तृणमूल काँग्रेस (२), नागालंड पिपल्स फ्रंन्ट (१), मिझो नॅशनल फ्रन्ट (१) या पक्षांनी निवडणुकीत सहभाग घेतला.

१९९६ च्या केंद्रातील सरकार सतत अस्थिर राहिले होते. १९९९ मध्ये वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाने जरी स्थिर सरकार दिले तरी २००४ च्या निवडणुकीत वाजपेयी सरकारला व त्यांच्या "इंडिया शायनिंग" या घोषणेला लोकांचा पाठिंबा मिळाला नाही. यावेळी नेहरु घराण्याच्या सोनिया गांधी यांनी सक्रिय राजकारणात भाग घेतला. त्यांच्या भारतीय मतदारांवर विशेषतः ग्रामीण मतदारांवर मोठा प्रभाव पडला आणि काँग्रेससह आघाडीला पूर्ण बहुमत मिळाले. सोनिया गांधीच्या प्रभावामुळेच निवडणुकीत प्रचंड यश मिळाले म्हणून काँग्रेस पक्षाने सोनिया गांधी यांनीच पंतप्रधान व्हावे असा हट्टच धरलेला होता. परंतु भारतीय जनता पक्षासह शरद पवार यांचाही त्यास विरोध होता. सोनिया गांधी या मूळ भारतीय वंशाच्या नसल्याचा मुद्दा उचलून धरण्यात आला. अशा परिस्थितीत अर्थतज्ञ व अल्पसंख्य समाजातील श्री. मनमोहन सिंग यांची संसदीय नेतेपदावर निवड करुन त्यांना पंतप्रधान करण्यात आले. त्यामुळे सोनिया गांधीची प्रतिमा आणखीनच उजळली. आणि १५ व्या लोकसभा निवडणुकीतही भारतीय मतदारांनी पुन्हा काँग्रेसला व आघाडीला पूर्ण बहुमत देऊन पुन्हा सरकार स्थापनेची संधी दिली. चौदाव्या निवडणुकीनंतर काँग्रेस व आघाडीला बहुमत मिळाले असले तरी बहुजन समाज पक्ष, समाजवादी पक्ष, केरल काँग्रेस आणि डाव्या पक्षांनी काँग्रेसला सरकार स्थापन्यासाठी बाहेरुन पाठिंबा दिलेला होता.

आपली प्रगती तपासा :

१) १९७७ च्या निवडणुकीतील पक्षीय राजकारणावर चर्चा करा.

____

____

____

____

११.३ सारांश

भारतीय संसदीय लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत बहुपक्ष पद्धती निर्माण झालेली आहे. पहिल्या निवडणुकीपासून ते १९६७ पर्यंत भारतीय राजकारणावर काँग्रेसची एकहाती सत्ता राहिलेली होती. १९६७ नंतर काही घटक राज्यांमध्ये गैर काँग्रेसी सरकारे सत्तेवर आली. त्यामुळे काँग्रेसेत्तर पक्षांना राष्ट्रीय राजकारणावर प्रभाव टाकण्याची संधी मिळाली. पुढील निवडणुकीच्या काळात अनेक प्रकारच्या विचारधारा असलेल्या पक्षांची आघाडी निर्माण होऊ

लागली आणि केंद्रीय स्तरापासून घटक राज्याच्या राजकारणातही आघाड्यांची सरकारे सत्तेवर येऊ लागली. स्वातंत्र्याच्या चळवळीची पार्श्वभूमी असलेल्या व स्वबळावर सरकार स्थापन करणाऱ्या काँग्रेस पक्षालाही इतर पक्षांबरोबर आघाडी करावी लागत आहे. निवडणुकीच्या राजकारणामुळे राजकीय क्षेत्रात अनेक अस्थिर सरकारे निर्माण झाली त्यात अटलबिहारी वाजपेयींच्या तेरा दिवसाच्या सरकारचा उल्लेख करता येईल. या निवडणुकांमधून केवळ सत्ता प्राप्त करण्यासाठी तत्वहीन स्वरुपाच्या आघाड्या झाल्याचेही दिसून येते. अनेक वेळा निवडणुकीच्या माध्यमातून सत्ता हस्तगत करण्यासाठी राष्ट्रीय हितापेक्षा प्रादेशीकता, धर्म, जात यांचाही उपयोग करण्यात आलेला आहे. या निवडणुकांतून राष्ट्रीय पक्षांबरोबर प्रादेशिक पक्षांनाही राष्ट्रीय पातळीवर सत्ता प्राप्तीची संधी मिळालेली दिसून येते.

११.४ प्रश्न

१) लोकसभेच्या महत्त्वाच्या निवडणुकांचा आढावा घ्या.

२) गैसकाँग्रेसी पक्षांच्या दृष्टीने १९७७ व १९८९ या निवडणुकांचे व त्यातील पक्षीय राजकारणांचे विश्लेषण करा.

३) टिपा लिहा.

अ) १९५२ ची निवडणूक आणि काँग्रेसपक्ष.

ब) २००४ ची सार्वत्रिक निवडणुक.

क) पक्षीय राजकारण आणि निवडणुका.

❖❖❖❖

१२

राजकीय पक्ष : राष्ट्रीय पक्ष
(Political Parties : National Parties)

प्रकरणाची रचना :-

१२.० उद्दीष्ट
१२.१ प्रस्तावना
१२.२ भारतातील राजकीय पक्षपद्धताची वैशिष्ट्ये
१२.३ भारतातील पद्धतीचा विकास
१२.४ राष्ट्रीय पक्ष - व्याख्या, वैशिष्ट्ये
१२.५ सारांश
१२.६ प्रश्न

१२.० उद्दीष्ट

भारतातील राजकीय पक्षपद्धती आणि निवडणूकांचे राजकारण समजून घेणे.

१२.१ प्रस्तावना

लोकशाहीत राजकीय पक्षांना अतिशय महत्त्वपूर्ण स्थान असते. राजकीय पक्ष आपली विचारसरणी जनतेसमोर निवडणूकीच्या निमित्ताने आणि इतर वेळी मांडतात. ज्या राजकीय पक्षाची विचारसरणी नागरीकांना जास्त जवळची वाटते त्या पक्षाकडे जनता राज्यकारभार सोपविते. बहुमतात असलेला पक्ष राज्यकारभार चालवितो व इतर पक्ष कारभारावर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करतात. म्हणजेच लोकशाही राजकीय पक्षांशिवाय कार्य करू शकत नाही.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारताने लोकशाहीचा स्विकार केल्यामुळे राजकीय पक्ष हे भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा अविभाज्य घटक बनला आहे. भारताचा भौगोलिक विस्तार, प्रादेशिक विविधता, भाषा, धर्म, संस्कृतीची विविधता इत्यादीमुळे भारतात अनेक राजकीय पक्षांची निर्मिती झाल्याचे दिसून येते. भारताच्या पक्षपद्धतीचे स्वरूप बहुपक्षीय असले तरी १९८९ पर्यंत भारतात एक पक्ष प्रभुत्व पद्धती प्रचलित होती. त्यानंतर अनेक प्रादेशिक पक्ष उदयास आले. त्यामुळे भारतीय पक्षपद्धतीच्या स्वरूपात अनेक स्थित्यंतरे झाल्याचे दिसून येते. भारताच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक घटकांचाही प्रभाव भारतीय राजकीय व्यवस्थेवर पडल्यामुळे भारतात स्वतःची खास वैशिष्ट्ये असलेली पक्षपद्धती विकसित झाली आहे.

राजकीय पक्ष व्याख्या :

"राजकीय पक्ष म्हणजे समान राजकीय मते व ध्येय असणाऱ्या व्यक्तींची ऐच्छिक संघटना. ही संघटना शासनावर नियंत्रण ठेवून आपली धोरणं साध्य करण्याचा प्रयत्न करते."

प्रत्येक राजकीय पक्षाची विशिष्ट विचारप्रणाली, पक्षाचा कार्यक्रम, संघटना आणि उद्दिष्ट असते. राजकीय पक्ष म्हणजे आजच्या काळात 'निवडणूकीचे यंत्र' झाले आहे. राजकीय पक्षांना सत्ता मिळविणे व ती टिकविणे या दोन गोष्टीत रस असतो. त्याव्यतिरिक्त इतर गोष्टी त्यांना गौण असतात.

ग्लोबल इलेक्शन रेकॉर्ड या ग्रंथसंग्रहामध्ये असे मत व्यक्त केले आहे की, भारतात जवळजवळ सर्व राजकीय पक्षांचे निवडणूक जाहीरनामे बव्हंशी सारखेच असतात. पक्षाचे नांव व चिन्ह सोडल्यास; इतर बाबतीत सारखेच असतात.

१२.२ भारताच्या पक्षपद्धतीची वैशिष्ट्ये

१) **बहुपक्षपद्धती :** भारत भाषा, धर्म, जात, परंपरा, चालीरिती, संस्कृती इत्यादींची विविधता असलेला देश आहे. इत्यादींच्या बहुजिनसीपणामुळे भारतात अनेक राजकीय पक्ष अस्तित्त्वात आले आहेत.

२) **एकपक्ष प्रभुत्व पद्धती :** तांत्रिकदृष्ट्या आपल्याकडे बहुपक्ष पद्धती अस्तित्त्वात आहे. परंतू १९७७-७९, १९८९-९१, १९९६-९७, १९९८, १९९९-२००४ हा काळ वगळता केंद्रात काँग्रेस पक्षच सत्ताधारी पक्ष राहिला आहे. भारताच्या राजकीय पटावर काँग्रेसचे स्थान प्रमुखच राहिले आहे. काँग्रेस पक्षामुळे देशाला स्वातंत्र्य मिळाले अशी अनेक लोकांची समजूत आहे. बरेच राजकीय पक्ष व त्यांचे नेते हे काँग्रेस पक्षाचा कधीतरी एक भाग होते. राष्ट्रीय स्तरावर काँग्रेसला गंभीर धोका उद्भवलेला नव्हता. तथापि गेल्या काही वर्षांत काँग्रेसचा प्रभाव कमी होत असलेला दिसून येत आहे.

३) **दुर्बल व असंघटित विरोधी पक्ष :** लोकशाहीच्या यशस्वी वाटचालीसाठी बलवान विरोधी पक्ष आवश्यक असतो. परंतु भारतात विरोधी पक्ष दुर्बळ आहेत. विरोधी पक्षांची संख्या प्रचंड आहे त्यामुळे त्यांच्या सामर्थ्याचे विघटन होते.

४) **नेतत्वावर आधारीत :** नेतृत्त्वावर आधारित पक्ष हे भारतातील पक्ष पद्धतीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. पक्षाच्या नेत्याच्या नावाने त्या त्या राजकीय पक्षाला ओळखण्यात येते. नेत्यांमधील संघर्ष, त्यांचा अहंकार, त्यांच्यामधील बेबनाव हेच बहुतेक राजकीय पक्षांच्या स्थापनेचे कारण आहे. कोणत्याही दोन राजकीय पक्षांमध्ये तीव्र स्वरूपाचा वैचारीक संघर्ष दिसत नाही. पक्षनेतृत्त्वात मतभेद झाले की पक्षाचे विभाजन होते व नवीन पक्ष निर्माण होतो. बहुतेक सर्व राजकीय पक्षांनी विभाजन-एकत्रीकरण-पुन्हा विभाजन-पुन्हा एकत्रीकरण या मार्गाने वाटचाल केली आहे.

५) **पक्षांतर :** विविध राजकीय पक्षांचे सदस्य अनेकदा पक्षांतर करतांना आढळतात. अनेक वेळा या पक्षांतराचे कारण वैचारीक नसते. सत्ता मिळविण्याचा विचार सर्वात वरचढ ठरतो. कालचे शत्रू आजचे मित्र बनतात. निवडणूक जिंकल्यानंतर पक्षबदल करणे म्हणजे

एकप्रकारे मतदारांचा विश्वासघात होय. म्हणून पक्षांतरबंदीचे कायदे केले आहेत. पक्षांतर करणे ही भारतीय राजकारणाची एक गंभीर समस्या बनली आहे.

६) **दूरदृष्टीचा अभाव :** बहुतेक राजकीय पक्ष राज्यातील प्रश्नांचा गांभीर्याने विचार करताना आढळत नाहीत. भारतापुढील मोठ्या व गंभीर समस्यांवर या पक्षांकडे समाधानकारक उत्तरे नाहीत. दूरदृष्टीने परिस्थितीवर मात करण्याची गरज कोणालाच कोणत्याच राजकीय पक्षाला वाटत नाही. प्रत्येक प्रश्नावर तात्पुरते उत्तर शोधण्यावर त्यांचा भर असतो. निवडणूकीकडे लक्ष ठेवून असे पर्याय शोधले जातात पण त्यांच्या दूरगामी परिणामांकडे दुर्लक्ष करतात.

७) **प्रबळ प्रादेशिक पक्ष :** अनेक प्रांतात प्रादेशिक पक्ष स्थानिय प्रश्नांना वाचा फोडणे या भावनेने उदयाला आले आहेत. आपापल्या राज्यात काँग्रेसला पर्याय म्हणून हे पक्ष वावरतात. राष्ट्रीय पक्ष आपले हितसंबंध जोपासण्यास असमर्थ आहेत अशी लोकभावना आहे. या भावनेमुळे राज्यांमध्ये प्रादेशिक पक्ष प्रबळ होतात. भारताच्या आजच्या राजकारणामध्ये प्रादेशिकता भारतीय राजकारणातील प्रभावी घटक आहे. उदा. तामिळनाडूमध्ये १९६७ साली द्रविड मुन्नेत्र कळघम (DMK) या प्रादेशिक पक्षाने सत्ता मिळविली होती. आंध्र प्रदेशमध्ये तेलगू देसम पक्ष (TDP), उत्तर प्रदेशमध्ये समाजवादी पक्ष, पंजाबमध्ये अकाली दल, आसाममध्ये आसाम गणतंत्र परिषद हे प्रादेशिक पक्ष अस्तित्त्वात आहेत.

८) **लोकशाहीचे यश :** भारतीय पक्षपद्धतीचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे साम्यवादी पक्षांचा निवडणूकीतील सहभाग होय. सत्ता संपादनाचा मार्ग रक्तरंजित क्रांती किंवा वर्गसंघर्षातून जात नसून निवडणूकीच्या माध्यमातून जातो हे साम्यवादी पक्षांनी स्विकारले आहे. सुरूवातीच्या काळात ते निवडणूकीपासून दूर राहिले. नंतर मात्र त्यांनी निवडणूकीत भाग घ्यायला सुरूवात केली. हे भारतीय लोकशाहीचे यश आहे.

९) **पैशाचा दुरूपयोग :** प्रत्येक निवडणूकीत उमेदवाराने करायच्या खर्चावर कायद्याने मर्यादा घातलेल्या आहेत. परंतू बहुतेक राजकीय पक्ष या मर्यादा ओलांडतात. निवडणूक प्रचारावर प्रचंड खर्च होतो. या खर्चासाठी ते विविध ठिकाणांहून देणग्या स्विकारतात. देणगीदारांच्या अर्थातच त्या पक्षांकडून काही अपेक्षा असतात. अशा देवाण-घेवाणीतून चूकीची राजकीय व्यवस्था निर्माण होते. ही भारतातील राजकीय पक्षांची आजची वास्तवता आहे.

१०) **भारतीय पक्षपद्धती म्हणजे नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास आणि सत्तेचे राजकारण :** पक्षकारणाला महत्त्व देणारी झालेली आहे. प्रत्येक राजकीय पक्ष बरबटलेला, सत्तेसाठी हपापलेला दिसून येतो. देशाचे हित, योग्य विचारसरणी, नैतिक मूल्ये याचा विचार कोणत्याच राजकीय पक्षाच्या ठिकाणी उरला नाही.

आपली प्रगती तपासा :

१) भारतातील पक्षपद्धतीची वैशिष्ट्ये लिहा.

२) भारतातील पक्षपद्धतीवर टीप लिहा.

१२.३ भारतातील पक्षपद्धतीचा उदय व विकास

भारतात १८८५ साली भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. परंतू शासन संस्था राबविणे या उद्देशाने नाही तर पारतंत्र्यातून देशाला मूक्त करण्याचे मुख्य उद्दिष्ट ठेवून त्या काळातील मुस्लिम लिग व हिंदू महासभा यांना खऱ्या अर्थाने राजकीय पक्ष म्हणतात येणार नाही. कारण विशिष्ट जातींच्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्यासाठी या संघटना स्वातंत्र्यापूर्वी अस्तित्त्वात आल्या होत्या.

स्वातंत्र्यानंतर राजकीय पक्षांविषयी स्पष्टपणे कोणत्याही घटनात्मक तरतूदी करण्यात आल्या नाहीत. परंतू कलम १९ प्रमाणे नागरिकांना संघटना स्वातंत्र्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. त्याची परिणती म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळात नवनवीन राजकीय पक्ष उदयास येत आहे. राज्यघटनेच्या ३२४ व्या कलमान्वये निवडणूकांचे संचालन, मार्गदर्शन व नियंत्रण करण्याचे कार्य निवडणूक आयोगाकडे सोपविले आहे. त्यामुळे निवडणूका लढविणाऱ्या राजकीय पक्षांना मान्यता देणे, त्यांच्यासाठी चिन्हे राखून ठेवणे इत्यादी कामे हे आयोग करते.

भारतात पक्षपद्धतीचा विकास विविध टप्प्यात झाल्याचे दिसून येते :

१) **१९४७ ते १९७७ सुरुवातीचा कालखंड :** १९५० ला समाजवादी पक्ष, १९५१ ला भारतीय जनसंघ, १९५७ ला स्वतंत्र पक्ष, १९६६ ला शिवसेना इत्यादी पक्ष उदयास आले. पण या काळात एकपक्ष प्रभुत्त्व पद्धती अस्तित्त्वात होती. काँग्रेस अतिशय प्रभावी पक्ष होता.

२) **१९७७ ते १९८० :** जनता पक्षाची राजवट यासाठी हा कालखंड प्रसिद्ध आहे.

३) **१९८० ते १९८९ :** या काळात पुन्हा काँग्रेस पक्षाचे शासन होते. ह्या काळात एकपक्ष प्रभुत्त्व पद्धती होती.

४) **१९८९ पुढे :** बहुपक्षपद्धती व संमिश्रे आघाडी सरकार यासाठी प्रसिद्ध कालखंड आहे.

१२.३.१ भारतीय राजकीय पक्षांचे वर्गीकरण :

भारतातील राजकीय पक्षांचे वर्गीकरण विचारप्रणालीवर आधारीत आणि भौगोलिक तत्त्वावर आधारित याप्रमाणे करता येईल. वैचारिकदृष्ट्या राजकीय पक्षांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे करता येईल.

विचारप्रणाली आधारित :

१) **उजवे पक्ष :** उदा. भारतीय जनता पक्ष व त्यांचे मित्र पक्ष

२) **डावे पक्ष :** उदा. साम्यवादी पक्ष

३) **मध्यममार्गी पक्ष :** उदा. काँग्रेस, जनता दल इ.

भारतीय राजकीय पक्ष

क्र.	पक्ष (स्थापना)	संस्थापक	निवडणूक चिन्ह	अध्यक्ष
१.	काँग्रेस* (१८८५)	ए.ओ.ह्यूम	हाताचा पंजा	सोनिया गांधी
२.	भारतीय जनता पक्ष* (१९५१)	श्यामप्रसाद मुखर्जी	कमळ	व्यंकय्या नायडू
३.	जनता दल (यू)	शरद यादव	बाण	शरद यादव
४.	साम्यवादी पक्ष (एम)* (१९२४)	एम्.एन्.रॉय	विळा व गव्हाचे रोप	ए.बी.वर्धन
५.	साम्यवादी पक्ष* (१९६४)	डांगे	विळा, हतोडी व तारा	एच्.एस्.सुरजीत
६.	बी.एस्.पी.*	काशीराम	हत्ती	मायावती
७.	समाजवादी पक्ष	मुलायमसिंग यादव	सायकल	मुलायमसिंग यादव
८.	आर्.जे.डी. (१९९७)	लालूप्रसाद यादव	कंदील	लालूप्रसाद यादव
९.	शिवसेना (१९६६)	बाळासाहेब ठाकरे	धनुष्यबाण	बाळासाहेब ठाकरे
१०.	अण्णाद्रमुक (१९७२)	एम्.जी.रामचंद्रन	दोन पाने	जे. जयललिता
११.	द्रमुक (१९४९)	अण्णादुराई	उगवता सूर्य	एम्.करुणानिधी
१२.	अकाली दल (१९२५)	मास्टर तारासिंग	तराजू	प्रकाशसिंग बादल
१३.	तेलगू देसम (१९८२)	एन्.टी.रामाराव	सायकल	चंद्राबाबू नायडू
१४.	नॅशनल कॉन्फरन्स (१९३४)	शेख अब्दूल्ला	नांगर	फारूक अब्दूल्ला
१५.	तृणमूल काँग्रेस (१९९७)	ममता बॅनर्जी	फूल व गवत	ममता बॅनर्जी
१६.	बिजू जनता दल (१९९७)	नवीन पटनाईक	शंख	नवीन पटनाईक
१७.	आसाम गण परिषद (१९८५)	प्रफुल्ल मोहंता	हत्ती	ब्रिंदावन गोस्वामी
१८.	झारखंड मुक्ती मोर्चा	शिबू सोरेन	धनुष्य बाण	शिबू सोरेन
१९.	हरयाणा लोक दल (राष्ट्रीय)	देवीलाल	नगारा	ओमप्रकाश चौटाला
२०.	जनता दल (सेक्यूलर)	एच्.डी.देवेगौडा	ट्रॅक्टरवरील शेतकरी	एच्.डी.देवेगौडा

२१.	लोक जनशक्ती	रामविलास पासवान		रामविलास पासवान
२२.	राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष* (१९९९)	शरद पवार	घड्याळ	शरद पवार

आपली प्रगती तपासा :

१) भारतातील बहुपक्ष पद्धतीच्या विकासाचा आढावा घ्या.

१२.४ भारतीय राष्ट्रीय पक्ष

भौगोलिकदृष्ट्या राजकीय पक्षांचे वर्गीकरण १) राष्ट्रीय पक्ष २) प्रादेशिक पक्ष असे करतात.

१) राष्ट्रीय पक्ष : सध्या भारतात ६ राष्ट्रीय पक्ष आहेत. काँग्रेस, भारतीय जनता पक्ष, साम्यवादी पक्ष, साम्यवादी पक्ष (मार्किस्ट), बहुजन समाजवादी पक्ष आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष.

राष्ट्रीय पक्ष : या पक्षांना गेल्या सार्वत्रिक निवडणूकीमध्ये चार किंवा अधिक राज्यांमध्ये लोकसभा किंवा विधानसभेसाठी उमेदवार उभे करावे लागतात आणि एकूण वैध मतांपैकी कमीत कमी ६०% मते आपापल्या राज्यांत मिळवावी लागतात आणि कमीत कमी चार उमेदवार लोकसभेवर निवडून यावे लागतात किंवा त्यांच्या उमेदवारांनी संसदेच्या एकूण मतदार संघांपैकी २% जागा मिळविलेल्या असाव्या लागतात.

२) प्रादेशिक पक्ष : सध्या भारतात ४५ प्रादेशिक पक्ष आहेत. या पक्षांची स्थापना भाषा, धर्म इत्यादींच्या विभिन्नतेमुळे होते. त्यांचे महत्त्व त्या राज्यापुरते मर्यादित असते. उदा. शिवसेना, अकाली दल, तेलगू देसम इ.

प्रादेशिक पक्ष : या पक्षांच्या उमेदवारांना गेल्या सार्वत्रिक निवडणूकीत लोकसभा किंवा विधानसभेत त्या राज्यात एकूण वैध मतांपैकी कमीत कमी ६% मते मिळालेली असावी आणि कमीत कमी दोन उमेदवार विधानसभेवर निवडून आलेले असावे किंवा त्या राज्याच्या विधनसभेतील एकूण जागांपैकी ३% जागा जिंकलेल्या असाव्या.

या व्यतिरिक्त भारतात ७०२ नोंदणीकृत पक्ष आहेत.

१२.४.१ काँग्रेस पक्ष (भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस) :

या पक्षाची स्थापना १८८५ साली ए.ओ.ह्यूम यांनी मुंबईत केली. हा पक्ष देशातील स्वातंत्र्यलढ्यात आघाडीवर होता. पुढे दर्शविलेले कालखंड वगळता केंद्रात हा पक्ष सत्ताधारी पक्ष म्हणून कार्यरत राहिला आहे. १९७७-७९, १९८९-९१, १९९६-९७, १९९८ आणि १९९९-२००४. प्रा.रजनी कोठारी या पक्षाचे वर्णन काँग्रेस व्यवस्था/पद्धती असे करतात. या पक्षाचे १९६९ साली विभाजन झाले. काँग्रेस (आर्) व काँग्रेस (ओ) या दोन काँग्रेस अस्तित्त्वात आल्या. पक्षाचे दुसरे विभाजन १९७८ मध्ये झाले व काँग्रेस (आय्) आणि काँग्रेस (ओ) असे दोन पक्ष निर्माण झाले. १९९५ साली पक्षात पुन्हा फूट पडून काँग्रेस (टी) हा आणखी एक पक्ष तयार झाला. २००३ साली स्वतंत्र विदर्भ राज्याच्या निर्मितीच्या प्रश्नावरून पक्षात फूट पडून विदर्भ काँग्रेस हा पक्ष निर्माण झाला.

पक्षसंघटना :- काँग्रेसने आपली पक्षसंघटना राष्ट्रीय पातळीपासून गावपातळीपर्यंत बांधली आहे व विविध समित्यांतर्फे ही संघटना कार्य करते. तिची रचना खालीलप्रमाणे आहे.

अखिल भारतीय काँग्रेस समिती

↓

काँग्रेस कार्यकारिणी

↓

प्रदेश काँग्रेस समिती

↓

जिल्हा काँग्रेस समिती

↓

मंडळ काँग्रेस समिती

↓

गाव काँग्रेस समिती

या व्यतिरिक्त महिला व युवक काँग्रेस समिती आहेत.

विचार प्रणाली :

महात्मा गांधी व पंडित नेहरू यांचा पक्षाच्या विचारप्रणालीवरील प्रभाव उघड आहे. महाराष्ट्रात पक्षाने महात्मा फुले, डॉ.आंबेडकर यांचे विचार आत्मसात केले. श्रीमती इंदिरा गांधींच्या विचारांचा प्रभाव पक्षावर जाणवतो. त्यांच्या दारिद्र्य निर्मूलन, सामाजिक न्यायासह आर्थिक नियोजन इत्यादी कल्पनांचा समावेश पक्षाच्या कार्यक्रमात झालेला दिसतो. हा किंचित डावीकडे झुकलेला पक्ष आहे. समाजवादी विचारसरणी व समाजवादी समाजरचना हा या पक्षाच्या तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहे.

या पक्षाने मिश्र अर्थव्यवस्था, आर्थिक नियोजन यांची स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अंमलबजावणी केली. धर्मनिरपेक्षता हा या पक्षाच्या तत्त्वज्ञानाचा महत्त्वाचा भाग आहे. या पक्षाने अलिप्ततावाद, आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य आणि जागतिक शांततेचा पुरस्कार केला आहे.

काही विचारवंतांच्या म्हणण्याप्रमाणे गेल्या १५-२० वर्षात हा पक्ष किंचित उजवीकडे झुकू लागला आहे. पक्षाच्या आर्थिक विचारसरणीत मुलभूत बदल झाला आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून पक्षाने १९९१ पासून आर्थिक उदारीकरण स्विकारले व भारतीय अर्थव्यवस्थेची दारे जगासाठी खुली केली.

काँग्रेसचे वर्णन छत्रीसारखा पक्ष (Umbrella Party) असे करतात, कारण हा पक्ष समाजातील शक्य तितक्या गटांना, व्यक्तींना व हितसंबंधांना आपल्या छत्राखाली आणण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे या पक्षाचे स्वरूप अत्यंत व्यापक झाले आहे.

पक्ष कार्यक्रम :

पक्षाचा कार्यक्रम खालीलप्रमाणे आहे :

१) पंचायती राज्याची स्थापना म्हणजेच सत्तेचे विकेंद्रीकरण करणे.
२) भारताची एकता व अखंडता वाढीस लावणे.
३) विविध धर्मातील लोकांमध्ये सुसंवाद निर्माण करणे व धर्मनिरपेक्षतेचा प्रसार करणे.
४) रोजगार निर्माण करणे.
५) दारिद्र्य निर्मूलन करणे.
६) समाजातील दुर्बल घटकांचे व स्त्रियांचे रक्षण करणे.
७) आंतरराष्ट्रीय शांतता व सामंजस्य वाढीस लावण्यासाठी प्रयत्न करणे.

१२.४.२ भारतीय जनता पक्ष [B. J. P.] :

आजचा भारतीय जनता पक्ष हा हिंदू महासभा व राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (आर.एस.एस.) यांचे पुढचे पाऊल आहे. या पक्षाचा 'हिंदुत्वा' वर विश्वास आहे. महात्मा गांधीजींच्या हत्येनंतर राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघावर बंदी घातली. त्यावेळेस संघाच्या नेत्यांच्या मनात असे विचार आले की, संघाची राजकीय संघटना असावी. त्यावेळेपर्यंत संघ ही एक सांस्कृतिक, सामाजिक संघटना होती. म्हणून २१ ऑक्टोबर, १९५१ रोजी हिंदुत्वाचा प्रभावी प्रचार करण्यासाठी जनसंघाची स्थापना झाली. डॉ.श्यामप्रसाद मुखर्जी यांनी यासाठी पुढाकार घेतला.

सार्वत्रिक निवडणुकींमध्ये १९७१ पर्यंत पक्षाला मर्यादित यश मिळाले. शहरातील पांढरपेशा मध्यमवर्ग या पक्षाचा प्रमुख आधारस्तंभ आहे. पक्षाने आपली संघटना बांधण्यासाठी देशभर कार्य केले. याचा परिणाम म्हणून पक्षाला मिळणाऱ्या जागांमध्ये व मतांच्या टक्केवारीत वाढ झाली.

आणिबाणीनंतर १९७७ साली सत्तेवर आलेल्या जनता पक्षात हा पक्ष सहभागी झाला होता. १९७८ साली जनता पक्षात फूट पडली. जनसंघ श्री.मोरारजी देसाई यांच्यासोबत राहिला. नंतर १९८० साली पक्षात पुन्हा एकदा फूट पडली व श्री.अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्त्वाखाली भारतीय जनता पक्षाची स्थापना झाली. १९८६ साली पक्षाने उघडपणे हिंदुत्वाचा प्रसार करायला सुरूवात केली व त्यासाठी आक्रमक भूमिका घेतली. त्याचा फायदा पक्षाला १९८९ व १९९१ च्या सार्वत्रिक निवडणूकांमध्ये झाला. उत्तर प्रदेश, हिमाचल प्रदेश, मध्य प्रदेश आणि राजस्थानात हा पक्ष सत्तेवर आला. बाबरी मशिद प्रकरणावरून पक्षाला १९९३ च्या निवडणूकीत धक्का बसला.

भारतीय जनता पक्षाला इतर मित्रपक्षांसह १९९६ व १९९८ मध्ये थोड्या काळाकरता केंद्रात सत्ता मिळाली. १९९९ साली मित्रपक्षांसह हा सत्ताधारी पक्ष बनला व २००४ पर्यंत केंद्रात सत्तेवर राहिला.

पक्षाच्या मध्यममार्गी नेतृत्त्वात व आक्रमक हिंदुत्ववादी नेतृत्त्वात मतभेद आहेत.

विचार प्रणाली :

पक्षाने लहान राज्यांच्या निर्मितीस पाठिंबा दिला आहे. पक्षाचा सत्तेच्या केंद्रीकरणावर विश्वास आहे. कोणत्याही राजकीय किंवा आर्थिक प्रश्नावर आपले विशेष मत जाहीर केलेले नाही. हा उजवीकडे झुकणारा मध्यममार्गी पक्ष आहे. मध्यमवर्गाचा या पक्षाला पाठिंबा असल्यामुळे करात जास्त सवलती देण्याकडे या पक्षाचा कल असतो. हल्ली या पक्षाला शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांत रस निर्माण झाला आहे.

सहा वेगवेगळ्या मतदारसंघातून निवडणूक जिंकणारे श्री.अटलबिहारी वाजपेयी हे एकमेव नेते आहेत : बलरामपूर (१९५२, १९६७), ग्वाल्हेर (१९७१), दिल्ली (१९७७, १९८०), विदिशा (१९९१), गांधीनगर (१९९६) आणि लखनौ (१९९१, १९९६, १९९८, १९९९, २००४)

पक्ष कार्यक्रम :

१) जम्मू व काश्मिरला विशेष दर्जा देणारे घटनेचे ३७० वे कलम रद्द करणे.
२) समान नागरी कायद्यासाठी जनमत तयार करणे.
३) केंद्र-राज्य संबंधांना नवीन परिमाण देणे.
४) गोहत्या बंदी
५) स्वदेशीचा प्रसार
६) रोजगाराचा हक्क हा मुलभूत हक्क ठरला पाहिजे.
७) शेतीचा विकास
८) स्त्रियांना समान दर्जा
९) आंतरराष्ट्रीय शांतता व सामंजस्याचा प्रसार

१२.४.३ जनता पक्ष :

श्रीमती इंदिरा गांधीनी लादलेल्या आणीबाणीला प्रतिक्रियास्वरूप जनता पक्षाची स्थापना २५ मे, १९७७ रोजी झाली. भारतीय लोक दल, जनसंघ, समाजवादी पक्ष व काँग्रेस (ओ) हे पक्ष एकत्र येऊन जनता पक्ष निर्माण झाला. पक्षाच्या स्थापनेत लोकनेते श्री.जयप्रकाश नारायण यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. केंद्रातील पहिले बिगर काँगेस सरकार पक्षाने १९७७ साली स्थापन केले.

विचार प्रणाली :

जनता पक्षाने लोकशाही, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, मुलभूत हक्कांचे रक्षण, न्यायसंस्थेचे स्वातंत्र्य या गोष्टींचा पुरस्कार केला. संपत्तीचा हक्क हा मुलभूत हक्क असू नये असे पक्षाचे मत होते. ग्रामीण विकास, रोजगार निर्माण करणारे कारखाने आणि शेती या विषयांवर पक्षाचा भर होता. अंतर्गत मतभेदामुळे पक्ष जास्त काळ सत्तेवर राहू शकला नाही. समाजवादी पक्ष जनता पक्ष म्हणून अस्तित्त्वात राहिला. जनसंघाचे रूपांतर भारतीय जनता पक्षात तर भारतीय लोकदल लोकदल बनले.

पक्ष कार्यक्रम :

१) लोकशाही तत्त्वांचा पुरस्कार करून हुकूमशाही प्रवृत्तीचा प्रत्येक ठिकाणी विरोध करणे.
२) स्थिर शासन देऊन शांततामय मार्गाने सामाजिक बदल घडवून आणणे.
३) धर्मनिरपेक्षतेचा पुरस्कार
४) अर्थव्यवस्था व प्रशासनाचे विकेंद्रीकरण
५) समाजवादी समाजरचना अस्तित्वात आणून सार्वजनिक क्षेत्राला महत्त्व देणे.
६) अलिप्ततावाद, आंतरराष्ट्रीय मैत्री व स्वयंपूर्णतेतून राष्ट्राचे सामर्थ्य वाढविणे.
७) घटक राज्यांना जास्त सत्ता देणे.

१२.४.४ जनता दल :

जनता दलाची स्थापना १९८९ साली झाली व जनता पक्ष त्यात विलीन झाला. १९८९ च्या सार्वत्रिक निवडणूकीनंतर जनता दलाच्या नेतृत्वाखाली केंद्रात आघाडीचे शासन झाले. या शासनाला भारतीय जनता पक्ष व डाव्या पक्षांनी बाहेरून पाठिंबा दिला होता. बोफोर्स तोफांच्या खरेदी दरम्यान झालेल्या कथित भ्रष्टाचारामुळे या पक्षाला निवडणूकीत फायदा झाला व पक्ष सत्तेवर आला. १९९१ साली पक्षात फूट पडली आणि समाजवादी जनता दल अस्तित्त्वात आले. १९९४ साली पक्षात पुन्हा फूट पडली.

विचार प्रणाली :

हा मध्यममार्गी पक्ष आहे. त्याचा लोकशाही समाजवादावर व धर्मनिरपेक्षतेवर विश्वास आहे. ग्रामीण भागाचा व शेतीचा विकास, अधिक रोजगार निर्मिती, रोजगाराचा हक्क, गरिबी निर्मूलन, विकासातील असमतोल दूर करणे, स्त्रियांचा विकास, प्रसारमाध्यमांना स्वातंत्र्य आणि मंडल आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी यांची या पक्षाला आवश्यकता वाटते.

पक्ष कार्यक्रम :

१) इतर मागासवर्गीयांना शिक्षणात व नोकरीत २७% आरक्षण. थसेच आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना ५-१०% आरक्षण देणे.
२) रामजन्मभूमीचा प्रश्न न्यायालयीन मार्गाने सोडविणे.
३) शेतीमालाला किमान भाव देणे व शेतमजूरांचे शोषण थांबविणे.
४) दहा वर्षात बेरोजगारीचे निर्मूलन
५) केंद्र व राज्यांच्या संबंधांचे पुनरावलोकन
६) अमेरिका, सोविएत युनियन व आखाती देशांशी मैत्री

१२.४.५ साम्यवादी पक्ष :

काँग्रेसनंतर साम्यवादी पक्ष हा भारतातील सर्वात जुना पक्ष आहे. त्याची स्थापना १९२४ साली झाली. १९४२ च्या छोडो भारत आंदोलनास त्यांचा विरोध होता.

स्वातंत्र्यानंतर सुरूवातीला निवडणूकीच्या माध्यमातून सत्ता हस्तगत करण्यावर त्यांचा विश्वास नव्हता. परंतू कालांतराने साम्यवादी पक्ष निवडणूकीत सहभागी झाला. चीनी आक्रमणानंतर १९६४ साली पक्षात फूट पडून साम्यवादी पक्ष व मार्क्सवादी साम्यवादी पक्ष असे दोन पक्ष अस्तित्वात आले. १९६७ साली मार्क्सवादी साम्यवादी पक्ष फुटून साम्यवादी पक्ष (मार्क्सवादी-लेनिनवादी) निर्माण झाला. मार्क्सवादी-लेनिनवादी पक्षाला नक्षलवादी असेही म्हटले

जाते. या पक्षाचा प. बंगालमधील नक्षलबारी जिल्ह्यात बालेकिल्ला आहे. या पक्षाने जमीनदारांविरुद्ध हिंसक आंदोलन सुरू केले. केरळ, प. भंगाल व त्रिपुरामध्ये साम्यवादी पक्षाचे स्थान महत्त्वाचे आहे. भारतातील कामगार संघटना बांधण्यामागे या पक्षाचे मोठे योगदान आहे.

विचार प्रणाली :

साम्यवादाच्या मूलतत्त्वांवर या पक्षाचा विश्वास आहे. या मूलतत्त्वांनुसार क्रांती हेच सत्ता हस्तगत करण्याचे माध्यम आहे. भारतात मात्र १९५६ नंतर त्यांनी निवडणूक हे सत्ता मिळविण्याचे साधन आहे; या गोष्टीचा स्विकार केला. थ्यांच्या मताप्रमाणे वेठबिगारी संपुष्टात येणे, वेतनवाढ, स्त्रियांना समान दर्जा, अल्पसंख्यांकांना संरक्षण, परदेशी गुतवणूकीचे राष्ट्रीयीकरण आवश्यक आहे. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे जमीनदारांच्या जमिनी घेऊन त्यांचे वाटप भूमीहिनांमध्ये करायला हवे. वेजगाराचा हक्क हा मुलभूत हक्क हवा, वयाच्या १४ व्या वर्षापर्यंत मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण दिले जावे.

पक्ष कार्यक्रम :

१) सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून राज्यांना जास्त सत्ता दिली जावी.
२) नागरिकांच्या मुलभूत हक्कांचे रक्षण करण्यात यावे.
३) अमेरिकेच्या आर्थिक दबावाला विरोध
४) उस्त्रोगांचे राष्ट्रीयीकरण
५) कामगारांचा व्यवस्थापनात सहभाग
६) जमीन सुधारणा कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी
७) स्त्रिया व मागासवर्गीयांवरील अन्याय दूर करणे.

१२.४.६ बहुजन समाज पार्टी :

बहुजन याचा अर्थ बहुसंख्येने असलेले लोक. भारतीय समाज व्यवस्था, अर्थव्यवस्था आणि राजकीय व्यवस्थेतही परंपरेने वर्ण व जातीय श्रेष्ठत्व आलेल्या अल्पसंख्य लोकांचे वर्चस्व निर्माण झाल्याने व उर्वरित समाजही आपली ही अवस्था मान्य करुन प्रस्थापित वर्गालाच आपले नेतृत्व मानतो व स्वहिताविरोधी वर्तन करतो. ही परिस्थिती बदलून आजपर्यंत प्रगतीच्या सर्वच क्षेत्रात डावललेल्या वर्गाने सत्तेची मास्टर की आपल्या हातात घेतली पाहिजे या विचारधारेवर आधारीत असलेला पक्ष म्हणजेच बहुजन समाज पक्ष होय.

बहुजन समाज पार्टीची स्थापना १९८४ मध्ये मां. कांशिराम यांनी केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे त्यांचे प्रेरणा स्थान असून अनुसूचीत जाती, जमाती, इतर मागास वर्ग आणि अल्पसंख्याक हा या पक्षाचा जनाधार आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांबरोबरच महात्मा ज्योतीराव फुले, पेरियार रामस्वामी नायकर, बिरसा मुंडा, इ. बहुजन, आदिवासी, दलित समाजाच्या आदर्श स्त्री-पुरषांची विचारधारा ही या पक्षाची प्रेरणा आहे असे मानले जाते.

मां कांशीराम यांच्या प्रकृतीच्या कारणामुळे १९९० नंतर श्रीमती मायावती या पक्षाची धूरा संभाळू लागल्या या पक्षाने उत्तर प्रदेश चार वेळा समाजवादीपक्ष, भारतीय जनता पक्ष यांच्या मदतीने सत्ता हस्तगत केली होती. २००७ च्या विधानसभा निवडणुकीत या पक्षाने ४०३ जागांपैकी २०६ जागा जिंकून पूर्ण बहुमत प्राप्त केले होते.

आज बहुजन समाज पक्ष हा तिसऱ्या क्रमांकाचा राष्ट्रीय पक्ष आहे. १९८९ ते २००९ या काळात झालेल्या लोकसभांच्या निवडणुकीत या पक्षाने मिळविल्या जागा अशा - १९८९ मध्ये

०३, १९९१ मध्ये ०२, १९९६ मध्ये - ११, १९९८ मध्ये ०५, १९९९ मध्ये १४, २००४ मध्ये १९ तर २००९ मध्ये २१ जागा जिंकलेल्या आहेत. यावरुन या पक्षाचे लोकसभेतील संख्याबद सतत वाढत असल्याचे स्पष्ट होत आहे.

या पक्षाचा सर्वात मोठा प्रभाव उत्तर प्रदेशात असला तरी बिहार, छत्तीसगड, दिल्ली, हरियाना, मध्यप्रदेश पंजाब या राज्यात काही प्रमाणात प्रभाव आहे.

सुरुवातीला ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य या वर्ण व जाती गटांना सोडून उर्वरित ८५% असलेल्या समाजाचे आपण प्रतिनिधित्व करतो असा दावा करणाऱ्या बहुजन समाज पक्षाने २००७ च्या विधानसभेच्या निवडणुकीत "सोशल इंजिनिअरिंग" चा प्रयोग करुन एक तृतिंशपेक्षा अधिक जागा ब्राह्मण व ठाकूर उमेदवारांना दिल्या. त्यामुळे समाजातील सर्वच स्तरातून बहुजन समाज पक्षाला मतदान झाले व ४०३ पैकी २०७ जागा जिंकून पूर्ण व स्पष्ट बहुमत मिळविण्यास या पक्षाला यश मिळाले. यामुळे आपला पक्ष सर्व सामाजिक स्तरातील लोकांचे प्रतिनिधित्व करीत असल्याची प्रतिमा निर्माण करण्यात या पक्षाला यश मिळत आहे.

असे असले तरी २०१२ मध्ये झालेल्या उत्तर प्रदेशातील विधान सभेच्या निवडणुकीत या पक्षाला दारुण पराभवाला सामोरे जावे लागले. या निवडणुकीत समाजवादी पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळाले. आज उत्तर प्रदेश विधानसभेत बहुजन समाज पाटी विरोधी पक्ष म्हणून आपली भूमिका बजावत आहे.

१२.४.७ राष्ट्रवादी काँग्रेस :

ज्येष्ठ काँग्रेस नेते श्री.शरद पवार यांनी श्री.पी.ए.संगमा यांच्याबरोबर १९९९ साली या पक्षाची स्थापना केली. श्रीमती सोनिया गांधी यांच्या पंतप्रधान होण्याच्या मुद्यावरून या पक्षाची स्थापना झाली. पश्चिम महाराष्ट्रात या पक्षाचा मोठा प्रभाव आहे.

पक्ष स्थापनेच्या वेळी इतर मागासवर्गीयांबरोबर सत्ता वाटून घेण्याबद्दल श्री.पवार भाष्य करत असत. परंतू काळाच्या ओघात हा पक्ष मराठा-कुणबी युतीचा पक्ष बनला. २००४ मध्ये पक्षात फूट पडली. श्री.संगमा यांनी पक्ष सोडला व ते तृणमूल काँग्रेस पक्षात सहभागी झाले.

२००४ च्या निवडणूकीत पक्षाने आपली महाराष्ट्रातील परिस्थिती बळकट केली व काँग्रेस बरोबर सत्ताधारी पक्ष बनला.

१२.५ सारांश

भारतात बहुपक्ष पद्धती असली तरी राष्ट्रीय पातळीवर 'राष्ट्रीय पक्ष' म्हणून मान्यता असलेले पक्ष अत्यंत कमी आहेत. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस हा पक्ष स्वातंत्र्याच्या चळवळीतून उदयास आल्याने स्वतंत्र भारतात पहिल्याच निवडणुकीत बहुमताने सत्तेवर आलेला हा पक्ष आहे. तसेच आजपर्यंतच्या भारतीय राजकारणावर याच पक्षाचा प्रभाव राहिलेला आहे. दीर्घकाळ भारतीय राजकीय सत्ता याच पक्षाच्या हातात आहे. भारतीय जनता पक्ष व त्यांचे सहकारी यांनीही आघाडी करुन काही काळ सत्ता उपभोगली असली तरी आपापसातील हेवेदावे व वैचारिक मतभिन्नता यामुळे केंद्रीय सत्तेपासून सतत दूर राहिले आहेत. आज वरील दोन

पक्षाशिवाय साम्यवादी जनता दल व बहुजन समाजवादी पक्ष, राष्ट्रवादी काँग्रेस ह्यांना राष्ट्रीय पक्ष म्हणून मान्यता आहे.

१२.६ प्रश्न

१) भारतीय पक्षपद्धतीची वैशिष्ट्ये लिहा.
२) राष्ट्रीय पक्षांची माहिती द्या.
३) भारतीय पक्षपद्धतीच्या विकासाचा आढावा द्या.
४) टिपा लिहाः
   अ) राष्ट्रीय पक्ष.
   ब) कॉंग्रेस पक्ष.
   क) बहुजन समाज पार्टी
   ड) भारतीय जनता पक्ष

❖❖❖❖

१३

प्रादेशिक पक्ष आणि आघाड्यांचे राजकारण

प्रकरणाची रचना :

१३.० उद्दीष्ट
१३.१ प्रस्तावना
१३.२ प्रादेशिक पक्ष – व्याख्या, वैशिष्ट्ये
१३.३ निवडणूकांचे राजकारण
१३.४ सारांश
१३.५ प्रश्न

१३.० उद्दीष्ट

प्रादेशिक पक्षांचा विकास हे भारतीय राजकीय पक्षपद्धतीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. त्याशिवाय संमिश्र आघाडी सरकारे हाही भारतीय राजकारणातील अलिकडचा कल आहे. त्यामुळे प्रादेशिक पक्ष, आघाडी सरकार, निवडणूकांचे राजकारण समजून घेणे हे या पाठाचे उद्दिष्ट आहे.

१३.१ प्रस्तावना

काही राज्यांमध्ये प्रादेशिक पक्षांनी राष्ट्रीय पक्षांचा पराभव करून सत्ता मिळविली आहे. १९९० नंतर राष्ट्रीय पक्षांचा ऱ्हास आणि प्रादेशिक पक्षांचा विकास अधिकच झाला आहे. प्रत्येक राज्यामध्ये त्या राज्यातील प्रादेशिक पक्ष लोकप्रिय असलेला दिसून येतात. बरेचदा राष्ट्रीय पक्षांना सत्तेवर येण्यासाठी प्रादेशिक पक्षांची मदत घ्यावी लागते. आज आपल्या देशातील निम्मी राज्ये प्रादेशिक पक्षांच्या हातात आहेत.

१३.२ प्रादेशिक पक्षाची वैशिष्ट्ये

१) **विशिष्ट चळवळीतून उदय :** बहुतेक प्रादेशिक पक्षांमागे प्रादेशिक चळवळ असल्याचे दिसून येते. उदा. हिंदी विरोधी चळवळीतून द्रमुक लोकप्रिय झाला. बेकायदेशीर घुसखोरांच्या विरोधी चळवळीमुळे आसाममध्ये आसाम गणतंत्र परिषद पक्ष लोकप्रिय झाला. महाराष्ट्रात मराठी लोकांच्या हितसंबंधांचे संरक्षण या मुद्यावर शिवसेना, मनसे पक्ष लोकप्रिय झालेत. सत्तेत आल्यानंतर हे पक्ष राजकीय व्यवस्थेचा भाग होतात. अनेक प्रादेशिक पक्ष काँग्रेसला विरोध करत सत्तेवर आले.

२) **एक भाषिक राज्य :** भारतात भाषावार प्रांतरचना झाल्यानंतर प्रत्येक राज्यामध्ये भाषिक आणि प्रादेशिक अस्मिता जोपासली गेली. केंद्रामध्ये प्रांताच्या नेत्यांना वजन प्राप्त झाले. त्यातच प्रांतीय नेत्यांनी सत्तेचे राजकारण मध्यवर्ती करून प्रादेशिक पक्षांच्या विकासाला चालना दिली. उदा. काही राज्यात आर्थिक विकासासाठी वेगळ्या राज्याची मागणी होत आहे. उदा. स्वतंत्र विदर्भाची मागणी. काही पक्ष वांशिकता या घटकाला महत्त्व देवून उदयास आले आहे. उदा. झारखंड मुक्ती मोर्चा पक्ष, गोरखा लॅन्डची मागणी करणारा पक्ष. भाषा प्रश्नावरून द्रमुक पक्षाची स्थापना झाली. प्रादेशिकता हे त्याचे मुख्य कारण आहे.

३) **आघाड्यांचे राजकारण आणि प्रादेशिक पक्ष :** एक मोठा राष्ट्रीय पक्ष आणि त्याभोवती गोळा झालेले छोटे मोठे प्रादेशिक पक्ष अशी आघाडी करून सत्तेवर येण्याचे प्रमाण भारतीय राजकारणात वाढले आहे. अर्थात भारतातील बहुपक्षीय राजकारणाचा हा परिणाम आहे.

भारतामध्ये धर्म, जाती, संस्कृती, भाषा इत्यादी गोष्टींची विविधता आहे. काही राजकीय पक्षांची स्थापना या विभिन्नतेवर झालेली आहे. भारतात ४५ प्रादेशिक पक्ष व ७०२ नोंदणीकृत पक्ष आहेत. बऱ्याच राज्यांमध्ये काँग्रेसला पर्याय म्हणून हे पक्ष कार्य करतात.

प्रादेशिक पक्षांचे दिवसेंदिवस महत्त्व वाढत आहे. आपल्या विशिष्ट गरजांची, मागण्यांची पूर्ती राष्ट्रीय पक्ष करू शकत नाहीत. त्याऐवजी प्रादेशिक पक्ष या मागण्यांना न्याय देऊ शकतील असे लोकांना वाटते. दुसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे केंद्रात कोणत्याही एका राजकीय पक्षाला बहुमत मिळत नसल्याने प्रादेशिक पक्षांचे स्थान महत्त्वाचे ठरते.

अर्थात काही वेळा प्रादेशिक पक्ष धोकादायक ठरू शकतात. कारण प्रादेशिक पक्षांना राष्ट्रीय दृष्टिकोन नसतो. ते अतिरेकी व टोकाची भूमिका घेतात. भारताच्या एकात्मतेला बाधा आणू शकतात. राज्यात अस्थैर्य निर्माण करू शकतात. प्रादेशिक पक्षांनी आपल्या प्रादेशिक हितसंबंधांचे रक्षण व राष्ट्रीय एकता यात समतोल साधला पाहिजे.

१३.२.१ प्रादेशिक राजकीय पक्ष

क्र.	राज्य	पक्ष
१.	आंध्र प्रदेश	तेलगू देसम
२.	आसाम	आसाम गण परिषद
३.	गोवा	महाराष्ट्रवादी गोमांतक पक्ष
४.	गुजरात	महा गुजरात जनता पक्ष
५.	हरयाणा	विशाल हरयाणा विकास मंच
६.	जम्मू आणि काश्मिर	नॅशनल कॉन्फरन्स
७.	झारखंड	झारखंड मुक्ती मोर्चा
८.	महाराष्ट्र	शिवसेना, रिपब्लिकन पक्ष, शेतकरी कामकरी पक्ष, मनसे
९.	मणिपूर	मणिपूर पिपल्स पार्टी

१०.	मिझोराम	मिझो नॅशनल फ्रंट
११.	नागालँड	नागालँड पिपल्स पार्टी
१२.	पंजाब	अकाली दल
१३.	सिक्कीम	सिक्कीम संग्राम परिषद
१४.	तामिळनाडू	द्रविड मुन्नेत्र कळघम, अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कळघम, तामिळ मनिल काँग्रेस
१५.	पश्चिम बंगाल	फॉर्वर्ड ब्लॉक, रिव्होल्यूशनरी सोशॅलिस्ट पार्टी
१६.	बिहार	राष्ट्रीय जनता दल, समता पार्टी
१७.	केरळ	केरळ काँग्रेस, मुस्लिम लिग
१८.	कर्नाटक	कर्नाटक रयत संघ
१९.	ओरीसा	बिजू जनता दल

यापैकी काही महत्त्वाच्या प्रादेशिक पक्षांचा अभ्यास आपण करणार आहोत.

१३.२.२ अकाली दल :

१९२५ च्या शीख गुरुद्वारा कायद्यामुळे शिरोमणी गुरुद्वारा प्रबंधक समिती स्थापन झाली. शीखांच्या धार्मिक स्थळांचे-गुरुद्वारांचे व्यवस्थापन करणे हे या समितीचे काम आहे. या समितीच्या राजकीय शाखेला अकाली दल म्हणतात.

हा पक्ष केवळ शीख धर्मियांसाठी खुला आहे. केवळ शीख धर्मातील लोकांनाच हा पक्ष सामावून घेतो. सर्व प्रादेशिक पक्षांपैकी कदाचित सर्वात जास्त वाद निर्माण करणारा पक्ष असू शकेल.

ब्रिटीशांच्या काळात त्यांच्या राजकीय नीतीचा परिणाम म्हणून शीखांना धार्मिक प्रतिनिधित्व मिळाले. त्यामुळे शीख राजकारणात सक्रिय झाले. त्या काळात हिंदू व मुस्लिम जमीनदारांचा युनियनिस्ट पक्ष प्रभावशाली होता. त्यांना पंजाबचे विभाजन नको होते. भारत व पाकिस्तान दरम्यान पंजाबचे तटस्थ राज्य असावे अशी त्यांची मागणी होती. ही मागणी अस्विकृत झाली.

१९६६ साली पंजाबचे विभाजन शीख बहुसंख्य पंजाब, हिंदू बहुसंख्यांक हरयाणा व केंद्रशासित चंदीगड मध्ये झाले. अकाली दलाला १९६७ व १९७७ मध्ये पंजाबात सत्ता मिळाली. या दरम्यान पंजाबमधील अतिरेकी कारवायांमध्ये वाढ झाल्यामुळे राष्ट्रपती राजवट आणावी लागली. सुवर्ण मंदिरातील शीख अतिरेक्यांच्या कारवायांना पायबंद घालण्यासाठी भारतीय लष्कर सुवर्ण मंदिरात १९८४ साली शिरले. या 'ऑपरेशन ब्ल्यू स्टार' मुळे शीख धर्मियांच्या भावना दुखावल्या गेल्या. त्याच्या परिणामस्वरूप श्रीमती गांधींची हत्या त्यांच्या सुरक्षा रक्षकांनी केली.

त्यानंतर श्री.राजीव गांधी व संत लोंगोवाल यांनी पंजाब करार केला. या करारानुसार पंजाबमध्ये निवडणूक घेतली व अकाली दल सत्तेवर आले. पण परिस्थिती बिघडतच होती. या दरम्यान अकाली दलाचे विभाजन होऊन बर्नाला गट व बादल गट वेगळे झाले. १९९१ च्या

निवडणूकीत काँग्रेसला सत्ता मिळाली. श्री.बिआंत सिंग मुख्यमंत्री झाले. त्यानंतर पंजाबमधील परिस्थिती हळूहळू सुधारू लागली.

पक्षाचा 'शीख राष्ट्रावर' विश्वास आहे. पक्षातील जहाल गटाला भारतापासून वेगळे होऊन स्वतंत्र राज्य स्थापन करायचे आहे. जहाल गटांनी मवाळांवर ताबा मिळविला आहे.

विचार प्रणाली व पक्ष कार्यक्रम :

पक्षातील अतिरेक्यांना 'खलिस्तानाचे' स्वतंत्र राज्य हवे आहे तर मध्यममार्गींना जास्त स्वायतत्ता हवी आहे. गुरुमुखीला पंजाबच्या अधिकृत भाषेचा दर्जा देण्यात यावा आणि चंदीगडसह हरयाणा व राजस्थानमधील शीख बहुसंख्य भाग पंजाबला जोडण्यात यावा अशी या पक्षाची मागणी आहे.

१३.२.३ द्रविड मुन्नेत्र कळघम (द्रमुक) :

तामिळींच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक प्रश्नांमुळे व आकांक्षांमुळे द्रमुकचा जन्म झाला. 'द्रविडी अस्मिता" जपण्यासाठी पक्ष अस्तित्त्वात आला. १९२५ साली मागासवर्गीय समाजातील श्री.इ.व्ही.रामस्वामी नायकर यांनी स्वाभिमान जपण्यासाठी एक चळवळ सुरू केली. थ्यापूर्वी १९१७ साली ब्राह्मणांना विरोध करण्यासाठी जस्टीस पक्षाची स्थापना झाली होती. १९४४ साली दोन्ही गट एकत्र येऊन नायकर यांच्या नेतृत्त्ााखाली द्रविड कळघमची स्थापना झाली. या संघटनेने आक्रमक भूमिका घेतली.

पक्षातील जवळजवळ ३/४ सदस्य बरोबर घेऊन १९४९ साली श्री.अण्णादुराई पक्षातून बाहेर पडले व त्यांनी द्रमुकची स्थापना केली. द्रमुकने तामिळी अस्मितेचा प्रसार करून कनिष्ठ मध्यमवर्ग, तरुण व मागास जातींचा पाठिंबा मिळविला. १९६७ साली तत्कालीन मद्रास राज्यातील सत्ताधारी पक्ष बनला व लोकसभेतील सर्वात मोठा विरोधी पक्ष बनला. १९७१ साली त्यांनी राज्याचे मद्रास हे नाव बदलून तामिळनाडू हे नाव ठेवले.

श्री.अण्णादुराईंचा १९६९ साली मृत्यू झाला. थ्यानंतर श्री.करुणानिधी व श्री.एम.जी.रामचंद्रन यांच्यातील सत्तास्पर्धा तीव्र झाली. थ्यातूनच १९७२ साली पक्षात फूट पडून श्री.एम.जी.रामचंद्रन यांनी ऑल इंडिया अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कळघमची (अण्णाद्रमुक) स्थापना केली. १९८८ साली श्री.रामचंद्रन यांच्या मृत्यूनंतर द्रमुक सत्ताधारी पक्ष बनला. १९९१ साली अण्णाद्रमुक सत्तेवर आला तर १९९६ साली द्रमुक सत्तेवर आला. धेन्ही पक्ष एक आड एक वेळा सत्तास्थानावर राहिले आहेत.

विचार प्रणाली :

दोन्ही पक्षांना तामिळी अस्मिता जागृत ठेवायची आहे. दोन्ही पक्ष ब्राह्मणविरोधी आहेत. थ्यांना स्वतंत्र, स्वायत्त तामिळनाडू हवा आहे.

तामिळींवरील हिंदीच्या सक्तीला त्यांचा विरोध आहे. त्यांना लोकांना चांगले जीवनमान आणि रोजगार द्यायचा आहे. हा पक्ष डाव्या विचारांकडे झुकणारा आहे.

१३.२.४ तेलगू देसम पक्ष :

१९७० च्या दशकात काँग्रेसच्या नेत्यांच्या आंध्र प्रदेशातील धोरणांमुळे व सतत हस्तक्षेप करण्याच्या पद्धतीमुळे तेलगू देसमचा जन्म झाला. वज्याचे मुख्यमंत्री सतत बदलणे, तत्कालीन मुख्यमंत्री श्री.टी.अंजय्या यांना अपमानास्पद वागणूक देणे अशा कारणांमुळे आंध्र प्रदेशातील लोकांच्या भावना दुखावल्या गेल्या होत्या. श्री.एन.टी.रामाराव – एक लोकप्रिय नट - यांनी लोकांना आपला आत्मसन्मान जपण्याचे भावनिक आवाहन केले. तेलगू भाषकांच्या आत्मसन्मान जपण्याच्या या चळवळीचे रुपांतर तेलगू देसम पक्षाच्या स्थापनेत झाले. न पक्ष १९८२ साली स्थापन झाला.

हा पक्ष १९८३ साली आंध्र प्रदेशातील सत्ताधारी पक्ष झाला. तेव्हापासनू १९८९ व २००४ मधील निवडणूका वगळता हा पक्ष सत्तेवर राहिला आहे.

१९८४ च्या लोकसभा निवडणूकीत तेलगू देसम हा लोकसभेतील सर्वात मोठा विरोधी पक्ष होता.

विचार प्रणाली व पक्ष कार्यक्रम :

श्री.एन.टी.रामाराव यांनी तेलगूंच्या आत्म-सन्मानाच्या मुद्यावर भर दिला आणि प्रादेशिक प्रश्न सोडविण्याकडे विशेष लक्ष पुरविले जाईल असे सांगितले. काम्मांकडे (आंध्र प्रदेशातील एक जात) होत असलेल्या दुर्लक्षाकडे लक्ष वेधले. लोकांना २ रू. प्रति किलो तांदूळ देण्यासारख्या योजना त्यांनी आखल्या. थ्यामुळे त्यांना भरपूर लोकप्रियता लाभली. अर्थातच त्याचा मोठा बोजा राज्यशासनाच्या तिजोरीवर पडून राज्यशासन जवळजवळ कर्जबाजारी झाले.

थ्यांच्यानंतर मुख्यमंत्रीपदावर आलेल्या श्री.चंद्राबाबू नायडू यांनी राज्याचा विकास घडवून आणण्यावर भर दिला. आधुनिक काळाला अनुसरून माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राला विशेष सवलती उपलब्ध करून दिल्या. उस्त्रोजकांना राज्यात उस्त्रोग सुरू करायला बोलावून त्यांना आवश्यक असलेल्या मुलभूत सुविधा पुरविल्या. थ्यामुळे हैद्राबादचा कायापालट झाला. परंतु या प्रक्रियेत शेतीकडे दुर्लक्ष झाले व त्यांना आपली सत्ता गमवावी लागली.

१३.२.५ शिवसेना :

श्री.बाळासाहेब ठाकरे यांच्या प्रयत्नातून १९६६ साली शिवसेनेची स्थापना झाली. हिंदुत्वाचा प्रचार करणारी ही एक आक्रमक चळवळ आहे. महाराष्ट्रातील 'भूमिपुत्रांचे" हक्क जपणारी ही संघटना आहे.

सुरूवातीच्या काळात शिवसेनेचे स्वरुप बिगर-राजकीय संघटना असे होते. त्यावेळी ही संघटना निवडणूकीच्या राजकारणापासून दूर होती. ने संघटना मराठी लोकांचे हितसंबंध जोपासणारी संघटना होती. भूमिपूत्रांना नोकरीत ८०% आरक्षण असावे, अशी त्यांची मागणी होती. आपली संघटना ही मुंबई, ठाणे व कोकणातील मराठी माणसांची संघटना आहे, असे ते मानतात.

१९८५ सालापासून ही संघटना प्रादेशिक राजकीय पक्ष या स्वरूपात कार्यरत झाली. मुंबई व ठाणे महानगरपालिकांवचर पक्षाला वर्चस्व स्थापन करता आले. पक्षाने आपली संघटना ग्रामीण भागात बांधली. १९९१ साली श्री.छगन भुजबळ यांच्या नेतृत्त्वाखालील एक गट काँग्रेस पक्षात सामील झाला. १९९५ मध्ये भारतीय जनता पक्षाबरोबर हा पक्ष सत्तेवर आला. श्री.राज ठाकरे २००५ साली पक्षातून बाहेर पडले व त्यांनी आपला स्वतंत्र पक्ष स्थापन केला.

मुंबईतील मराठी माणसाचे हितसंबंध जपणाऱ्या पक्षापासून वाढत जाऊन शिवसेना राष्ट्रीय राजकारणातील खेळाडू बनली आहे. भाजप बरोबरच्या युतीतून शिवसेना राष्ट्रीय क्षितिजावर उगवली.

शिवसेनेच्या दलितांबद्दलच्या भूमिकेत लक्षणीय बदल झाला आहे. १९७० व १९८० च्या दशकात शिवसेना दलितविरोधी होती. णात्र २००४ पासून 'शिवशक्ती" व 'भिमशक्ती" एकत्र येण्यावर भर दिला जात आहे.

१९८४ पासून शिवसेना निश्चितपणे हिंदुत्वाकडे झुकली. थ्यामुळे पक्षाच्या लोकप्रियतेत वाढ झाली.

विचार प्रणाली व पक्ष कार्यक्रम :

शिवसेना 'हिंदुत्वाचा" प्रचार करते. भूमिपुत्रांना नोकरीत आरक्षण हवे अशी त्यांची भूमिका आहे. मुंबईतील झोपडपट्टीवासीयांना मोफत घरे देण्याचे पक्षाने वचन दिले होते. गरिबांसाठी झुणका-भाकरी केंद्र सुरू करण्यात आली. परंतू मोफत घरांचे प्रकल्प पूर्ण करु शकले नाही. पक्ष आता लोकांमधील आपल्या पायाचा विस्तार करीत आहे. त्यानुसार पक्षाच्या भूमिकेत बदल घडत आहे. मराठी माणसाबरोबर आता महाराष्ट्रीयन माणसाच्या हितसंबंधाची जोपासना करण्याचे पक्षाचे धोरण आहे.

१३.२.६ जम्मू ॲण्ड काश्मिर नॅशनल कॉन्फरन्स :

शेख अब्दुल्ला यांनी १९३८ साली द नॅशनल कॉन्फरन्स ऑफ जम्मू काश्मिरची स्थापना केली. 'नवीन काश्मिर' ही त्यांची घोषणा होती. त्यांच्या पक्षाला जमीनदारी पद्धती संपवायची होती. काश्मिरमधील लघू व गृह उद्योगांना चालना द्यायची होती. पदवीपर्यंतचे शिक्षण स्त्रियांना मोफत असावे, असे या पक्षाचे मत होते. पंडित नेहरूंच्या प्रभावामुळे पक्षाचे नाव बदलून 'ऑल जम्मू ॲण्ड काश्मिर नॅशनल कॉन्फरन्स' असे ठेवण्यात आले.

विचार प्रणाली व पक्ष कार्यक्रम :

पक्षाला सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार हवा होता. हा पक्ष मुस्लिम लीगच्या जातीयवादी राजकारणापासून दूर राहिला. घटनेच्या ३७० व्या कलमात होणाऱ्या कोणत्याही बदलास या पक्षाचा विरोध आहे. लोकशाही व धर्मनिरपेक्षतेवर या पक्षाचा विश्वास आहे. राज्यातील अतिरेकी कृत्यांना पायबंद घालावा असे या पक्षाला वाटते.

१३.२.७ आसाम गण परिषद :

आसाममधील विद्यार्थी चळवळीतून या पक्षाची स्थापना झाली. ऑल आसाम स्टुडन्टस् युनियन (आसू) ही संघटना परकीय नागरिकांच्या प्रश्नावरून सक्रिय झाली होती. बांगलादेशातून मोठ्या प्रमाणावर निर्वासित आसाममध्ये येत असत. त्यांच्यामुळे आसामी तरुणांना

नोकऱ्या मिळणे कठीण होत होते. या प्रश्नावरून तरुणांची तीव्र प्रतिक्रिया उमटत होती. या पक्षाची स्थापना १९८५ साली झाली व त्याच वर्षी हा पक्ष सत्तेवर आला.

विचार प्रणाली व पक्ष कार्यक्रम :-

सर्व बांगलादेशींना देशाबाहेर घालविणे हा या पक्षाचा प्रमुख कार्यक्रम होता. त्यामुळे आसामी तरुणांना रोजगाराच्या चांगल्या संधी उपलब्ध होतील असे पक्षाचे मत होते. राज्याचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे हे पक्षाचे प्रमुख ध्येय होते.

१३.२.८ मुस्लिम लीग :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्थापन झालेल्या मुस्लिम लीगपासून आजच्या मुस्लिम लीगची निर्मिती झाली आहे. भारतातील मुस्लिमांचे प्रतिनिधीत्व हा पक्ष करतो. निवडणूकीत या पक्षाला अत्यंत मर्यादित यश मिळाले आहे.

१३.२.९ शेतकरी कामकरी पक्ष (पीडब्ल्यूपी) :

केशवराव जेध्यांनी १९४८ साली काँग्रेस पक्ष सोडून या पक्षाची स्थापना केली. न पक्ष मार्क्सवादी विचारांचा होता. तथापि ब्राह्मणविरोधी लोकांना एकत्र आणण्याच्या प्रयत्नात हा पक्ष जातीय राजकारणात शिरला. निवडणूकीत पक्षाला फारसे यश मिळाले नाही.

१३.२.१० ऑल इंडिया रिपब्लिकन पार्टी :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सार्वजनिक क्षेत्रात पाऊल टाकल्यापासूनच अस्पृश्य जातीच्या राजकीय हक्कांना महत्त्व दिले होते. राजकीय सत्तेच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणता येईल. अशी त्यांची धारणा होती. त्यासाठीच त्यांनी १९३० मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाची तर १९४२ मध्ये शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनची स्थापना केली. १९३७ च्या मुंबई प्रांतीच्या विधिमंडळाच्या निवडणुकीत मजूर पक्षाने १३ जागा जिंकल्या होत्या. त्या तूलनेत शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनला फारसे यश मिळाले नाही. स्वातंत्र्यानंतर काँग्रेस पक्षाला भक्कम विरोधी पक्ष असावा अशी त्यांची धारणा होती. त्याच दृष्टीने सर्व काँग्रेस विरोधकांना एकत्र आणून ऑ.इं.रि. पक्ष स्थापन करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. परंतु त्यापूर्वीच त्यांचे निधन झाले. त्यांच्या निधनानंतर ३ ऑक्टोबर १९५७ रोजी रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडियाची () स्थापना झाली. याने संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत सहभाग घेऊन महाराष्ट्र गुजरात हा द्विभाषिक राज्याची विधानसभेची निवडणुक लढविली त्यात त्यांनी १३ जागा जिंकल्या.

या पक्षाचे अनेक नेते काँग्रेसमध्ये गेले. त्या काळात बॉ. राजाभाऊ खोब्रागडे, दादासाहेब गायकवाड, बी.सी. कांबळे, आर. डी. भंडारे, बी.पी. मौर्य, दादासाहेब रुपवते असे दिग्गज नेते होते.

भारतीय राज्यघटनेतील स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव या मुल्यांवर आधारित समाजाची पुनर्रचना करणे हे या पक्षाचे ध्येय असल्याने अस्पृश्यतेचे उच्चाटन करणे, दलितांना शोषणापासून संरक्षण मिळवून देणे, दलितांच्या सामाजिक व राजकीय हक्कांसाठी संघर्ष करणे, मोठ्या उद्योगांचे, जमीनीचे राष्ट्रीयीकरण करण्यासाठी संघर्ष करणे, नव बौद्धांना सवलती

मिळवून देणे, स्त्रियांच्या हक्कांसाठी लढणे, मागासलेल्या जाती जमातीना शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त करणे इ. कार्यक्रमावर या पक्षाचा भर होता.

परंतु या पक्षाला फुटीचे ग्रहण लागले. त्याकाळात अनेक दिग्गज नेते काँग्रेसमध्ये गेलेच परंतु आज या पक्षाचे असंख्य गटात रुपांतर झाले आहे. प्रत्येक जन आपलाच पक्ष हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा पक्ष व त्यांच्या विचारधारेप्रमाणे चालणारा पक्ष असल्याचा दावा करतो.

या गट-तातांच्या एकीकरणाचा अनेकवेळा प्रयत्न झाले परंतु निवडणुकीत कोणाला पाठिंबा द्यावयाचा यावरुन पुन्हा फूट पडत असे. १९९८ मध्ये रिपब्लिकन गटांनी एकत्र येऊन काँग्रेस बरोबर युती करुन लोकसभेची निवडणुक लढविली. त्यात रामदास आठवले, प्रकाश आंबेडकर, जोगेंद्र कवाडे, रा. सू. गवई हे चार खासदार निवडून आले. परंतु त्यानंतर पुन्हा ऐक्य भंग झाले.

सध्या अनेक गटांपैकी रामदास आठवले व प्रकाश आंबेडकर यांचे गट प्रभावी आहेत. रामदास आठवले यांनी सतत काँग्रेस व राष्ट्रवादीबरोबर राहून राजकारण करण्याचा प्रयत्न केला. पुढे तिसऱ्या आघाडीचा प्रयोग केला तोही अयशस्वी झाला व सध्या आंबेडकरी जनता ज्यांना आपला कट्टर विरोधक मानते त्या शिवसेना व भाजप बरोबर राजकीय युती केलेली आहे. तर प्रकाश आंबेडकर यांनी भारिपच्या माध्यमातून अकोला भागात आपला प्रभाव निर्माण केलेला आहे.

असे असले तरी या सर्वच गटा-तटांनी दलित समाजात राजकीय जाणीव जागृती निर्माण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावलेली आहे. केवळ ऐक्याअभावी त्याचा निवडणुकीत परिणामकारक व सकारात्मक परिणाम होत नाही.

१३.२.११ महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना (मनसे) :

शिवसेनाप्रमुख कै. बाळासाहेब ठाकरे यांचे पुतणे मा. राज ठाकरे यांनी ९ मार्च २००६ रोजी महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना या राजकीय पक्षाची स्थापना केली. रेल्वे इंजिन हे या पक्षाचे निवडणुक चिन्ह आहे. या पक्षाचा झेंडा तीन रंगात असून सर्वात वर निळा, मध्यभागी केशरी (भगवा) तर खालच्या बाजूस हिरवा अशा तिन रंगावे आढवे पट्टे आहेत. पक्षाच्या झेंड्यावरुन दलित, हिंदू आणि मुस्लिम यांना एकत्र करुन राजकीय क्षेत्रात आपला प्रभाव निर्माण करणे, महाराष्ट्राची सत्ता हातात घेणे, आणि दलित, हिंदु, मुस्लिम यांच्या समस्यांना प्राधान्य देऊन त्यांच्यातील सहकार्याच्या, बंधुत्वाच्या सबंधाला चालना देणे हा उद्देश स्पष्ट होतो.

मा. राज ठाकरे यांची राजकीय जडणघडण शिवसेनेत मा. बाळासाहेब ठाकरे यांच्या सानिध्यात आणि मार्गदर्शनानेच झाली. त्यांच्या भाषा शैली, वक्तृत्व इत्यादीवर बाळासाहेब ठाकरे यांचाच प्रभाव आहे. त्यांच्या अशा शैलीमुळेच तरुण वर्ग, महिला आणि मध्यमवर्गीय मराठी लोक त्यांच्या पक्षाकडे आकर्षित होत आहेत व त्यांच्या सभांना प्रचंड गर्दी होते. राज ठाकरे यांच्या राजकीय कारकिर्दीला शिवसेनेत सुरुवात झाली असली तरी शिवसेनेत बाळासाहेब ठाकरे यांचा उत्तराधिकारी म्हणून शिवसेनेच्या कार्याध्यक्षपदी बाळासाहेब ठाकरे यांचे सुपुत्र श्री उद्धव ठाकरे यांची नियुक्ती झाल्याने व राज ठाकरे यांना शिवसेनेच्या निर्णय प्रक्रियेतून सतत डावलले गेल्याने २७ नोव्हेंबर २००५ मध्ये त्यांनी शिवसेनेचा राजीनामा दिला. त्यानंतर त्यांनी इतर कोणत्याही

पक्षात न जाता स्वतःचा राजकीय पक्ष स्थापन केला. तो पक्ष म्हणजेच महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना होय.

अ) मनसेचे ध्येय आणि धोरण :

साधारणपणे महाराष्ट्र, महाराष्ट्रातील मराठी संस्कृती भाषा, मराठी माणसाचे सर्वांगिण कल्याण हा पक्षाचा मुख्य कार्यक्रम आहे. मनसेची ध्येय धोरणे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) महाराष्ट्र राज्याचा सर्वांगिण विकास व महाराष्ट्र प्रदेश आणि मराठी भाषा यांना भौतिक व सांस्कृतिक वैभव प्राप्त करुन देणे.

२) 'महाराष्ट्रात जन्मलेला, वाढलेला, महाराष्ट्रात रहाणारा, महाराष्ट्रावर प्रेम करणारा मग तो कोणत्याही भाषेचा, जातीचा, धर्माचा किंवा पंथाचा असो तो मराठी माणूस' ही मनसेची मराठी माणसाची संकल्पना आहे. अशा मराठी माणसाला मनसेच्या झेंड्याखाली एकत्र आणणे हे मनसेचे धेय्य आहे.

३) महाराष्ट्र व मराठी माणसाच्या विकसाच्या आड येणाऱ्या सर्व सत्तागट, पंथ आणि समाजगट यांच्या सर्व पातळीवर संघर्ष करणे, यासाठी रचनात्मक व संघर्षात्मक कार्याची उभारणी करणे.

४) महाराष्ट्राचा द्वेष करणाऱ्या व मराठी माणसावर वर्चस्व गाजविणाऱ्या परप्रांतियाविरुद्ध रस्त्यावर उतरुन संघर्ष करणे.

५) सर्व शाळांमध्ये मराठी भाषा शिकविण्याचा, दुकानांच्या पाट्या मराठीत लावण्याचा व परप्रांतियांनीही मराठीत बोलण्याचा आग्रह धरणे. त्यासाठी संघर्ष करणे.

६) महाराष्ट्रातील रस्ते, आरोग्य, व्यापार, शेती, पाणी, शिक्षण, पर्यटन, महिला, कामगार, विद्यार्थी, आदिवासी, कायदा सुव्यवस्था, क्रीडा, उद्योग, सहकार, रेल्वे अशा सर्व क्षेत्रातील प्रश्नांची सोडवणूक करणे व यात मराठी माणसांचे वर्चस्व प्रस्थापित करणे.

७) महाराष्ट्राच्या सत्ताकारणातील व समाजकारणातील परप्रांतियांचे वर्चस्व मोडून काढणे व मराठी माणसाचे वर्चस्व निर्माण करणे.

८) भौतिक, सांस्कृतिक समृद्धीचे शिखर गाठलेला, जगाला हेवा वाटेल असा महाराष्ट्र व मराठी माणूस बनविणे इ.

ब) महानगरपालिकांच्या निवडणुकीतील यश :

मनसेच्या स्थापनेनंतर एक-दोन वर्षातच पिंपरी-चिंचवड, उल्हासनगर, पुणे, नागपूर, अकोला, ठाणे, नाशिक, नांदेड, अमरावती, मालेगाव, जळगाव या महानगरपालिकांच्या निवडणुका झाल्या. त्या निवडणुकीत मनसेने भाग घेतला. नाशिक महानगरपालिकेत १२, पुण्यात ८, मुंबईत ७ तर ठाण्यात तीन नगरसेवक निवडून आले. २०१२ मध्ये झालेल्या महानगरपालिकेच्या निवडणुकीत त्यांना पुर्वीपेक्षा अधिक यश मिळाले. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेत २८, ठाणे ७, पुणे २९, पिंपरी-चिंचवड ४, नाशिक ४० उमेदवार निवडून आले. हे उल्लेखनीय यश आहे.

क) मनसेचे विधानसभा निवडणुकीतील यश :

२००६ साली स्थापन झालेल्या मनसेने केवळ तीन वर्षाच्या काळात विधानसभेच्या निवडणुका लढविल्या एप्रिल २००९ मध्ये महाराष्ट्र विधानसभेच्या निवडणुकीत या पक्षाने १४३ जागांवर उमेदवार उभे केले. त्यातील १३ जागा जिंकल्या. लढविलेल्या जागांच्या तुलनेत यश कमी असले तरी केवळ तीन वर्षाच्या काळात विधानसभेवर १३ आमदार निवडुन आणणे ही अत्यंत महत्त्वाची घटना आहे.

अशा प्रकारे मनसेने अल्पावधीतच राजकीय क्षेत्रात उल्लेखनिय यश मिळविले आहे. मनसेच्या वाढीचा परिणाम शिवसेना व भाजपा यांच्यावर होत आहे. शिवसेनेची मते विभागली जात असून त्यांचे उमेदवार पराभूत होत आहेत. म्हणून महाराष्ट्राचा विधानसभेच्या आगामी निवडणुकीत (२०१४) शिवसेना-भाजप व मनसे यांनी एकत्र यावे अशी तीन्ही पक्षांच्या समर्थकांची अपेक्षा आहे. उद्धव ठाकरे यांनी तसा प्रयत्नही केला परंतु राज ठाकरे यांनी प्रतिसाद दिला नाही.

महाराष्ट्र आणि मराठी माणूस केंद्रीभूत ठेवून मनसेची ध्येय धोरणे व कार्यक्रम होत असले तरी मनसेची 'खळ्ळ-खट्याक' व राडासंस्कृती, उत्तर भारतीयांना विरोध, उत्तर भारतीयांच्या धार्मिक कार्यक्रमांना विरोध (छटपूजाविरोध), रेल्वे भरतीसाठी आलेल्या बिहारी उमेदवारांना मारहाण, उत्तर-भारतीयांच्या दुकानांची मोड-तोड, महाराष्ट्रातील प्रत्येक पायाभूत सुविधेच्या समस्येसाठी परप्रांतीयांनाच जबाबदार धरणे इ. मुळे मनसेची भूमिका संकूचित स्वरुपाची वाटते. पक्षाच्या झेंड्याची ज्या ध्येयाने निर्मिती केली ते ध्येय साध्य करण्याच्या दृष्टिने मनसेकडून अजूनही प्रभावी पाऊले उचलेली दिसत नाहीत. अशा काही बाबी सोडल्यास मनसेने महाराष्ट्राच्या मराठी तरुण वर्गात आणि मध्यम वर्गिय लोकांच्या मनात एक वेगळे स्थान निर्माण केले आहे हे निश्चित.

आपली प्रगती तपासा :

१) प्रादेशीक पक्ष म्हणजे काय ? प्रादेशीक पक्षांची वैशिष्टये लिहा.

२) कोणत्याही दोन प्रादेशीक पक्षांची माहिती लिहा.

१३.३ राष्ट्रीय आघाडीचे राजकारण (National Coalition Politics)

१३.३.१ अर्थ :

राजकीय पक्षांचे विशिष्ट उद्दिष्टांसाठी तात्पुरते एकत्रित येणे आणि राजकारणात सत्तेवर येण्यासाठी अनेक राजकीय पक्षांनी एकत्रित येऊन शासन स्थापन करणे म्हणजे संमिश्र आघाडी सरकार होय.

१३.३.२ उद्दीष्ट :

राजकीय पक्ष लोकशाहीमध्ये अनिवार्य असतात. विशेषतः संसदीय शासनपद्धतीमध्ये संसदेमध्ये बहुमतामध्ये असलेला राजकीय पक्ष शासनावर येतो आणि इतर पक्ष विरोधी पक्षाचे काम करतात. त्यामुळे एकाच पक्षाला संसदेमध्ये स्पष्ट बहुमत मिळत नाही तेव्हा संयुक्त आघाडी बनवून राजकीय पक्ष आघाडीचे शासन निर्माण करतात. सत्तेवर येणे या मुख्य उद्दिष्टातून आघाडीचे राजकारण आणि संयुक्त शासन प्रकार अस्तित्त्वात आला आहे. ज्या देशांमध्ये द्विपक्ष पद्धती अस्तित्त्वात असते अशा देशांमध्ये आघाडीचे राजकारण अस्तित्त्वात येत नाही. परंतू बहुपक्ष पद्धती असलेल्या देशांमध्ये आघाडीचे राजकारण अस्तित्त्वात येते. उदा. भारत, पाकिस्तान इत्यादी.

१३.३.३ भारतात आघाडीच्या राजकारणाचा उदय व विकास :

१९७७ नंतर भारतात आघाडीच्या राजकारणाचा उदय झाला आहे. १९७६ साली काँग्रेसच्या विरोधात जनता पक्षाच्या नावाखाली सात विरोधी पक्ष एकत्रित आले होते.

त्यानंतर १९८९ साली केंद्रामध्ये जनता दल आणि नॅशनल फ्रन्टचे शासन आले.

त्यानंतर १९९१ साली नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखाली केंद्रात आघाडीचे सरकार स्थापन करण्यात आले होते.

१९९८ साली भाजपाप्रणीत राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सत्तेवर होती. २००४ सालापासून काँग्रेसप्रणीत संयुक्त आघाडी सत्तेवर आली. आज महाराष्ट्रातही काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेस व इतर मित्रपक्ष यांची लोकशाही आघाडी सत्तेवर आहे.

१३.३.४ मूल्यमापन :

आज आपल्या देशात यशस्वी आघाडी सरकारची भरपूर उदाहरणे आहेत. काही अभ्यासकांच्या मते भारतात पाश्चात्य देशांप्रमाणे द्विपक्ष पद्धती नसली तरी 'दोन प्रमुख आघाड्या' आहेत. १) काँग्रेसप्रणीत संयुक्त पुरोगामी आघाडी २) भाजपाप्रणीत राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी.

हे आघाड्यांचे राजकारण दिवसेंदिवस वाढतच जाणार असे दिसते. कारण या आघाडीच्या राजकारणामुळे अनेक प्रांतांना केंद्रातील सत्तेमध्ये वाटा मिळतो. आघाडी सरकारमध्ये प्रादेशिक पक्षांना मंत्रीपदे मिळतात. प्रादेशिक पक्षांना त्यामुळे राष्ट्रीय पातळीवर काम करण्याची संधी मिळते आणि त्यांच्यात राष्ट्रीय दृष्टीकोन विकसित होतो.

आघाडीच्या राजकारणाची नकारात्मक बाजू म्हणजे थोड्या थोड्या कारणासाठी काही खासदार शासनाला मेटाकूटीला आणतात. त्यामुळे स्थिरता, स्थिर शासन पद्धती धोक्यात येऊ शकते.

१३.४ सारांश

संमिश्र सरकार आणि आघाडीचे राजकारण भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा एक अविभाज्य भाग झाला आहे. त्यामुळे 'सत्तेचे राजकारण' या घटकाला अतिशय चालना मिळाली आहे. लोकहिताचे राजकारण मागे पडले आहे.

१३.४ प्रश्न

१) भारतातील पक्षपद्धतीचे विभाजन दाखवा आणि प्रादेशिक पक्षांची माहिती द्या.

२) भारतीय राजकारणातील प्रादेशिक पक्षांचा विकास आणि आघाडीचे राजकारण या प्रवाहांची चर्चा करा.

३) टिपा लिहा.

   अ) प्रादेशिक पक्षाची वैशिष्टे

   ब) संमिश्र सरकार

   क) आघाडीचे राजकारण

   ड) महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना

❖❖❖❖

१४

भारतीय राजकारणाची सामाजिक गतिशीलता

प्रकरणाची रचना :

१४.० उद्दिष्ट्ये
१४.१ प्रस्तावना
१४.२ जात आणि राखीव जागा
१४.३ धर्म आणि राजकारण
१४.४ जमातवाद
१४.५ प्रादेशीक वाद
१४.६ सारांश
१४.७ प्रश्न

१४.० उद्दिष्ट्ये

भारतीय राजकारणावर सामाजिक, धार्मिक तसेच इतर अनेक घटकांचा परिणाम झालेला आहे. त्याच प्रमाणे राजकारणातील सहभागामुळे समाजातील अनेक घटकांचा विकासही झालेला आहे. म्हणजेच भारतीय राजकारणाने सामाजिक घटकांमध्ये परिवर्तन, बदल घडवून आणलेले आहेत. विविध घटकांच्या विकासाला चालना मिळालेली आहे. थोडक्यात भारतीय राजकारणाने सामाजिक गतिशिलतेला चालना दिलेली आहे. असे असले तरी राजकारण व सत्ताकारणामुळे झालेले परिवर्तन काही बाबतीत सकारात्मक आहे. तर काही बाबतीत नकारात्मकही आहे. या दोन्ही बाजूंचा व भारतीय राजकारण आणि समाजकारण यांचा परिचय करुन देणे ही या पाठाची उद्दिष्ट्ये आहेत.

१४.१ प्रस्तावना

स्वातंत्र्यपूर्व काळात, जूलमी ब्रिटिश राजवटीतून देशाची मुक्तता करणे, देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त करुन देणे या एकाच प्रेरणेने भारतातील सर्व लोक जाती, धर्म, पंत, वंश इ. भेद विसरुन स्वातंत्र्य लढ्यात सामील झाले होते. परंतु याच काळात ब्रिटीशांनी भारतातील धर्म, जाती, वंश यांच्या आधारावर तोडा आणि फोडा या नीतीचा अवलंब करुन स्वातंत्र्य चळवळी बरोबरच सामाजिक धार्मिक क्षेत्रात दुफळी माजविण्याचा प्रयत्न केला. त्याची बीजे भारतीयांमध्ये आजही खोलवर रुजलेली आहेत. त्यामुळेच भारताला स्वातंत्र्य देताना धर्माच्या आधाराने भारताची फाळणी केली गेली. त्यातूनच धार्मिक संघर्षाच बीज रोवले गेले.

ज्याप्रमाणे ब्रिटिशांनी तोडा फोडाची नीत अवलंबिली त्याच प्रमाणे भारतीय सामाजिक स्थितीत वर्ण व जाती भेदाच्या आधारावर मागासलेल्या वर्गांना कायम गुलामगिरीत ठेवण्याचे कारस्थान उच्च वर्ण-जातींकडून झाले. त्याचाच परिणाम म्हणजे भारतात राजकीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीबरोबरच सामाजिक स्वातंत्र्याच्या चळवळीचीही सुरुवात झाली होती. काहींना ब्रिटिशांपासून राजकीय स्वातंत्र्य हवे होते तर अस्पृश्य व मागास जातीना स्वदेशीयांकडून सामाजिक स्वातंत्र्याची गरज होती. सामाजिक स्वातंत्र्याच्या चळवळीचा परिणाम म्हणजेच मागास जातींना विकासाच्या क्षेत्रात विशेष संधी राखीव जागांचे धोरण होय.

दुसरे असे की, स्वातंत्र्यासाठी सर्व भेद विसरुन स्वातंत्र्य चळवळीत एकत्र येणारा समुह स्वातंत्र्यानंतर राष्ट्रहितापेक्षा आपल्या प्रदेशाचा विचार करु लागला. त्यातूनच भाषिक राज्यांची निर्मिती झाली. परंतु तरीही प्रादेशीकतेची भूक संपली नाही. एक भाषिक राज्यात मागासलेल्या प्रदेशांनी प्रादेशीक अस्मितेला प्राधान्य दिले आणि एकाच राज्याची अनेक राज्ये निर्माण करण्याची मागणी होवू लागली.

स्वातंत्र्यानंतर राजकीय सत्ता आणि राजकारण याला वेगळे परिमाण प्राप्त झाले. प्रत्येक जातीला, धर्माला, प्रत्येक प्रदेशाला राजकीय सत्तेत हिस्सा मिळाला पाहिजे ही प्रवृत्ती निर्माण झाली. त्यामुळेच भारतीय राजकारणात धर्म, जात, प्रदेश यांना महत्त्व प्राप्त झाले.

या घटकांचा जसा राजकारणात उपयोग केला गेला तसा राजकारणाचा या घटकांच्या विकासासाठी उपयोग केला जाऊ लागला. या दृष्टीकोनातून या प्रकरणात जात आणि राखीव जागा, धर्म आणि जमातवाद आणि प्रादेशीकवाद यांची सविस्तर चर्चा केलेली आहे.

१४.२ जात आणि राखीव जागा

१४.२.१ राखीव जागांचा अर्थ :

राजीव जागा याचा अर्थ 'मानवी जीवनाच्या विकासाच्या प्रत्येक क्षेत्रात विशिष्ट जनसमुदायाला विशिष्ट प्रमाणात विशेष संधी देणे व त्यासाठी विशिष्ट प्रमाणातील जागा त्या जनसमुदायासाठी राखून ठेवणे होय'. असा समुदाय निश्चित करण्यासाठी जात, वर्ण, धर्म, वंश, लिंग याबरोबरच त्यांचे सामाजिक, आर्थिक इ. मागासलेपणा हा आधार असू शकतो. उदा. ब्रिटिश साम्राज्याच्या काळात अॅग्लोइंडियन वंशाच्या लोकांना व मुस्लिम धर्मियांना राजकीय प्रतिनिधीत्वासाठी राजकीय क्षेत्रात काही मतदार संघ राखीव ठेवले जात असत. याच आधारावर अस्पृश्य जातीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात राखीव जागांचे हेच तत्व शासकीय सेवांसाठी लागू करण्यात आले.

१४.२.२ राखीव जागांचा उगम व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

राजीव जागांचा संकल्पनेत ब्रिटिश काळात सुरुवात झाली असली तरी ही संकल्पना भारतीय हिंदू समाजरचनेतच तिचा उगम दिसुन येतो. वर्ण व्यवस्था आणि जातीसंस्था हे राखीव जागांचेच प्रतिमान (model) आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र ह्या चार वर्णांना विशिष्ट क्षेत्र शंभर टक्के राखीव ठेवलेले होते. उदा. विद्यार्जन व विद्यादान करणे हे ब्राह्मणांसाठी शंभर टक्के राखीव क्षेत्र होते. संरक्षणाशी सबंधीत सर्व कार्ये करण्यास हे क्षेत्र क्षत्रियांसाठी राखीव होते, उत्पादन व व्यापार हे क्षेत्र वैश्यांसाठी राखीव होते. तर या चार वर्णांची सेवा किंवा

समाजातील इतर सर्व शारिरीक श्रमाची कार्ये शुद्र वर्णांनी करावीत. यासाठी हे क्षेत्र त्यांना राखीव ठेवलेले होते. त्यातील कोणत्याही वर्णाना दुसऱ्या वर्णाचे काम करण्याचा किंवा त्याच्या कार्यात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार नव्हता. या चार वर्णाशिवाय वर्णबाह्य असाही एक जाती समुह होता. त्याला म. फुले यांनी अतिशूद्र असे म्हटले आहे. तो वर्ग म्हणजे अस्पृश्य जातीसमूह होय. जे वर्णव्यवस्थेचे तेच जाती संस्थेचे. जातीसंस्थेतील प्रत्येक जातीला तिचा जातिनिष्ठ व्यवसाय दिलेला आहे. उदा. चामड्यापासून वस्तू तयार करण्याचे कार्य चांभारच करणार, चामडे कमावण्याचे कार्य ढोर करणार, लाकडापासून अवजारे तयार करण्याचे काम सुतार करणार तर मातीची भांडी, मडकी व इतर वस्तू तयार करण्याचे काम कुंभार करणार. कोणत्याही जातीला इतर जातीचा व्यवसाय करण्यास बंदी होती. इतकेच नव्हे तर या नियमाचे उल्लघंन करणाऱ्या व्यक्तिला तिच्या जातीच्या जात पंचायती कडून दंडात्मक शिक्षा केली जात असे.

जन्मावर आधारित असलेल्या या वर्ण व जातिसंस्थेत शूद्र वर्णातील जातींना तसेच अतिशूद्र (अस्पृश्य) जातीना दिलेले व्यवसाय हे त्यांनी सेवा भावी वृत्तीने करावयाचे आहेत. त्यांचे व्यवसाय कनिष्ठ व गलिच्छ स्वरुपाचे मानले जात असत. अस्पृश्य जातींना तर त्यांच्या व्यवसायामुळेच अस्पृश्य मानण्याची प्रथा रुढ झाली असावी किंवा गलिच्छ व्यवसाय हे अस्पश्यतेचे एक कारण असावे असे वाटते. शूद्र व अस्पृश्य जातीतील लोकांना विनामोबदला, सेवाभावी वृत्तीने त्यांची कामे करणे जाती नियमांमुळे बंधनकारक असल्याने तसेच विद्यार्जन करण्याचा म्हणजेच शिक्षण घेण्याचा अधिकार नसल्यामुळे तर सामाजिक दृष्टीने कनिष्ठ व अतिकनिष्ठ, अस्पृश्य मानल्यामुळेच त्यांचा शैक्षणिक, बौद्धीक, आर्थिक आणि सामाजिक विकास होऊ शकला नाही. ही प्रथा हजारो वर्षापासून चालत आल्याने या जातीं विकासाच्या सर्वच क्षेत्रात मागासलेल्या राहिल्या.

ब्रिटिश राजवटीतही शासकीय सेवा व विकासाच्या सर्व क्षेत्रात केवळ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तीन वर्गांना विशेषतः ब्राह्मण वर्णाला (जात) अधिक संधी मिळाली. या काळात सर्वच क्षेत्रात ब्राह्मणांचेच वर्चस्व होते तर शूद्र व अस्पृश्य जातींना सर्व क्षेत्रात सर्वच प्रकारची विकासाची संधी नाकारली होती. या परिस्थिती विरुद्ध प्रथम महात्मा जोतिराव फुले यांनी आवाज उठविला. शूद्र - अतिशूद्र जातींना न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी सत्यशोधक चळवळ सुरु केली. पुढे त्याचेच रुपांतर ब्राह्मणेतर चळवळीत झाले. त्यात मुख्य पुढाकार कोल्हापूर संस्थानाचे राजे छत्रपती शाहु महाराज यांचा होता. त्यांनी २६ जुलै १९०२ रोजी नोकरीविषयक गॅझेट प्रसिद्ध करुन ब्राह्मण, प्रभू, शेणवी, पार्शी इ. पुढारलेल्या जातींना सोडून इतर सर्व मागासलेल्या जातींना त्यांच्या संस्थाच्या क्षेत्रात ५०% राखीव जागा जाहिर केल्या. येथूनच शैक्षणीक व नोकरीच्या क्षेत्रात राखीव जागांची पद्धती सुरु झाली.

त्यानंतर १९३० मध्ये पहिल्या गोलमेज परिषदेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्य जातींसाठी राखीव प्रतिनिधित्व मागितले. परंतु अस्पृश्य जातींना कोणत्याही प्रकारचे वेगळे हक्क देण्यास मं. गांधीजीचा विरोध असल्याने डॉ. आंबेडकरांनी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत पुरवणी मागणीपत्र सादर करुन अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली. जातीय न्यायनिवाड्यात ती मागणी मान्य झाली. त्याविरुद्ध गांधीजींनी आमरण उपोषण केले. शेवटी पुणे करार होऊन अस्पृश्य जातींना राजकीय क्षेत्रात स्वतंत्र मतदारसंघाऐवजी राखीव जागां मान्य करण्यात आल्या. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेत त्यासंदर्भात तरतूद करण्यात आली. याशिवाय शासकीय सेवेतही (नोकरीच्या क्षेत्रात) अनुसूचीत जाती-जमातीसाठी नोकरीच्या क्षेत्रात राखीव जागांसबंधीही राज्यघटनेत तरतूद केली. तर इतर मागास जातींसाठी याच

सवलती सुरु करण्यासाठी ३४० कलमानुसार आयोग नेमण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला देण्यात आला. त्यानुसार १९५३ मध्ये काका कालेलकर आयोगाची स्थापना करण्यात आली. परंतु आपल्याच आयोगाला अध्यक्षांनीच विरोध केल्याने तो अमलात आला नाही. त्यानंतर २० डिसेंबर १९७८ रोजी मंडल आयोगाची स्थापना केली. १९८० मध्ये हा अहवाल सरकारला सादर केला. परंतु त्यावर कोणतीही कृती झाली नाही. शेवटी १९९० मध्ये व्ही.पी.सिंग सरकारने मंडल आयोगाची अंमलबजावणी करुन इतर मागास वर्गियांना राजकीय क्षेत्राबरोबरच शासकीय सेवेतही २७% राखीव जागा देण्यात आल्या.

१४.२.३ भारतीय राज्यघटनेतील राखीव जागांसबंधी तरतूदी :

अनुसूचीत जाती-जमाती यांच्या राखीव जागां सबंधी भारतीय राज्यघटनेत वरील पार्श्वभूमीच्या संदर्भात काही तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. या तरतूदी प्रामुख्याने तीन क्षेत्रात करण्यात आलेल्या आहेत.

१) राजकीय क्षेत्रात राखीव जागा (राखीव मतदारसंघ)
२) उच्च शिक्षणात (प्रवेशासाठी) राखीव जागा.
३) शासकीय सेवेत (नोकरी) राखीव जागा.

या संदर्भात राजकीय क्षेत्रात राखीव जागांची तरतूद भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३३०, ३३२, ३३४ (क) यामध्ये केली आहे. तर शासकीय सेवेतील राखीव जागांसाठी कलम १५(४), १६(४) यामध्ये तरतूद करण्यात आली आहे. तर ३४० कलमाद्वारे मागासवर्ग ठरविण्यासाठी आयोग नेमण्याची तरतूद केली आहे. याशिवाय एखाद्या जातीला, जातीच्या भागाला अनुसूचीत जाती, जमातीमध्ये समाविष्ट करण्यासबंधी कलम ३४१ व ३४२ मध्ये करण्यात आली आहे. तसेच ३८, ३९, ३९ (क), ४३, ४६ इ. कलमांमध्ये अनुसूचीत जाती-जमाती यांचा सामाजिक, शैक्षणीक, आर्थिक दर्जा वाढविण्यासाठी शासनाने विशेष प्रयत्न करण्यासबंधीच्या तरतूदी आहेत.

१४.२.४ राखीव जागांचा आधार - जात :

वास्तविक भारतीय राज्यघटनेत राखीव जागांचा आधार जातच असेल असे कोठेही स्पष्ट केलेले नाही किंवा कोणत्याही 'जातीला विशिष्ट प्रमाणात राखीव जागा' असाही उल्लेख नाही. किंबहुना जातीच्या आधारावर राखीव जागा हे तत्त्वही राज्यघटनेत मान्य केलेले नाही. यासाठी केवळ दोन कलमांचा उल्लेख करता येईल.

"कलम १५(४) या अनुच्छेदातील किंवा अनुच्छेद २९ चा खंड (२) यातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, नागरिकांच्या सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या कोणत्याही वर्गाच्या उन्नतीकरिता अथवा अनुसूचित जाती व अनुसूचित जन जाती यांच्या करिता विशेष तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही".

"कलम १६(४) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, राज्याच्या सेवांमध्ये नागरिकांच्या ज्या कोणत्याही मागासवर्गाला राज्याच्या मते पर्याप्त प्रतिनिधित्व नाही अशा वर्गांकरिता नियुक्ती किंवा पदे राखून ठेवण्यासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही".

वरील कलमांमध्ये कोठेही विशिष्ट जातीचा उल्लेख नाही, तर 'सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या कोणताही वर्ग' आणि 'अनुसूचित जाती', 'जनजाती' असे उल्लेख आहेत. अनुसूचित जाती व जमाती म्हणजे कोणतीही एक विशिष्ठ जात नव्हे. तो जाती व जमातीचा समुह आहे. यावरुन राखीव जागांचा आधार 'सामाजिक व शैक्षणिक मागासलेपण' हाच आहे. (आर्थिक मागसलेपण नव्हे).

१४.२.५ सामाजिक व शैक्षणिक मागासलेपण व जात यांचा सबंध :

राखीव जागांची पार्श्वभूमी आणि इतिहास यात आपण पाहिलेच आहे की, शूद्र वर्णातील जाती आणि अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या जाती यांना हजारो वर्षापासून ब्रिटिश राजवटीपर्यंत शिक्षण घेण्याचा, व्यापार, व्यवसाय करण्याचा, इतकेच नव्हे तर उच्च जातीप्रमाणे रहाण्याचा, त्यांच्याइतकी सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त करण्याचा अधिकारच नव्हता. त्यांना सक्तीने गलिच्छ कामे करण्यास भाग पाडले जात असे. त्यांना स्पर्शही केला जात नसे किंवा करवून घेतला जात नसे. धार्मिक क्षेत्रातही त्यांना कोणताही अधिकार दिलेला नव्हता. याचा अर्थ स्पष्ट आहे की हिंदू सामाजिक व्यवस्थेनेच विशिष्ठ जातीना शैक्षणिक, आर्थिक, बौद्धीक दृष्टीने मागासलेले ठेवले व त्याना आपल्या बरोबरीची सामाजिक प्रतिष्ठा नाकारली. ब्रिटिश काळात ही व्यवस्था काही प्रमाणात शिथिल झाली असली तरी ग्रामीण सामाजिक व्यवस्थेत उच्च वर्णियांचे वर्चस्व असल्याने ती संधी सर्वांना घेता आली नाही. त्यामुळे या सर्वच जाती सर्वच बाबतीत मागासलेल्याच राहिल्या, म्हणूनच सामाजिक, धार्मिक गुलामगिरीत असलेल्या जातींना कोणताही निकष लावला तरी या सर्वच जाती सर्वांगिण मागासलेल्याच आहेत असे स्पष्ट होते. ब्रिटिशांनी अशा जातीची जनगणना करुन त्यांच्या सूची तयार केल्या. अस्पृश्य जातींच्या सूचीला अनुसूचित जाती तर आदिवासी जमातींना अनुसूचित जमातीमध्ये समाविष्ठ केले. या दोन्ही सूचितील जाती मागासलेल्याच असल्याने त्यांना विशेष सवलती, राखीव जागा देण्यात आलेल्या आहेत.

१४.२.६ राखीव जागांना विरोध :

आज अनुसूचित जाती-जमातींच्या शैक्षणीक, आर्थिक स्थितीत झालेली सुधारणा पाहून 'आर्थिक निकषावर' राखीव जागा असाव्यात अशी मागणी केली जाते. तसेच अनुसूचित जाती - जमातीच्या उच्च शिक्षणातील राखीव जागांना जोरदार विरोध केला जातो. उदा. १९८१ मध्ये गुजरातमध्ये राखीव जागांच्या विरोधात झालेली हिंसक आंदोलन, किंवा १९९० मध्ये मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीच्या निर्णयानंतर झालेले आंदोलन. वास्तविक ही आंदोलने एकतर राजकीय दृष्टीने प्रेरित आहेत किंवा गैरसमजूतीवर आधारीत आहेत. तसेच ती अनुसूचित जाती जमाती विषयीच्या द्वेष भावनेतून झालेली आहेत. वास्तविक राखीव जागा १९५० पासून असताना १९८१ मध्येच विरोध का? त्याचे मुख्य कारण १९७०-८० या दशकापर्यंत या जातीसमुहातील शिक्षणाचे प्रमाण नगण्य असल्याने राखीव जागांसाठी उमेदवारच मिळत नव्हते. जेव्हा १९७०-८० च्या दशकात प्रत्यक्ष उमेदवार उपलब्ध होऊ लागले तेव्हा विरोध होऊ लागला. याशिवाय १९५० ते ८० तीस वर्षातील बॅकलॉग साचल्यामुळे राखीव जागांचे प्रमाण वाढल्याचे दिसते. यामुळेच राखीव जागांमुळे बेकारी वाढली असा निराधार प्रचारही होऊ लागला. याशिवाय गुणवत्ता आणि राखीव जागा असाही प्रश्न उपस्थित करुन राखीव जागांना वेळोवळी विरोध केला जातो.

अलिकडील काळात अनुसूचित जाती - जमातीमध्ये ज्या प्रमाणात शैक्षणिक आर्थिक प्रगती व सामाजिक जागृती होत आहे त्या प्रमाणात ते आपल्या सर्वच क्षेत्रातील समानतेच्या हक्कांची मागणी करीत आहेत. याउलट या जाती ज्या प्रमाणात सामाजिक प्रतिष्ठेसाठी संघर्ष करीत आहेत त्यापेक्षा अधिक प्रमाणात तुम्ही मागासलेले आहात, तुमच्या पायरीने तुम्ही राहिले पाहिजे याची जाणीव करुन देण्यासाठी त्यांच्यावर विविध प्रकारचे अत्याचार केले जात आहेत. आजही हिंदू समाज मागासलेल्या जातींची शैक्षणीक, आर्थिक प्रगती सहन करीत नाही किंवा ती मान्यही करील पण त्यांना उच्च जातींइतकी सामाजिक प्रतिष्ठा देण्यास तयार नाही. म्हणून उच्च जातीतील मुलींशी प्रेमप्रकरण किंवा इतर कारणांवरुन मागासलेल्या जातीतील एका व्यक्तीच्या कृतीची शिक्षा संपूर्ण दलित जातीला, त्यांची संपूर्ण वस्ती जाळून किंवा संपूर्ण कुटुंबाचे हत्याकांड करुन दिली जाते. म्हणून ही जातीद्वेषाची भावना आणि अनुसूचित जाती -जमाती यांना सामाजिक प्रतिष्ठा नाकारणे हे राखीव जागा संपुष्टात आणण्यातील प्रमुख अडथळे आहेत.

१४.२.७ सारांश :

वरील विवेचनावरुन असे स्पष्ट होते कि, राखीव जागांचा उगम हिंदू समजाव्यवस्थेत आहे. शैक्षणीक व सामाजिक मागासलेपणाच्या आधारावर राखीव जागा ठेवलेल्या आहेत. राखीव जागांमुळे अनुसूचित जाती-जमातीमध्ये अभूतपूर्व प्रगती व जागृती होत आहे. त्यामुळेच आज महाराष्ट्रात मराठा तर राजस्थान मध्ये गुज्जर या सामाजिक प्रतिष्ठा असलेल्या, सधन जातीकडून राखीव जागांची मागणी होत आहे. राखीव जागा कितीही योग्य असल्या तरी त्या अनंत काळ रहाव्यात असे म्हणता येत नाही. त्या नष्ट व्हाव्यात. परंतु त्या नष्ट होण्यासाठी आवश्यक ती सामाजिक परिस्थिती व सहमती निर्माण होणे आवश्यक आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) जात आणि राखीव जागांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट करा.

२) जात आणि राखीव जागा यावरील आपली मते स्पष्ट करा.

१४.३ धर्म आणि राजकारण

१४.३.१ भारत अनेक धर्मिय, अनेक वंशिय आणि अनेक भाषीय देश आहे. अशा प्रकारची विविधता असली तरी 'विविधतेतून एकता' भारतात दिसून येते. त्याचबरोबर धर्म, वंश, भाषा या विविध सामाजिक घटकांचा राजकारणावर, राजकीय प्रक्रियांवर, राजकीय घटनांवर प्रभाव दिसून येतो. धर्म, वंश, लिंग या घटकांचे राजकीयीकरण झाल्याचे दिसून येते. तसेच या सर्व सामाजिक घटकांना नविनच स्वरूप आल्याचे दिसून येते.

१४.३.२ भारतात धर्म आणि राजकारण संबंध :

१) भारत अनेक धर्मिय देश :

भारतात हिंदू	-	८२.६४%
मुस्लिम	-	११.३५%
ख्रिश्चन	-	२.४३%
शिख	-	२%
बुद्धिस्ट	-	०.७१%
जैन	-	०.४८%
पारशी	-	०.३%
ज्यू	-	०.१%

भारतात याप्रमाणे अनेक धर्माचे लोक राहतात. या सर्व धर्मांनी भारतात मानवी संस्कृतीच्या विकासाला महत्त्वपूर्ण हातभार लावला आहे. शतकांपासून हे सर्व धर्म भारतात आहेत. भारतीय समाजाचे हे अनेक धर्मिय स्वरूप लक्षात घेऊन भारतीय घटनाकर्त्यांनी भारतात 'धर्मनिरपेक्षता' हे तत्त्व भारतीय घटनेचे मुख्य तत्त्व म्हणून स्विकारले आहे. धर्मनिरपेक्षता हे तत्त्व स्विकारून सर्व धर्मियांचे हितसंबंध सुरक्षित केले आहेत. भारतीय राष्ट्र उभारणीस त्यामुळे मदतच झाली आहे.

२ भारत धर्मनिरपेक्ष देश आहे : भारतातील सर्व धर्मीय लोकांमध्ये ऐक्य व बंधुभाव निर्माण व्हावा आणि सर्व धर्मियांना सुरक्षित वाटावे या उद्देशाने भारताने धर्मनिरपेक्ष राज्य (Secular State) निर्माण केले आहे. 'धर्मनिरपेक्षता' यामध्ये खालील मुलभूत तत्त्वांचा समावेश होतो. धर्मनिरपेक्ष राज्य म्हणजे १) कोणताही विशिष्ट धर्म राज्याने घोषित केला नाही. शासन कोणत्याही धर्मामध्ये हस्तक्षेप करत नाही. २) सर्व लोकांना धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क देण्यात आला आहे. आपआपल्या धर्माप्रमाणे पूजाअर्चा करण्याचे लोकांना स्वातंत्र्य आहे. ३) सर्व धर्मांना शासनाकडून समान वागणूक देण्यात येते. ४) धर्म या घटकावरून सामाजिक क्षेत्रात भेदभाव करण्यात येत नाही. ५) धर्म स्वातंत्र्याचा हक्क मुलभूत हक्कांमध्ये समाविष्ट आहे. राज्यघटनेत धार्मिक समता, स्वातंत्र्य, न्याय याविषयी तरतूदी आहेत. तरीही वास्तवात भारतीय राजकारणामध्ये धर्माचा प्रभाव दिसून येतो आणि धर्म या सांस्कृतिक घटकावर राजकारणाचा प्रभाव दिसून येतो.

३) धर्म व राजकारण क्रिया-प्रतिक्रिया :

भारतात धर्माचे राजकीयीकरण आणि राजकारणाचे सांप्रदायीकरण घडून आले आहे. भावनिक एकता आणण्याचे धर्म अतिशय प्रभावशाली साधन आहे. त्याचाच फायदा राजकारणी करून घेतात. धर्म या घटकाला राजकारणात आणून लोकांना भावनिक दृष्टीने प्रवृत्त करतात. प्रत्येक धार्मिक पंथाला स्वतःच्या श्रद्धा, उपासना पद्धती आहेत. त्यामुळे राष्ट्रीय ओळख यापेक्षा धार्मिक ओळख लोकांना लवकर एकत्रित आणते. भारतीय इतिहासामध्ये धर्म या घटकाने भारताचे विभाजन केले आणि धर्म विघटनवादी घटक आहे हे सिद्ध केले. आणि स्वातंत्र्यानंतर सुद्धा धर्म व राजकारण दोन वेगवेगळे घटक आहेत. परंतु वेगवेगळ्या धर्माचे गट उदा. विश्व हिंदू परिषद, मुस्लिम लिग, अकाली दल इत्यादी धार्मिक गट व राजकीय पक्ष राजकारणात सक्रिय आहेत. शासकीय धोरणे, निर्णय यावर ते आपला प्रभाव पाडतात. सत्ताधाऱ्यांशी सौदेबाजी करतात आणि आपआपल्या धार्मिक हितसंबंधांची जोपासन करतात. राजकीय श्रेष्ठी लोकांच्या

धार्मिक भावनांचा आणि धार्मिक गटांचा आपल्या हितासाठी उपयोग करतात. धार्मिक गटांना सवलती जाहीर करतात, आश्वासने देतात. त्यातूनच दोन धार्मिक गटांमध्ये संशयाचे, अविश्वासाचे वातावरण निर्माण होते. क्षुल्लक कारणांवरून जातीजमातींमध्ये तणाव निर्माण होतात, दंगली घडून येतात, कायदा-सुव्यवस्था धोक्यात येते, जिवीत, वित्त हानी होते, राष्ट्रीय ऐक्य व अखंडता धोक्यात येते.

४) धर्म व राजकारण यांच्यातील क्रिया-प्रतिक्रिया खालील दोन स्वरूपात दिसतात.

१

जमातवादी राजकारण

जमातवादी राजकारणाची एक बाजू धर्मावर आधारीत राजकीय पक्ष व संघटना आपल्या हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी दबावगटाप्रमाणे शासकीय धोरणांवर प्रभाव पाडतात.
दुसरी बाजू - राजकीय श्रेष्ठी मतांसाठी

२

जमातवादी तणाव, दंगली इत्यादी.

क्षुल्लक कारणांसाठी तणाव व दंगली घडविण्यात येतात. धर्माचा राजकारणात उपयोग याचे हे हिंसात्मक स्वरूप होय.

भारतातील धर्म व राजकारण यांच्या संबंधामुळे आणि एकमेकांवरील क्रियाप्रतिक्रियांमुळे जमातवाद उदयास आला आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) भारतातील धर्म आणि राजकारण यातील सबंधावर भाष्य करा.

१४.४ जमातवाद

१४.४.१ जमातवादाचा अर्थ : धर्माचे राजकीयीकरण म्हणजेच जमातवाद किंवा सांप्रदायिकता होय. राजकीय क्रिया आणि राजकीय जीवनात धर्माचा उपयोग करणे म्हणजे जमातवाद होय.

१४.४.२ जमातवादाची कारणे :

१) **ब्रिटीश राज्यकर्त्यांचे धोरण :** हिंदू-मुसलमान यांचयात फूट पाडण्यासाठी आणि त्यांच्यात दुही निर्माण करण्यासाठी ब्रिटीश राज्यकर्ते निश्चितच जबाबदार होते. या दोन्ही जमातींमध्ये फूट पाडणे या उद्देशाने त्यांची धोरणे होती. उदा. १९०९ साली मुसलमानांना वेगळा

मतदारसंघ देणे, वेगळा पक्ष स्थापन करण्यास प्रोत्साहन देणे इत्यादी. तेव्हा हिंदू-मुस्लिम यांच्यात पडलेली धार्मिक फूट छोट्याशा कारणावरून आजही उफाळून येते आणि दंगली घडतात.

२) **सत्ता स्पर्धा :** भारतात विविध धर्माचे लोक आहेत. यापैकी अल्पसंख्य धर्मियांमध्ये असुरक्षिततेची भावना दिसून येते. त्यांच्या भावनेचा फायदा धर्मावर आधारीत पक्ष व संघटना घेतात. प्रातिनिधीक लोकशाही आणि निवडणूकांमुळे धर्माच्या आधारावर लोकांना एकत्रित आणून लोकांचा पाठिंबा मिळविणे यासाठी अनेक पक्ष प्रयत्न करतात. राजकीय पक्षांचा सत्तेसाठी आणि आपल्या गटाच्या हितसंबंधासाठी सतत संघर्ष सुरू असतो. उदा. मुस्लिम लिग, हिंदू महासभा, विश्व हिंदू परिषद, अकाली दल इत्यादी. या जमातवादी पक्ष व संघटनांमुळे व त्यांच्यातील सत्तास्पर्धेमुळै जमातवादी राजकारणाला खतपाणी मिळते.

३) **असुरक्षिततेची भावना :** आपल्याच देशात आपण उपेक्षित आहोत ही भावना हिंदूंमध्ये दिसून येते. त्यातूनच मुस्लिम जातीच्या नेत्यांकडे संशयाने व पूर्वग्रहदूषित नजरेने बघणे इत्यादीमुळे दोन्ही जमातींमध्ये अविश्वासाचे वातावरण निर्माण होते. याउलट मुस्लिम जमातींना नेहमी हिंदूंविषयी संशय वाटतो. या दोन्ही जमातींमध्ये असणाऱ्या अविश्वासाच्या भावनेला जमातवादी नेते प्रोत्साहन देतात. मुसलमानांची संख्या जास्त असणाऱ्या शहरात भारतीय राष्ट्रीयत्वासंबंधी संशय निर्माण करणाऱ्या गोष्टी मुस्लिम नेते घडवून आणतात. उदा. जेथे मुसलमानांची संख्या जास्त आहे अशाच ठिकाणी हिंसक दंगली झालेल्या आहेत. उदा. उत्तर प्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र.

४) **जमातवादी संघटना आणि पक्ष :** धर्म या घटकावर आधारीत अनेक राजकीय पक्ष व संघटना भारतात आहेत. राजकीय पक्ष व संघटना आपल्या गटाच्या हितसंबंधासाठी जातीद्वेष वाढवितात. मशिदीवरून वाद्ये वाजविणे, गोहत्या, सामुदायिक प्रार्थना, नमाज, रंगपंचमी, गणेशविसर्जन, दहीहंडी इत्यादीवरून लोकांच्या भावना भडकविण्याचे व जातीयवादाला प्रोत्साहन देण्याचे काम करतात.

५) **बेकारी आणि दारिद्र्य :** आगतिक तरूण धार्मिक भावनांच्या उत्तेजनाला लवकर बळी पडतात. त्याचा फायदा राजकीय श्रेष्ठी, मुल्ला-मौलवी, जातीयवादी नेते घेतात. दारिद्र्य आणि बेकारीने ग्रासलेल्या तरूणांना अशा कामासाठी प्रोत्साहन देतात.

६) **आर्थिक स्पर्धा :** उदा. येवला गावात झालेल्या दंगलीचे प्रमुख कारण हिंदू-मुसलमान व्यापाऱ्यांतील स्पर्धा होती. भिवंडीला पावरलूमचे मालक हिंदू आणि कामगार मुसलमान होते. त्यांच्यातील वैमनस्यातून ती दंगल झाली होती. मालेगाव येथे हिंदू-मुस्लिम व्यापारी यांच्यातील आर्थिक स्पर्धा हेच जातीयवादाचे कारण असते.

७) **जमातवादी राजकारण :** राजकीय सत्ता हस्तगत करणे किंवा सत्तेमध्ये अधिकाधिक वाटा मिळविणे या उद्देशाने धर्माच्या आधारे लोकांचे राजकीय संघटन करून प्रतिस्पर्धी पक्षांशी संघर्ष करण्यात येतो. तेव्हा राजकीय प्रक्रिया जमातवादी होते. भारतीय समाज अशा जमातवादाला लवकर बळी पडतो. उदा. बाबरी मस्जिद, रामजन्मभूमीवाद, रथयात्रा, गोध्राकांड, गर्व से कहो हम हिंदू है हे घोषवाक्य, धार्मिक श्रेष्ठतेचा सिद्धान्त, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद इत्यादीला अतिमहत्त्व देण्यात येते.

८) **समाजविघातक घटक :** स्मगलर्स, समाजविघातक कार्य करणारे राजकीय पक्षांना हाताशी धरून राजकारणामध्ये ढवळाढवळ करतात. हल्ली अनेक गुंड प्रवृत्तीचे लोक धर्माला हाताशी धरून राजकारणात आल्याची अनेक उदाहरणे आहेत.

१४.४.३ जमातवादाचा परिणाम :

जमातवादी राजकारण कोणाच्याच फायद्याचे नसते. भारतात जमातवादी राजकारणामुळे १) लोकशाहीला धोका निर्माण झाला आहे. २) संपूर्ण राजकीय प्रक्रिया त्यामुळे दूषित झाली. संधीसाधू राजकारण अस्तित्त्वात आले. ३) त्यामुळे समाजात, देशात तणाव निर्माण होतो. ४) कायदा सुव्यवस्था नष्ट होते. राजकीय व्यवस्थेवर तणाव येतो. ५) जिवीत हानी व वित्तहानी होते. ६) काश्मिरप्रश्न, पंजाबप्रश्न यासारखे प्रश्न देशासमोर निर्माण होतात आणि देशाच्या एकतेला आणि अखंडतेला त्यामुळे धोका निर्माण होतो.

१४.४.४ जमातवादावर उपाय :

१) जमातवादाला प्रोत्साहन देणारे राजकीय पक्ष व संघटना यांच्यावर बंदी किंवा कडक कारवाई करण्यात यावी.
२) भारतासारख्या बहुधर्मीय देशामध्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठता किंवा संकुचित राष्ट्रवादाने शांतता आणता येणार नाही. जमातवादाला जमातवादाने उत्तर देणे हा पर्याय ठरू शकत नाही. एकमेकांविषयी सामंजस्य व सामोपचार हाच मुख्य उपाय आहे.
३) लोकांनी धार्मिक भावनांमुळे अति उत्तेजित होता कामा नये. कारण त्यात राज्यकर्ते, मुल्ला-मौलवी बळी पडत नाहीत तर सर्वसामान्यांच्या जिवीताची व वित्ताची हानी होते हे लक्षात घ्यावे.
४) जमातवादी संघटनांना प्रसार माध्यमांनी अतिप्रसिद्धी देता कामा नये.

१४.४.५ निष्कर्ष :

सर्व राजकीय पक्ष आपण धर्मनिरपेक्ष आहोत असा दावा करतात. परंतु प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे जमातवादाला पाठिंबा देतात. त्यामुळे भारतीय राजकीय व्यवस्थेला गंभीर स्वरूपाचा धोका निर्माण झाला आहे. व्यापक राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने धर्माची राजकारणापासून फारकत करणे आवश्यक आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) जमातवाद म्हणजे काय ? त्याच्या कारणांची चर्चा करा.

१४.५ प्रादेशिकवाद

प्रादेशिकवाद म्हणजेच प्रांतवाद किंवा प्रादेशिकता होय. आपण ज्या प्रदेशात रहातो, किंवा जो प्रदेश आपली जन्मभूमी आहे त्या प्रदेशाबद्दल आपल्याला प्रेम असणे, अस्मिता असणे,

जिव्हाळा, आपुलकी वाटणे हा मनुष्य स्वभाव आहे. परंतु ज्यावेळेस ही प्रादेशीक अस्मिता इतर प्रदेशाचा तिरस्कार करते किंवा आपण दुसऱ्या प्रदेशांहून वेगळे आहोत. तसेच प्रथम आपल्या प्रदेशाचे हित नंतर राष्ट्रीय हित अशी भावना निर्माण होते तिला प्रादेशिकवाद असे म्हणतात. आपल्या देशापेक्षा आपल्या विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशावर अधिक प्रेम करणे, प्रदेशहितापुढे देशहित गौण मानने म्हणजे प्रादेशिकवाद होय. अशी प्रादेशिक अस्मिता ही राष्ट्रीय एकात्मता आणि अखंडतेला धोका निर्माण करते. श्री. के. एम्. पण्णीकर यांच्या मते, "प्रादेशिकतेमुळे भारतीय लोकशाहीपुढे अनेक आव्हाने निर्माण झालेली आहेत, राष्ट्रीय दुर्बलता निर्माण करणारा एक दुर्देवी घटक म्हणजे प्रादेशिकता होय". थोडक्यात देशापेक्षा आपला प्रदेश मोठा मानणे, देशांपेक्षा विशिष्ट प्रदेशाला अधिक महत्त्व देणे, देशहितापेक्षा प्रदेशहिताला महत्व देणे म्हणजे प्रादेशिकवाद होय.

१४.५.१ प्रादेशिकवादाची कारणे :

भारतातील प्रादेशिकवादाला खतपाणी घालणारी कारणे किंवा घटक भारताच्या भौगोलिक, सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक इतिहासातच असल्याचे दिसून येते. काही कारणे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) विस्तृत भौगोलिक प्रदेश व प्रादेशिक विविधता :

भारताचा भौगोलिक प्रदेश अत्यंत विस्तृत असून त्यात भौगोलिक विविधता आढळून येते. प्रत्येक विभागाची भौगोलिक रचना व इतर नैसर्गिक घटक यात काही प्रमाणात तफावत आहे. त्यामुळे त्यांच्या समस्याही भिन्न स्वरुपाच्या आहेत. प्रत्येक विभागातील लोक आपल्या विभागाला महत्व देऊन तो इतर विभागापेक्षा वेगळा असल्याचे मानतात. उदा. महाराष्ट्रात कोकण, विदर्भ, मराठवाडा, मुंबई आणि पश्चिम महाराष्ट्र हे प्रादेशिक विभाग आहेत. याशिवाय इतर ही राज्यांमध्ये असे प्रादेशिक विभाग असून इतर प्रदेशांपेक्षा आपल्यावर अधिक अन्याय होत असल्याची त्यांची भावना असते. त्यातून प्रादेशिकवादाला अधिक चालना मिळते.

२) भाषावार प्रांतरचना :

वास्तविक स्वातंत्र्यापूर्वी ब्रिटिश सरकारकडे भाषावार प्रांतरचनेची मागणी केली जात होती. स्वातंत्र्यानंतर स्वदेशी सरकारकडे जनतेने हीच मागणी केली. परंतु देशाच्या फाळणीमुळे देशाचे आणखी तुकडे होऊ नयेत या उद्देशाने भारत सरकारने ही मागणी मान्य केली नाही. परंतु जनांदोलनाच्या रेट्यापुढे सरकारला झुकावे लागले आणि भाषावार प्रांत रचना करावी लागली. असे असले तरी एकच भाषा बोलणारांचे एक राज्य केल्याने त्या राज्यातील सर्व प्रदेशाचे प्रश्न सुटणे शक्य नव्हते. अशावेळी एकाच राज्यातील प्रदेशा-प्रदेशात हेवेदावे सुरु आहेत. याशिवाय राज्या-राज्यात सीमावाद, नद्याचे पाणी वाटप इ. कारणांवरुन संघर्ष होत आहेत. त्यातूनच प्रादेशिकवाद अधिक प्रमाणात वाढीस लागत आहे.

३) सांस्कृतिक व धार्मिक विविधता :

भारतात प्रादेशिकदृष्टीने जशी विविधता आहे तशी सांस्कृतिक दृष्टीनेही विविधता आहे. भारतात अनेक जाती-जमातींचे, धर्माचे, पंथाचे, वंशाचे लोक रहात व त्यांना आपल्या वंश व धर्माचा अतिरेकी अभिमान आहे. हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन इ. धर्मात आपापसात सांस्कृतिक संघर्ष आहेत. आर्य-अनार्य असाच एक वांशिक संघर्ष आहे. उत्तरेतील आर्य तर दक्षिण भारतातील अनार्य असा समज आहे. यातूनच द्रविडीस्थानची मागणी केली जाते. गुरखा लोक गोरखलँड, शिख लोक खलिस्तान अशा वेगळ्या स्वतंत्र राज्याची मागणी करीत आहेत. धर्माच्या

नावाने या देशाची फाळणी होऊन दोन स्वतंत्र देश निर्माण झाले आहेत. अशा प्रकारे सांस्कृतिकक - धार्मिक विविधता व त्या प्रदेशातील लोकांना आपल्या संस्कृतीचा देशाभिमानापेक्षाही अधिक अभिमान असल्याने प्रादेशिकवादाची समस्या तीव्र बनत आहे.

४) आर्थिक विषमता व भूमिपुत्रांवरील अन्यायाची भावना :

भारतात प्रादेशिक विविधता आहे. यातील काही प्रदेश नैसर्गिक साधन संपत्तीने समृद्ध आहेत तर काही प्रदेशात प्रतिकूल परिस्थिती असते. अशावेळी विशिष्ट प्रदेशाचा विकास अधिक गतीने होतो तर काही प्रदेश त्या तुलनेत मागासलेले रहातात. याशिवाय राजकीय सत्ताधाऱ्यांचेही काही प्रदेशांच्या विकासाकडे दुर्लक्ष होते. अशावेळी मागासलेल्या प्रदेशातील बेरोजगार तरुणाचे लोंढे विकसीत प्रदेशाकडे येतात त्यातून भूमिपुत्रांवर अन्याय होत असल्याची भावना निर्माण होते. परप्रांतिय आणि भूमिपुत्र यांच्यातील संघर्ष वाढीस लागतो. उदा. मुंबईतील बिहार व उत्तर प्रदेशातून येणारे बेरोजगार व महाराष्ट्रातील बेरोजगार तरुण यांच्यातील संघर्ष. अशा परिस्थितीतून प्रादेशिकवादाची समस्या वाढीस लागते.

५) राजकीय पक्षांचे सत्तेचे राजकारण :

प्रादेशिक अस्मितेचा प्रश्न निर्माण करुन त्याचा राजकीय सत्ता हस्तगत करण्याचे साधन म्हणून राजकीय पक्षांकडून वापर होत आहे. त्याच आधारावर अनेक राज्यात अनेक प्रादेशीक पक्ष निर्माण झालेले आहेत. उदा. महाराष्ट्रात शिवसेना, महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना, पश्चिम बंगालमधील बांगला काँग्रेस, केरळ काँग्रेस, बिहारमधील जनक्रांतीदल, तामीळनाडू अण्णादमुक इ. हे प्रादेशिक पक्ष राष्ट्रिय हितापेक्षा प्रादेशिक प्रश्नांना व प्रादेशिक हिंताना महत्त्व देतात. केंद्र व राज्य सरकार दुर्बल करण्यासाठी स्थानिक आणि प्रादेशिक प्रश्नांची मदत घेऊन ते प्रादेशिकवादाला उत्तेजन देतात. केंद्रातील सरकारही ज्या राज्यात आपल्या पक्षाचे सरकार आहे त्यांना आर्थिक व इतर मदतीच्या बाबतीत झुकते माप देतात. त्यामुळे इतर राज्यांमध्ये आपल्यावर अन्याय होत असल्याची भावना निर्माण होते. थोडक्यात सत्तेच्या राजकारणासाठीही प्रादेशिकवादाला प्रोत्साहन दिले जाते.

६) प्रादेशिक असमतोल :

भाषेच्या आधारावर राज्यांची पुनर्रचना झालेली असली तरी सर्वच राज्ये आर्थिक दृष्टीने प्रगत झालेली नाहीत. पंजाब, हरियाना, गुजरात, महाराष्ट्र अशी काही राज्ये वगळल्यास इतर राज्ये अप्रगतच राहिलेली आहेत. शहरीकरण, उद्योग, विजपुरवठा, खते-बी-बियाणे इ. साधनांचा वापर प्रगत राज्यात अधिक प्रमाणात होतो. रस्ते, बँका, कृषिउत्पन्न या प्रत्येक बाबतीत प्रगत आणि अप्रगत राज्यात मोठी तफावत आहे. स्वाभाविक अप्रगत राज्यांमध्ये असंतोष निर्माण होतो आणि इतर राज्यांच्याच नव्हे तर केंद्रीय सत्तेच्या विरोधात ही राज्ये उभी राहतात. त्यातून प्रादेशिकवादाला चालना मिळते.

७) फुटीरतावादी चळवळी व संघटना :

प्रादेशीक अस्मितेला अतिरेकी महत्त्व दिल्यानेच काही राज्यांमध्ये फुटीरतावादी चळवळी निर्माण झालेल्या होत्या व होत आहेत. उदा. पंजाब मधील खलिस्तानची चळवळ, मद्रास, केरळ, आणि म्हैसूर या राज्यांची एक स्वतंत्र द्रविडीस्थान निर्माण करणारी चळवळ, स्वतंत्र मिझोरामची चळवळ (१९७२ साली मिझोराम या स्वतंत्र राज्याची निर्मिती करण्यात आली) नागालँड निर्मिती सबंधीची चळवळ इ. प्रादेशिक अस्मितेचा परिणाम आहे असे दिसून येते.

८) राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करणाऱ्या नेतृत्वाचा अभाव :

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात भाग घेतलेल्या व स्वतंत्र भारतात राजकीय सत्तेत राहीलेले नेतृत्व देश प्रेमाने झपाटलेले होते. देशाच्या फाळणीनंतर या देशाचे अनेक तुकडे होऊ नयेत या एकाच भावनेने प्रेरित होऊन पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी भाषावार प्रांत रचनेला विरोध केला होता. नेहरु, लालबहादुर शास्त्री अशा स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या पिढीतील नेतृत्वानंतर राष्ट्रीय ऐक्याला प्राधान्य देणारे व राष्ट्रीय ऐक्यासाठी विशेष कार्यक्रम देऊन त्यांची प्रामाणिक अंमलबजावणी करणारे नेतृत्व निर्माण झाले नाही. याऊलट एखाद्या राज्यातून केंद्रीय सत्तेला आव्हान मिळण्याचे लक्षात येताच त्याच राज्यातील फुटीरतावाद्यांना पाठिंबा देऊन तेथील सरकार पाडण्याचा प्रयत्न केला जात असे. अशा या राष्ट्रीय ऐकात्मतेला दुय्यम स्थान देणाऱ्या नेतृत्वामुळेच प्रादेशिकवाद ही समस्या अधिक गंभीर बनलेली आहे.

९) भाषिक विविधता :

भाषेच्या आधारावर पुनर्रचना झालेल्या प्रत्येक राज्याची एक राज्यभाषा असली तरी त्याने भाषिक प्रश्न सुटत नाही. एकाच राज्यात राज्यभाषेशिवाय इतरही काही भाषा बोलल्या जातात. याशिवाय इतर राज्यातील लोक दुसऱ्या राज्यात मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करतात तेव्हा ते आपली भाषा तेथेही घेऊन जातात. उदा. महाराष्ट्राची राज्यभाषा मराठी असूनही मुंबईत हिंदी भाषेचा प्रभाव अधिक आहे. त्यामुळेच महाराष्ट्रात मराठी भाषा हा राजकारणाचा विषय झालेला आहे. दुकानाच्या पाट्या मराठीत असाव्यात, महाराष्ट्रात रहाणाऱ्या परप्रांतियांनी मराठीत बोललेच पाहिजे. इ. अशा भाषिक प्रश्नांला घेऊन प्रादेशिक पक्ष प्रादेशिक अस्मितेला म्हणजेच प्रादेशिकवादाला चालना देतात.

१४.५.२ प्रादेशिकवादाचे परिणाम :

अशा प्रकारे विविध कारणांमुळे प्रादेशिकवादाला चालना मिळते व प्रादेशिकवाद हा राष्ट्रीय एकात्मता व अखंडतेला मोठे आव्हान निर्माण करतो. प्रादेशिकवादामुळे भारताच्या राष्ट्रीय, जीवनात काही समस्याही निर्माण झालेल्या आहे. उदा.

१) भारतीय संघराज्यातून बाहेर पडून स्वतंत्र राज्याच्या निर्मितीच्या मागणीचा जोर वाढत आहे.

२) भारतीय राज्यघटनेने धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व स्वीकारले आहे परंतु प्रादेशीक पक्षांच्या धार्मिक अस्मितेमुळे धर्मनिरपेक्षतेलाच आव्हान निर्माण होत आहे.

३) भारतीय संघराज्यातच राहून परंतु घटक राज्यातून बाहेर पडून वेगळ्या राज्याच्या निर्मितीची मागणी काही राज्यांमधून वाढत आहे.

४) जात, धर्म, सांप्रदाय या संकूचित भावनांना प्रोत्साहन दिले जात आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका निर्माण होत आहे.

५) भूमिपूत्र विरुद्ध परप्रांतीय संघर्ष व तणाव वाढत आहे. त्यामुळे राज्यांतर्गत शांतता व सुव्यवस्थेत धोका निर्माण होत आहे.

६) राज्या राज्यात सीमावाद, नद्यांच्या पाणी वाटपाचा वाद इ. वाद निर्माण होऊन राष्ट्रीय ऐक्याला आव्हान निर्माण होत आहे.

अशा प्रकारे प्रादेशिकवाद व त्यांचे राष्ट्रीय शांतता, सुव्यवस्था, एकात्मता, अखंडता यावर दिर्घकालीन परिणाम होतच आहेत परंतु यातून देशाच्या सुरक्षिततेलाही आव्हान मिळते

आहे. म्हणूनच प्रादेशिकवादाची संकुचित भावना व वृत्ती कमी करण्यावर भर देणे, त्यासाठी प्रसारमाध्यमे, शिक्षण संस्था इ. माध्यमातून राष्ट्रीय एकात्मतेची शिकवण देणे आवश्यक आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटल्या प्रमाणे, "प्रथम भारतीय आणि अंतिमतः भारतीयच" हे तत्त्व प्रत्येक भारतीयाच्या मनात रुजविले पाहिजे. भारतातील राजकीय नेतृत्वाने आपला दृष्टीकोन व्यापक केला पाहिजे. प्रादेशिक हितासाठी राष्ट्रहिताचा बळी जाणार नाही याची नेतृत्वाने आणि नागरिकांनी दक्षता घेतली तरच प्रादेशिकवाद कमी होऊ शकतो.

१४.६ सारांश

सदर प्रकरणाच्या विवेचनावरुन राखीव जागा ही विषमता मूळ समाजाची निष्पत्ती असली तरी त्या कालबद्दपणे रद्द होणे आवश्यक आहे. अर्थातच समाजातील जातीभेदाची भावना कमी होऊन समतेच्या मूल्याला महत्त्व देणारी समान रचना निर्माण करण्यावर भर देणे आवश्यक आहे. शोषित, दलित समाजाच्या मनात विश्वास निर्माण करणे आवश्यक आहे.

धर्म आणि जमातवाद यांचा राजकारणासाठी होत असलेला वापर कमी केल्यास, भारतीय संस्कृतीतील सहिष्णुतेच्या मूल्यांचे पुनरुज्जीवन, प्रबोधन, शिक्षण, प्रसार माध्यमांचा योग्य वापर इ. माध्यमातून या समस्येवर नियंत्रण करणे शक्य आहे.

प्रादेशिकवाद राष्ट्रीय एकता व अखंडतेला धोका असून राष्ट्रहिताला प्राधान्य देण्याची शिकवण देणे आवश्यक आहे.

१४.७ प्रश्न

१) जात आणि राखीव जागा यांच्या परस्पर सबंध स्पष्ट करा.
२) राखीव जागांसबंधीच्या घटनात्मक तरतूदी सांगून सामाजिक मागासलेपण आणि जात यातील सबंधाचा आढावा घ्या.
३) धर्म आणि राजकारण यांच्या सबंधाची चर्चा करा.
४) जमातवादाची कारणे आणि परिणाम स्पष्ट करा.
५) प्रादेशिकवादाची कारणे आणि परिणाम थोडक्यात लिहा.
६) टिपा लिहा.
   अ) जात आणि राखीव जागा
   ब) धर्म आणि राजकारण
   क) प्रादेशिकवाद

❖❖❖❖

१५

भारतीय राजकीय व्यवस्थेपुढील आव्हाने
(Challenges to Indian Political System)

प्रकरण रचना :

१५.० उद्दिष्ट्ये
१५.१ प्रस्तावना
१५.२ राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण
१५.३ दहशतवाद
१५.४ दहशतवादाची कारणे
१५.५ दहशतवादाचे परिणाम
१५.६ दहशतवादावरील उपाययोजना
१५.७ नक्षलवाद
१५.८ सारांश
१५.९ प्रश्न

१५.० उद्दिष्ट्ये

भारतीय राजकीय व्यवस्थेपुढील विशिष्ट प्रश्न, समस्यांबरोबर या व्यवस्थेपुढील असलेल्या आव्हानांची चर्चा करणे, विद्यार्थ्यांमध्ये त्याविषयी जाणीव जागृती निर्माण करणे हा या प्रकरणाचा प्रमुख उद्देश आहे.

१५.१ प्रस्तावना

शेकडो वर्षाची मुस्लिम राजवट व दिडशे वर्षाच्या ब्रिटिश गुलामगिरितून १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत देश स्वतंत्र झाला. भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा ब्रिटिशांनी इथल्या साधनसंपत्तीची केलेली लूट, फाळणीमुळे निर्माण झालेले धार्मिक दंगे इत्यादीमुळे भारतीय समाजकारण आणि राजकारणात अनेक समस्या निर्माण झालेल्या होत्या. त्या काळात शिक्षणाचा प्रसार करणे मागासलेल्या वर्गाची उन्नती करणे, सामाजिक, धार्मिक सामजंस्य निर्माण करणे, औद्योगिक क्षेत्राचा विकास करणे, दारिद्र्य-बेरोजगारी निर्मूलन करणे, इ. अनेक आव्हाने भारतीय राजकीय व्यवस्थेपुढे होती. परंतु अलिकडील काळात या समस्या दुर्लक्षित होऊन

नविनच समस्या व आव्हाने निर्माण झालेली आहेत. लोकशाहीत सत्ता हस्तगत करणे हाच राजकारणाचा उद्देश झाल्याने ती हस्तगत करण्यासाठी अनेक गैरमार्गांचा अवलंब करण्यात आला. त्यातून प्रथम राजकारणासाठी गुंडांचा वापर केला जात असे तर आज प्रत्यक्ष गुंडांनीच राजकारणात प्रवेश करुन राजकारण हे दहशत निर्माण करणे, अमाप पैसा मिळविणे, बेकायदेशीर धंदे करण्याचे साधन बनविले आहे. म्हणजेच राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण झाले आहे. तर धर्मांतधतेच्या वृत्तीतून दहशतवादाची समस्या निर्माण झाली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात श्रीमंत वर्गाचा अनिर्बंध विकास झाला व त्यातून शोषणाची व्यवस्था निर्माण झाली. शोषित वर्गाने हिंसेच्या मार्गाचा स्वीकार केला. त्यातूनच नक्षलवादाची समस्या निर्माण झाली. या सर्व समस्या निर्मूलनाच्या आव्हानांची चर्चा सदर प्रकरणात केलेली आहे.

१५.२ राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण (Criminalisation of Politics in India)

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण म्हणजे गुन्हेगारी वृत्तीच्या लोकांना राजकारणात येण्यास संधी देणे आणि त्यांचा प्रभाव वाढविणे होय. गुन्हेगारी टोळ्यांच्या ठराविक जागा व भाग असतात व त्या ठराविक भागात त्यांचेच साम्राज्य असते. उदा. हातभट्टी चालवणारा दादा आपल्या भागातील परिसरावर पूर्ण नियंत्रण ठेवतो. तेथील मतदारांवर त्याचा वचक असतो, तेथील आमदार, खासदार, नगरपालक यांच्याशी त्याचे उठणे बसणे असते. राजकारणी लोकांचा डोळा अशा झोपडपट्टीतील एकगठ्ठा मतांकडे असल्याने ते अशा दादांच्या (गुन्हेगारांच्या) व्यवहाराकडे दूर्लक्ष करतात. पोलीस यंत्रणेलाही आपल्यात सहभागी करुन घेतात. अशाप्रकारे अनधिकृत उद्योग करणाऱ्या गुंडांना, दादा लोकांना राजकीय संरक्षण असते.

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण भारतीय राजकीय व्यवस्थेत आढळून येते. गुन्हेगार, स्मगलर्स, इत्यादींची मदत घेऊन निवडून येणे, त्यांच्याकडून आर्थिक साहाय्य घेणे हा प्रकार फार पूर्वीपासून भारतीय राजकारणात होता. सध्या तर गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेले अनेक लोक स्वतःच निवडणूकीला उभे राहतात. पैशाच्या व दहशतीच्या जोरावर हे लोक निवडूनही येतात. गुन्हेगारांना मानमरातब व सन्मान मिळू लागला आहे. गुन्हेगारांनी ग्रामपंचायतीपासून विधानसभा व संसदेपर्यंत प्रवेश मिळविला आहे. गुन्हेगारी जगतातील चोरटा व्यापार करणारे माफीया टोळ्यांचे सूत्रधार, अंमली पदार्थांचा व्यापार करणारे तस्कर यांचा समावेश होतो. यांच्याशी संबंध नाही असा राजकीय पक्ष व राजकारणी सापडणे आज कठीण आहे. संधीसाधू राजकारणी व स्वार्थी गुंड यांची युती झाली आहे.

१५.२.१ राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण्याचे भारतीय राजकीय व्यवस्थेवर पुढील परिणाम झालेला दिसतो :

१. लोकशाहीला धोका निर्माण झाला आहे. गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचे लोक निवडून आले की लोकशाहीला धोक्यात आणतात. गुंड प्रवृत्तीचा विकास होतो.

२. समाजाची शांतता, सुव्यवस्था, सुरक्षा, नैतिकता नष्ट होते. गुंडांच्या अरेरावीमुळे व पोलीस यंत्रणेने तिकडे दुर्लक्ष केल्याने देशात वारंवार सुव्यवस्थेचा भंग होतो. सामान्य जनांना गुंड आणि राजकीय यांची युती त्रासदायक ठरू लागली आहे.

३. लोकांचा राजकीय व्यवस्थेवरील विश्वास नष्ट होतो. स्वतंत्र व निपक्षपाती निवडणूकीच्या काळात मतदारांवर दहशत निर्माण करणे, उमेदवारांना पळविणे, मतपेट्या पळविणे या कामासाठी संपत्ती व शक्तीचा वापर केला जातो. राजकारणी म्हणजे भ्रष्टाचारी व गुन्हेगार अशीच सर्वसामान्यांची कल्पना झाली आहे.

४. सामान्य मनुष्य राजकीय प्रक्रियेला विटून गेला आहे. राजकारणाकडे तो एक घाणेरडा खेळ म्हणून पाहू लागला आहे. उत्तर प्रदेशात ८३६ लोकांची गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असूनही त्यांनी विधानसभा निवडणूक लढविली. नगरपरिषदा, जिल्हापरिषद, महानगरपालिका, ग्रामपंचायती इत्यादी ठिकाणी तर समाजविघातक प्रवृत्तींचे गुन्हेगार यांचेच वर्चस्व दिसून येते.

आपली प्रगती तपासा :

१) राजकारण आणि गुन्हेगारी यातील सबंध स्पष्ट करा.

२) 'राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण' यावर टीप लिहा.

१५.३ दहशतवाद

दहशतवादाचा अर्थ - व्याख्या :

दहशतवाद ही अत्यंत गुंतागुंतीची व वादग्रस्त संकल्पना आहे. एक राष्ट्र ज्यांना दहशतवादाची म्हणते त्यांना दुसऱ्या (विरुद्ध) देशातील लोक स्वातंत्र्य सैनिक, शहिद म्हणतात. म्हणून ही संकल्पना उद्दिष्ट, परिस्थिती आणि राष्ट्र, प्रदेश यानुसार बदलणारी आहे. त्यामुळेच दहशतवादाची व्याख्या निश्चित काय असावी यासबंधी विद्वानांमध्ये एकमत नाही. असे असले तरी काही व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१) ब्रायन जेनकिन्स यांच्या मते, "राजकीय बदल घडवून आणण्यासाठी बळचा केलेला वापर किंवा वापर करायची धमकी म्हणजे दहशतवाद होय."

२) पेग्विन राज्यशास्त्र शब्दकोशानुसार "आमुलाग्र राजकीय आणि सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याचा उद्देशाने शासनावर दबाव आणण्यासाठी हिंसाचाराच्या मार्गाचा अवलंब करणे म्हणजे दहशतवाद होय."

अशा प्रकारे शांततामय व घटनात्मक मार्गावर विश्वास नसणाऱ्या लोकांकडून जाणीवपूर्वक हिंसाचाराचा मार्ग अबलंबिला जातो त्यांच्या कृती याच दहशतवादी कारवाया होत. बॉम्बस्फोट घडविणे, अपहरण करणे, हत्या करणे, भीती, दरारा निर्माण करणे ही त्यांची साधने आहेत.

भारतात दहशतवादाची समस्या पंजाबपासून सुरु झाली. १९८४ मध्ये पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांची त्यांच्या शीख अंगरक्षकांनी केलेली हत्या, १९९१ साली श्री. राजीव गांधी यांची एल.टी.टी.ई. ने घडवून आणलेली हत्या दहशतवादाची ज्वलंत उदाहरणे आहेत.

१५.३.१ उत्तर-पूर्व भारत (उत्तरांचल) :

आसाम, मेघालय, त्रिपुरा, अरुणाचल प्रदेश, मिझोराम, मणिपूर आणि नागालॅण्ड या सात राज्यांचा या भागात समावेश होतो. या सात राज्यांना उत्तर भारताच्या सात बहिणी असे संबोधले जाते. या राज्यांना, केंद्र शासनाला आणि या राज्यातील लोकांना सतत तणाव असतो. केंद्रशासन या प्रदेशांकडे दूर्लक्ष करीत आहेत असा आरोप केंद्रशासनावर या राज्यांचा असतो.

मणिपूर आणि नागालॅण्ड यांच्यात सीमेवरून वाद आहेत. आसाम, नागालॅण्ड, मिझोराम, त्रिपूरामध्ये रोजच बंडखोरीच्या अनेक घटना आणि प्रादेशिक चळवळी होतात. या राज्यांमधील बहतुतेक संघटना स्वतंत्र राज्याची किंवा प्रादेशिक स्वायतत्तेची मागणी करीत आहेत. द नॅशनल सोशॅलिस्ट कौन्सिल ऑफ नागालॅण्ड इसाक मुव्हीव्ह (NSCN-IM) स्वतंत्र नागालॅण्डची मागणी करतात. भारतातील लष्करी छावणीवर तेथील बंडखोरांनी अनेकदा हल्ले केलेत.

१५.३.२ आसाम : या भागातील एक अतिशय महत्त्वाचे राज्य आहे. बांगलादेशातून येणाऱ्या घूसखोरांची आणि आसाममध्ये स्थायी होणाऱ्या लोकांची आसामची मुख्य समस्या आहे. अजूनही दहशतवाद ही या राज्यातील मुख्य समस्या आहे. भारतीय लष्कर अजूनही आसाममधील दहशतवाद थांबवू शकले नाही.

१५.३.३ त्रिपूरा : या राज्यातही दहशतवादाची मुख्य समस्या आहे. येथे येणाऱ्या बांगलादेशी घुसखोरांनाही शासन अजूनही थांबवू शकले नाही. स्थानिय पोलीस, राजकारणी यांच्यावर हल्ले, लष्करी छावणीवर हल्ले या राज्यातील एक काळजीचा विषय आहे.

१५.३.४ बिहार : बिहार राज्यात कायदा आणि सुव्यवस्था याकडे तेथील शासनाचे पूर्ण दुर्लक्ष झाल्यामुळे बिहारमध्ये लोकांचे जीवन सुरक्षित नाही. बंडखोरी आणि लुटमार या तणावाखाली हे राज्य आहे.

१५.३.५ आंध्रप्रदेश : या राज्यातही दहशतवादाची मुख्य समस्या आहे. या भागात नक्षलवाद मोठ्या प्रमाणात फोफावला आहे. श्रीमंत जमिनदारांवर हल्ले करुन समाजात समता प्रस्थापित करणे या विचारांवर आधारीत नक्षलवादी कारवाया करतात. हिंसाचार करुन आपल्याकडे शासनाचे लक्ष वेधून घेण्याचा प्रयत्न करतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्या, पोलीस, जमीनदार, लष्कर हे नक्षलवाद्यांच्या हल्ल्यांचे केंद्र आहे.

१५.३.६ जम्मू आणि काश्मिर : हे राज्य म्हणजे दहशतवादी राज्य झालेले आहे. येथील दहशतवाद पाकिस्तानच्या प्रेरणेने घडतो. पाकिस्तानामध्ये प्रशिक्षण घेऊन तरुण या प्रदेशात घुसखोरीतून येतात आणि दहशतवादी कारवाया करतात. संपूर्ण भारतात उदा. दिल्लीमध्ये संसदेवरील हल्ला (२००१), मुंबईमध्ये लोकल ट्रेनमध्ये झालेले हल्ले (२००६) अशी कितीतरी

उदाहरणे या दहशतवादी हल्ल्यांची आहेत. प्रत्येक दिवशी वर्तमानपत्र उघडल्यावर दहशतवादी हल्ले, कारवाया यासंबंधीच्या बातम्या दिसून येतात. या बातम्या सामान्य माणसाचे लक्ष वेधून घेतात. दहशतवादी कृत्ये ही मुद्दाम घडवून आणलेले हिंसात्मक कृत्ये असतात. दहशतवादावरील तज्ञ ब्रायन जेनकिन्स यांनी १९७४ साली म्हटले की, 'दहशतवाद म्हणजे नाट्य आहे.'

रोज कुठेनाकुठे निष्पाप माणसे अतिरेक्यांच्या हल्ल्याला बळी पडत असतात. भारत व पाकिस्तानमधील तणावाचे काश्मिर हे मुख्य कारण आहे. काश्मिर प्रश्न सोडविण्यासाठी पाकिस्तानने दहशतवादाचा आश्रय घेतला आहे. काश्मिरची अर्थव्यवस्था मुख्यतः पर्यटनावर आधारीत आहे. काश्मिरमध्ये डिसेंबर-२००२ पर्यंत १४००० व्यक्ती अतिरेक्यांच्या कारवायांना बळी पडल्या आहेत. संपत्तीचे कोट्यावधी रूपयांचे नुकसान झाले आणि लाखो लोक निर्वासित झाले. शासनाला लष्करावर प्रचंड खर्च करावा लागतो आहे.

पाकिस्तान पुरस्कृत संसदेवरचा हल्ला तसेच ताज हॉटेल, सी.एस.टी. रेल्वे स्टेशनवरील बेधुंद गोळीबार हेच दाखवून देते की या संघटना किती भीषण आहेत. त्यांना भारतात अराजक माजवावयाचे आहे.

१५.३.७ पंजाबमधील दहशतवाद : पाकिस्तानला दहशतवादी कारवाया करायची पहिली संधी पंजाबमध्ये मिळाली. पंजाबमधील अतिरेकी स्वतंत्र राज्याची 'खलिस्तान' ची मागणी करत होते. सुवर्णमंदिरात अतिरेकी आश्रय घेत असे. तेथे अतिरेकी कारवाया प्रमाणाबाहेर वाढू लागल्यावर भारतीय शासनाने सुवर्णमंदिरात लष्कर पाठविले. 'ऑपरेशन ब्ल्यू स्टार' मध्ये मुख्य दहशतवादी भिंद्रनवाले मारला गेला. त्यावेळीच्या शासनाने पंजाबमधील दहशतवाद संपविला. तेथील परिस्थिती आता सुधारली आहे.

१५.३.८ नक्षलवादी : आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, छत्तीसगड, ओरीसा, मध्यप्रदेश, बिहार, झारखंड, उत्तरप्रदेश ही राज्ये नक्षलवादी कारवायांनी ग्रस्त झालेली आहेत. काही तज्ञांच्या मतानुसार १५ राज्यातील ५३ जिल्हे नक्षलवाद्यांच्या प्रभावाखाली आहेत.

नक्षलवाद्यांचे दोन गट आहेत. पिपल्स वॉर ग्रुप (सीपीआय) आणि माओअिस्ट कम्युनिस्ट सेंटर (एमसीसी) त्यांच्या तत्त्वांप्रमाणे नक्षलवादी हिंसाचार शोषणाविरुद्ध असतो. नेपाळमधील माओवादी बंडखोरांशी नक्षलवाद्यांचे संगनमत असल्याचेही आढळून आले आहे.

१५.३.९ मुंबई :- १३ मार्च, १९९३ रोजी मुंबईवर पहिला अतिरेकी हल्ला झाला. त्यानंतर मुंबईवर सातत्याने अतिरेक्यांचे हल्ले झाले. मुंबईची प्रचंड लोकसंख्या व त्या लोकसंख्येत रोज पडणारी भर यामुळे मुंबई हे अतिरेक्यांसाठी लक्ष ठरते. प्रत्येक हल्ला झाल्यानंतर 'गुप्तचर यंत्रणेचे अपयश' एवढेच कारण दिले जाते. ११ जुलै, २००६ रोजी मुंबईतील लोकलगाड्यांमध्ये केलेल्या हल्ल्यांचा उद्देश देशाच्या आर्थिक राजधानीत अस्थिरता निर्माण करणे हा होता.

थोडक्यात, दहशतवाद म्हणजे उघडपणे कायद्याला आव्हान देऊन त्याचा भंग करणे होय, दहशतवादी मार्गाचा अवलंब करून शासनाच्या आणि लोकांच्या मनात दहशत निर्माण करणे व आपले उद्दिष्ट साध्य करण्याचा प्रयत्न करणे होय. उदा. भारताच्या ईशान्य भागातील नागालँड, मणिपूर, मिझोराम, त्रिपुरा या प्रदेशात बंडाळी करून शासनाला जेरीस आणण्याचा

प्रयत्न केला जातो. आंध्र प्रदेशातील तेलंगणा, पंजाब, काश्मिर, गडचिरोली इत्यादी भागातील नक्षलवाद्यांच्या दहशतवादी बंडाळ्या आपल्याला नवीन नाहीत. कोणतेही दहशतवादी कृत्य म्हणजे फक्त एक घटना नसते. ती एक प्रक्रिया असते. त्या कृत्याचे अल्पकालीन तसेच दीर्घकालीन परिणाम असतात.

आपली प्रगती तपासा :

१) 'दहशतवाद' ही संकल्पना स्पष्ट करा.

२) विविध राज्यातील दहशतवादी कारवायांचा आढावा घ्या.

१५.४ दहशतवादाची कारणे

१) **स्पर्धात्मक राजकारण आणि दहशतवाद्यांना राजकारण्यांचा आश्रय** :- यामुळे दहशतवादाला पाठिंबा मिळतो. अनेक दहशतवाद्यांना राजकीय संरक्षण असल्याचे सिद्ध झाले आहे.

२) **शत्रूराष्ट्र** :- दहशतवादी प्रवृत्तींना प्रोत्साहन देणे, त्यांना आर्थिक सहाय्य देणे, प्रशिक्षण देणे, शस्त्रे पुरविणे इत्यादी कृती अनेक राष्ट्रे करतात. दहशतवाद्यांच्या मदतीने शेजारील शत्रू राष्ट्रांमध्ये अंदाधुंदी, तणाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणे हा त्यामागे उद्देश असतो.

३) **भ्रष्टाचारी पोलीस यंत्रणा आणि प्रशासकीय व्यवस्था** :- स्थानिय पोलीस आणि प्रशासकीय यंत्रणा दहशतवादासाठी फार मोठ्या प्रमाणात जबाबदार आहेत. या वर्गाने कोणत्याही प्रकारच्या लाचलुचपतीला व दडपणाला बळी न पडता आपले कार्य केल्यास दहशतवादाला प्रतिबंध घालता येईल.

४) **भारताची आर्थिक स्थिती** :- असे आढळून आले आहे की, दारिद्र्य, बेकारी, विषमता, शोषण, मागासलेपणा यामुळे अनेक तरुण दहशतवादी संघटनांमध्ये सामील होतात.

५) **लोकांची वृत्ती** :- दिवसेंदिवस लोक स्वकेंद्रित बनत आहेत. आपल्याला इतरांचे काय ? ही वृत्ती बळावत आहे. पैसा आज लोकांचा देव झाला आहे.

इत्यादी कारणे भारतातील दहशतवादासाठी कारणीभूत आहेत.

१५.५ दहशतवादाचे सामाजिक परिणाम

दहशतवादी कृत्ये म्हणजे समाजात हिंसाचार वाढीस लावणे. खरं म्हणजे दहशतवाद म्हणजे समाजातील वाईट प्रकारचा हिंसाचार. ज्यामुळे भयमुक्त समाज निर्माण होऊ शकत

नाही. दहशतवादामध्ये तरुणांचा वापर घातक कारवायांसाठी केला जातो. वित्तहानी, प्राणहानी होते.

१५.५.१ दहशतवादाचे आर्थिक परिणाम :

दहशतवादावर अनेक तज्ञांचे असे मत आहे की, भारतासारख्या गरीब देशामध्ये पैसा हे दहशतवादी संघटनांकडे आकर्षित होण्याचे प्रमुख कारण आहे. मागास भागातील तरुण अशा गोष्टींकडे चटकन आकर्षित होतात. उदा. गडचिरोलीसारख्या जिल्ह्यात उद्योगधंद्यांच्या पूर्ण अभावामुळे तरुणांचा ओढा पैसा देणाऱ्या अशा संघटनांकडे जातो. अतिरेकी संघटना आपले अर्थसहाय्य स्वतःच करतात. एलटीटीई बद्दल असे वृत्तांत सापडतात की, जगात कुठेही काम करणाऱ्या जाफनातल्या तामिळींना आपल्या उत्पन्नाच्या १०% भाग एलटीटीईला द्यावा लागतो. उत्पन्नाच्या अशा साधनांमुळे दहशतवादी संघटनांना आपल्या कारवाया सातत्याने चालविता येतात.

दहशतवाद्यांच्या आर्थिक परिणामांची आणखी एक बाजू म्हणजे दहशतवादी कारवायांमुळे त्या भागात गुंतवणूक करायला उद्योजक तयार होत नाही. त्यामुळे दहशतवादाने ग्रस्त झालेला भाग आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला राहतो.

१५.५.२ दहशतवादाचे राजकीय परिणाम :

दहशतवादाचा उपयोग काही विशिष्ट उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी केला जातो. उदा. विमानांचे अपहरण करुन शासनासमोर काही मागण्या करण्यात येतात. विमानातील प्रवाशांचे हित लक्षात घेऊन शासनाला त्या मागण्या मान्य कराव्या लागतात.

दहशतवादी जर आपल्या कारवायांमाध्ये सातत्याने यशस्वी होत राहिले तर लोकांचा शासनावरील विश्वास कमी होईल. जनतेला आपण निराधार आहोत असे वाटेल आणि शासन अकार्यक्षम असल्याची भावना जनतेत निर्माण होईल.

१५.६ दहशतवादावरील उपाययोजना

जागतिक स्तरावर हिंसाचार घडवून विध्वंस करणे हा दहशतवाद्यांचा मुख्य उद्देश आहे. सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक अशा सर्वच प्रकारच्या व्यवस्थेबद्धल आलेले निराशाजनक अनुभव व वैफल्यग्रस्तता तसेच साम्राज्यवाद, वसाहतवाद इ. च्या परिणामातून दहशतवाद्याचा उदय झालेला आहे. याशिवाय शत्रुराष्ट्राला सतत युद्धजन्य व तणावपूर्ण स्थितीत ठेवण्यासाठी काही राष्ट्राकडूनही दहशतवादाला प्रोत्साहन दिले जाते. या सर्व स्थितीचा विचार करता त्यावर उपाययोजनाही याच्याशी सबंधित असल्या पाहिजेत. काही उपाय योजना पुढीलप्रमाणे सुचविता येतील.

१) आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सहकार्याचा पुरस्कार करणाऱ्या राष्ट्रांनी संघटीतपणे दहशतवादी कारवायांना विरोध करणे व दहशतवादी हल्ले होणाऱ्या राष्ट्राला लष्करी मदत पुरविणे.

२) दहशतवादी कारवायांना पाठिंबा देणाऱ्या राष्ट्रांनी भविष्य काळातील धोका लक्षात घेऊन दहशतवाद्यांना मदत करणे बंद करणे.

३) दहशतवाद्यांच्या जाळ्यात अडकणाऱ्या तुरणांवर लक्ष केंद्रीत करुन त्यांचे बेरोजगारी, अज्ञान इ. प्रश्न दूर करुन त्यांना अशा कृतीपासून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न करणे.

४) देशांतर्गत धार्मिक, सांस्कृतिक एकात्मता निर्माण करण्यावर भर देणे. धार्मिक अल्पसंख्यांकाना राष्ट्रीय प्रवाहात आणण्यासाठी निश्चित धोरण आखणे आवश्यक आहे.

५) लष्करी व संघर्षपूर्ण कारवायांबरोबरच चर्चा, वाटाघाटी, प्रबोधन, गैरसमज दूर करणे इ. माध्यमातून दहशतवाद कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

६) प्रशासकीय क्षेत्रातील वशिलेबाजी, भ्रष्टाचार, अकार्यक्षमता दूर करणे आवश्यक आहे. भारतावरील दहशतवाद्यांचा हल्ल्यांशी अशा गोष्टींचा जवळचा सबंध आहे.

७) इलेक्ट्रॉनिक व प्रसार माध्यमांतून दहशतवाद्यांना मिळणारी प्रसिद्धी कमी करणे.

८) जी राष्ट्रे दहशतवाद्यांना मदत करतात अशा राष्ट्रांना दहशतवादी राष्ट्र घोषित करुन आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अशा राष्ट्राशी असलेले व्यापारी, आर्थिक व इतर प्रकारचे सबंध स्थगित करावेत.

अशा उपाययोजानांच्या माध्यमातून दहशतवादावर नियंत्रण आणणे शक्य आहे. परंतु त्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची व संघटीत संघर्षाची गरज आहे. याशिवाय प्रत्येक राष्ट्रातील विशेषतः भारतातील नेत्यांनी पक्षीय राजकारण बाजूला ठेवून दहशतवाद्यांचा मुद्यावर एकत्र येणे आवश्यक आहे. 'प्रथम राष्ट्र नंतर पक्ष' अशी भूमिका घेणे आवश्यक आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) दहशतवादाची कारणे व परिणाम यावर चर्चा करा.

____

____

____

____

१५.७ नक्षलवाद (Naxalism)

ब्रिटिश साम्राज्याच्या काळात उदयास आलेली सरंजामशाही व जमीनदारी पद्धती, आदिवासीचे जंगलावरील आणि शेतजमीवरील संपुष्टात आलेले हक्क, आणि भारतीय समाव्यवस्थेतील आदिवासी आणि गरीब लोकांच्या शोषणाची व द्वेषाची प्रवृत्ती या परिस्थितीत नक्षलवादी चळवळीची बीजे आहेत. या परिस्थितीच्या विरुद्ध आदिवासी, दलित, शोषित यांनी जमिनदार, सावकार यांच्या विरोधात हिंसात्मक पद्धतीने केलेली चळवळ म्हणजेच नक्षलवादी चळवळ होय. या चळवळीची सुरुवात पश्चिम बंगालमधील दार्जिलींग जिल्ह्यातील 'नक्षलवादी' या गावातून झाली. म्हणून त्याला 'नक्षलवादी' चळवळ असे म्हणतात.

२ मार्च १९६७ मध्ये नक्षलवादी गावात जमीनदाराच्या गुंडांनी एका शेतकऱ्याला मारले. त्या घटनेच्या दुसऱ्याच दिवशी जमीनीच्या एका मोठ्या भागाला लाल रंगाच्या झेंड्यांनी घेराव घालून जमिन खणण्यास सुरुवात केली. पोलिसांनी या शेतकऱ्यांवर हिंसात्मक कारवाई केली त्या

बदल्यात शेतकऱ्यांनी एका सबइन्स्पेक्टरची हत्या केली. पोलिस आणि शेतकरी, आदिवासी यांच्यात संघर्षाला सुरुवात झाली. जमिनदार, सावकार व पोलीस, सरकारी अधिकारी यांच्या अत्याचाराला बळी पडलेले आदिवासी व जाती प्रथेला त्रासलेले लोक संघटीत झाले. चार महिन्यात शेतकरी सभेच्या सभासदांची संख्या चार लाख झाली. कानु सन्याल, चारु मुजुमदार, मुजिबुर्रहान यांनी त्यांचे नेतृत्व केले. या नेतृत्वावर साम्यवादी (मार्क्स) चा प्रभाव होता. या चळवळीत चीनचा पाठिंबा होता. आजही या चळवळीला देशांतर्गत व विदेशातूनही पाठिंबा मिळत आहे. ही चळवळ भारतात दहा राज्यात व एकशे ऐंशी जिल्ह्यांमध्ये पसरलेली आहे. विशेषतः महाराष्ट्रातील गडचिरोली, गोंदिया, भंडारा, चंद्रपूर तसेच यवतमाळ, व किनवटचा काही भाग अशा मोठ्या प्रमाणावर जंगल प्रदेश असलेल्या जिल्ह्यामध्ये या चळवळीचे लोन पसरलेले आहे. अलिकडील काळात शहरी भागातही या चळवळीचा प्रसार होत आहे. तिने भारतीय राजकीय व्यवस्थेलाच आव्हान दिले आहे. यावरुन या चळवळीचे गंभीर स्वरुप लक्षात येते.

१५.७.१ नक्षलवादी चळवळीचे ध्येय, धोरण व वैचारिक भूमिका :

नक्षलवाद (Laxalism) या शब्दात ‘वाद’ (ism) हे शब्द आहेत. यावरुन ती एक विचारधारा म्हणून प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. या चळवळीची निश्चित ध्येये, धोरणे, कार्यक्रम, नेतृत्व व विचारधारा आहे. त्यांची वैचारिक भूमिका पुढीलप्रमाणे :

१) नक्षलवाद्यांच्या मते भारताला केवळ नाममात्र स्वातंत्र्य मिळाले आहे. ब्रिटीश गेले आणि वसाहती सदृश्य, सरंजामीसदृश्य व्यवस्था आली. काँग्रेस, मुस्लिम लीग, हे ब्रिटिश व्यवस्थेचे दलाल आहेत. ही व्यवस्था बदलण्यासाठी क्रांतीकारी उठावाशिवाय पर्याय नाही.

२) काँग्रेस शासन हे जमीनदार, सरंजामदार, सरदार, नोकरशाह आणि भांडवलदारांचे हितसबंध जपणारे आहे. भांडवलदारामार्फत परकीय आर्थिक हितसबंध जोपासले जातात. भारताचे परराष्ट्र धोरण अमेरिका धार्जिण आहे.

३) जमीन सुधारणा कायदे, जमिनीचे केंद्रीकरण, मालकी हक्क मुठभर लोकांच्या हाती, शेतमजूरांची पिळवणूक, बेरोजगारी, सावकारी व भरमसाठ व्याजाद्वारे शोषण, दलित आदीवासीचे शोषण ही सरंजामशाही व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये भारतात दिसून येतात.

४) नोकरशाही, भांडवलशाही, सरंजामशाही अमेरिकन साम्राज्यवादाला पूरक आहे.

५) वरील परिस्थितीमुळे कृषिक्रांती घडविणे आवश्यक आहे.

६) संघर्ष आणि परिवर्तनाचे साधन सशस्त्र संघर्षाचा पुरस्कार करणे.

७) प्रस्थापित शासनास जन पाठिंबा नाही ते शासन लष्कराच्या सहाय्याने टिकून आहे. प्रतिनिधिक व्यवस्था कुचकामी व दिखावू स्वरुपाची आहे.

८) आंतरराष्ट्रीय नेतृत्वाच्या मार्गदर्शनाखाली स्थानिक नेतृत्व कार्यरत राहील.

९) ग्राम पातळीवरील सत्ता श्रीमंत शेतकरी, जमिनदार वर्गाकडून काढून शेतकऱ्याच्या स्वाधीन केली जाईल व त्याद्वारा ‘लाल दहशत’ निर्माण केली जाईल.

वरील प्रमाणे नक्षलवादी चळवळीची ध्येय धोरणे व वैचारिक भूमिका आहेत.

१५.७.२ ध्येय धोरणांच्या अम्मल बजावणीचा मार्ग किंवा कार्यक्रम :

संसदीय पद्धती, घटनात्मक मार्ग, किंवा शांततामय व कायदेशीर मार्गावर नक्षलवाद्यांचा विश्वास नाही. त्यांच्या विचारांवर माओ-त्से-तुंग यांचा प्रभाव असल्याने 'क्रांतीचा मार्ग बंदुकीच्या नळीतून जातो' हे त्यांनी मान्य केले आहे. म्हणूनच हिंसक कारवायाच्या मार्गानेच ध्येय साध्य करण्यावर भर दिला जात आहे.

१) सावकारांवर धाडी घालणे.

२) पोलीसांना ठार मारणे, सरकारी पोलीस यंत्रणेला आव्हान देणे.

३) जमीनदार वर्ग शत्रू मानून त्यांच्या हत्या करणे, व त्यांच्याकडील धान्य व अन्य वस्तू गरिबांना वाटणे.

४) वन जमिनींचा ताबा घेऊन त्या शेतकऱ्यांना देणे.

५) अफवा तंत्राचा अवलंब करुन चाकू, भाले, तलवारी, बॉम्ब इत्यादींचा वापर करुन खून करणे, इमारतींना नुकसान करणे, शासकीय यंत्रणा कमी करणे.

६) निवडणुक प्रक्रियेवर घाला घालणे, मतदान केंद्रे ताब्यात घेणे, मतदारांमध्ये दहशत पसरविणे.

अशा प्रकारे आपली ध्येये, धोरणे अमलात आणण्यासाठी हिंसक मार्गाचा अवलंब करणे व त्यात शेतकरी, कामगार, शाळा-महाविद्यालयातील विद्यार्थी यांना सहभागी करुन घेण्यावर भर दिला जातो.

१५.७.३ नक्षलवादाची कारणे :

नक्षलवादी चळवळीचा उगम आणि त्यांची ध्येय धोरणे यात नक्षलवादी हिंसात्मक चळवळीची कारणे स्पष्ट झालीच आहेत ती पुढीलप्रमाणे :

१) कायद्याने जमीनदारी पद्धती नष्ट केली असली तरी कायद्यांची योग्य अंमलबजावणी न झाल्याने छुप्या अवस्थेत ती आजही आहे. जमीनदारी पद्धतीत छोटे शेतकरी, कुळ, मजूर यांचे आर्थिक, मानसिक शारिरीक शोषण केले जाते. हेच या चळवळीच्या उगमाचे प्रमुख कारण आहे.

२) स्वातंत्र्यानंतरही आदीवासी बहुतेक भागात रस्ते, वीज, पाणी, दवाखाने, शिक्षण या मूलभूत सुविधा शासन निर्माण करु शकले नाही. त्यामुळेच अज्ञानी, निरक्षर लोकांचे शोषण जमीनदार व प्रस्थापित वर्गाकडून केले जाते.

३) पोलिस, सरकारी अधिकारी यांच्याकडून हे आदीवासी, दलित जमातीतील गरिबी, अज्ञान, निरक्षरतेचा फायदा घेवून त्यांचे सर्व बाजूंनी होणारे शोषण. इ. दहशतवादाची कारणे आहेत.

१५.७.४ नक्षलवादावरील नियंत्रणाचे प्रकार :

नक्षलवाद ही राष्ट्रीय गंभीर समस्या बनली आहे. त्यामुळे ही समस्या सोडविण्यासाठी राज्य व केंद्रीय पातळीवर सतत प्रयत्न केले जातात. काही उपाय व शासकीय प्रयत्न पुढीलप्रमाणे :

१) आदिवासीना न्याय व हक्क मिळवून देणे.

२) उद्योगपती, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, सावकारी, जमीनदार, खनिज संपत्तीची लूट करणारे माफिया, शोषण करणारी यंत्रणा इ. चा नायनाट करणे.

३) जमीन सुधारणा कायद्याची योग्य अंमलबजावणी करुन त्यांना त्यांच्या जमिनी व त्यावरील हक्क मिळवून देणे.

४) विकासाच्या योजना त्यांच्यामार्फत पोहचविणे.

५) रोजगार निर्मिती करुन युवकांना मुख्य प्रवाहात आणणे.

६) पोलीसी कारवायांपेक्षा त्यांच्या प्रबोधनावर, मतपरिवर्तनावर भर देणे.

७) आदिवासी बहुल भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करणे.

८) राजकीय पक्षांनी स्वार्थी राजकारण बाजूला ठेवून राष्ट्रहिताच्या भूमिकेतून सर्वांनी सहकार्याने या प्रश्नावर उपाय शोधने आवश्यक आहे.

९) भूमिपुत्रांना त्यांचे हक्क प्रदान करुन ही व्यवस्था आपली आहे अशा विश्वास त्यांच्यात निर्माण करणे आवश्यक आहे.

१०) नक्षलवाद्यांशी लढा देण्यासाठी राज्य व केंद्र सरकारच्या धोरणात समन्वय असला पाहिजे.

११) भ्रष्ट सरकारी अधिकाऱ्यांवर कारवायी केली पाहिजे.

१२) शरणागती पत्करणाऱ्या नक्षलवाद्यांना शासनाकडून दिल्या जाणाऱ्या मोबदल्यात वाढ करणे, त्यांनी शासकीय नोकरीत सामावून घेणे.

१३) वनहक्क कायद्यांची योग्य अंमलबजावणी करणे.

१५.७.५ नक्षलवादी समस्या सोडविण्यातील अडथळे व आव्हाने :

नक्षलवादी चळवळीने आज इतके गंभीर स्वरुप धारण केले आहे की त्यावर उपाययोजना सुचविणे सोपे आहे परंतु त्या अमलात आणणे कठीण आहे. त्याचे काही कारणे :

१) शासनाच्या कोणत्याही कृतीवर नक्षलवाद्यांचा विश्वास राहिलेला नाही. त्यामुळेच शासनाने नक्षलवादी भागात रस्ते, वीज, मोबाईल टॉवर्स इ. सुविधा उभारण्याचा प्रयत्न केल्यास त्या नक्षलवद्यांकडूनच उध्वस्त केल्या जातात.

२) नक्षलवाद्यांचा सामना करण्यासाठी केंद्रीय राखीव पोलीस दल, सीमा सुरक्षा दल, केंद्रीय औद्योगिक सुरक्षा दल, सशस्त्र सीमा बल आणि राज्य पोलिस दले कार्यरत आहेत. परंतु या सर्वांमध्ये परस्पर समन्वयाचा अभाव आहे. प्रत्येकाची भूमिका व जबाबदारी याची स्पष्टता नाही.

३) सुरक्षा रक्षकांच्या गुप्तचर यंत्रणापेक्षा नक्षलवाद्यांची गुप्तचर यंत्रणा प्रभावी आहे.

४) आज नक्षलवाद्यांकडे एके ५६, रॉकेट लॉचर, शक्तीशाली स्फोटके, भूसुरुंग अशी अत्याधुनिक शस्त्रे आहेत. अशा शस्त्रांचा अभाव पोलीस यंत्रणेकडे आहे.

५) नक्षलवादी प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा आहे ती त्यांना लढण्यास नेहमी प्रवृत्त करते. याउलट सुरक्षा रक्षकांकडे त्याची उणीव आहे. इ. अनेक अडथळे आहेत.

नक्षलवाद ही जमीनदारी, सरंजामशाही, सावकारी व्यवस्थेने केलेल्या अन्यायाविरुद्ध झालेल्या संघर्षातून उद्‌भवलेली समस्या आहे. त्यांच्यावरील अन्याय दुर करुन आदिवासी, दलित, शेतकरी, शोषित समाजात शासकीय यंत्रणेबद्दल विश्वास निर्माण करुन ही समस्या सोडविणे शक्य आहे.

१५.८ सारांश

वरील सर्व विवेचनावरुन असा निष्कर्ष काढता येतो की, दहशतवाद, नक्षलवाद आणि राजकारणातील सत्ता संघर्षातून राजकारणाचे झालेले गुन्हेगारीकरण ही भारतीय राजकीय व्यवस्थेपुढील मोठी आव्हाने आहेत. असे असले तरी निवडणुक पद्धती व कायद्यातील सुधारणा, जनतेचे प्रबोधन, सामाजिक समस्या सोडविण्याला प्राधान्य आणि राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय सहकार्य इ. माध्यमातून या तिन्ही समस्यांवर नियंत्रण करणे शक्य आहे. यात जनता आणि सरकार जनता आणि पोलिस यंत्रणा यातील अंतर कमी होणे महत्त्वाचे आहे.

१५.९ प्रश्न

१) टिपा द्या.
   अ) दहशतवाद
   ब) गुन्हेगारीकरण
   क) नक्षलवाद
२) दहशतवाद म्हणजे काय ? तो फोफावण्याची कारणमिमांसा करा.
३) राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण म्हणजे काय ? ते कसे रोखता येईल ?
४) दहशतवादाची कारणे सांगून दहशतवादावरील उपाययोजनांची चर्चा करा.
५) नक्षलवाद म्हणजे काय ? नक्षलवादी चळवळीची ध्येय धोरणे व कार्यक्रम यांची थोडक्यात माहिती लिहा.
६) नक्षलवादाची कारणे सांगून नक्षलवादी समस्या सोडविण्यातील अडथळे स्पष्ट करा.

❖❖❖❖

१६

भारताचे राजकीय अर्थशास्त्र
(Political Economy of India)

प्रकरणाची रचना :

१६.० उद्दिष्ट
१६.१ प्रस्तावना
१६.२ विकासाचे नेहरु प्रतिमान
१६.३ आर्थिक सुधारणा आणि नविन आर्थिक धोरण
१६.४ नविन आर्थिक धोरणाचे सामाजिक व राजकीय परिणाम
१६.५ सारांश
१६.६ प्रश्न

१६.० उद्दिष्टे

स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक परिस्थितीच्या संदर्भात निर्माण झालेले प्रश्न व ते सोडविण्याचे तत्कालीन शासनापुढील आव्हान या संदर्भात पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी मांडलेल्या विकासाचे प्रारुप, त्याचे परिणाम, झालेल्या आर्थिक सुधारणा आणि १९९० नंतर स्वीकारलेल्या नवीन आर्थिक धोरण व त्याच्या परिणामासबंधी विद्यार्थ्यांना जाणीव करुन देणे हे या पाठाची उद्दिष्ट्ये आहेत.

१६.१ प्रस्तावना

दिडशे वर्षाच्या ब्रिटिश साम्राज्याच्या गुलामगिरीतून भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा भारतातील सर्वच प्रकारची स्थिती अत्यंत हलाखीची होती. देशाचे विभाजन, हिंदू-मुस्लिम दंगे, उध्वस्त झालेले ग्रामीण उद्योग व कारागीर, बेरोजगारी, दारिद्र्य, अस्पृश्यता, शिक्षणाच्या सुविधांचा अभाव आणि विकासाची मर्यादित साधने. कोणत्या प्रश्नाला प्राधान्य द्यावे ही सरकार पुढील मोठी समस्या. अशा काळात तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी नियोजनाच्या माध्यमातून विकास करण्याचे विचार व आराखडा मांडला. तेच नेहरु प्रारुप किंवा प्रतिमान होय. या प्रारुपाच्या अंमलबजावणीने विकासाला चालना दिली तर त्यातून काही नविन समस्याही निर्माण झाल्या. त्यामुळे पुढील काळात सरकारला नविन आर्थिक धोरण म्हणजेच उदारिकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या धोरणाचा स्वीकार करावा लागला. या सर्व घटकांची प्रस्तूत प्रकरणात सविस्तर मांडणी केली आहे.

१६.२ विकासाचे नेहरु प्रतिमान (Nehruvin Model)

नेहरु प्रतिमान याचा अर्थ भारताच्या विकासाच्या संदर्भात पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी प्रस्थावित केलेला आराखडा, किंवा त्याचे विचार व त्याची अंमलबजावणी.

नेहरु प्रतिमानाची चर्चा करण्यापूर्वी नेहरुच्या काळात विशेषतः भारताच्या स्वातंत्र्यापासून ते १९६४ पर्यंत भारताच्या आर्थिक, राजकीय जीवनता झालेल्या स्थित्यंतराचा आणि परिस्थितीचा आढावा घेणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय नेहरु प्रतिमानातील महत्त्वाचे घटक किंवा आधारस्तंभ तेच का आहेत? किंवा त्याकाळात हे प्रतिमान कितपत यशस्वी किंवा अयशस्वी आले याचे मूल्यमापन करता येणार नाही. नेहरुच्या काळातील परिस्थिती पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) स्वातंत्र्यासाठी दीर्घ काळ चाललेल्या अहिंसात्मक संघर्षानंतरही अखंड भारताचे स्वप्न उध्वस्त करीत भारताला स्वातंत्र्य मिळाले ते भारत आणि पाकिस्तान या दोन स्वतंत्र राज्यात भारताचे विभाजन करुनच.

२) भारताची फाळणी होतानाच हिंदु-मुस्लिम दंगली होऊन दोन्ही धर्माचे लाखो लोक मारले गेले म्हणून या दोन्ही समाजात सांमजस्य घडवून आणले, शांतता प्रस्थापित करणे या कामाला प्राधान्य देणे आवश्यक होते.

३) भारतावर ब्रिटिशांनी दिडशे वर्षे राज्य केले होते. या काळात भारतातील परंपरागत अर्थव्यवस्था नष्ट झालेली होती. शेती व्यवसायाला उतरती कळा लागलेली होती. जमीनदारी पद्धती रुढ झालेली होती. शेतकरी भूमिहीन झाले होते. सावकारी पद्धती उदयास आलेली होती. त्यामुळे शेती व्यवसायावर त्याचा परिणाम तर झालाच होता परंतु छोटे शेतकरी व कुळे कर्जबाजारी झाले होते.

४) ब्रिटिश काळातील अर्थव्यवस्थेत भारतातील परंपरागत व्यवसाय, कुटीर उद्योग नष्ट होऊन प्रचंड प्रमाणात बेरोजगारी वाढलेली होती.

५) भारताच्या फाळणीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था अशा पद्धतीने विभागली की, (अ) भारताला ७५% भूभाग मिळाला तर त्याबरोबर ८०% लोकसंख्याही भारताच्या वाट्याला आली. (ब) सूत व कापड गिरण्या कलकत्त्यात राहिल्या आणि तागाची उत्पादन करणारा भाग पाकिस्तान मध्ये गेला. (क) सर्वात अधिक व दर्जेदार कापसाचे उत्पादन देणारा पश्चिम पंजाब पाकिस्तानात गेल्याने भारतातील सूत-कापड गिरण्यांना कापसाचा तुटवडा भासू लागला.

६) स्वातंत्र्याच्या वेळेस भारतात ६०० संस्थाने होती ती भारतात विलिन करण्याचे मोठे आव्हान होते. बहुतेक सर्व संस्थाने आपल्या मर्जीने भारतात विलिन झाली. केवळ काश्मिर, जुनागड आणि हैद्राबाद या राज्यांचा प्रश्न होतो. जुनागड आणि हैद्राबाद यांना पोलिसी व सैनिकी बळावर तत्कालीन गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी त्यांचे भारतात विलिनीकरण केले. काश्मिरला विशेष दर्जा दिला गेला.

७) महत्त्वाचे म्हणजे स्वातंत्र्यानंतर लगेचच महात्मा गांधीजीची हत्या झाली. त्यामुळे जातीय व सांप्रदायीक संघर्ष व तणाव वाढत होता. त्यामुळे कायदा-सुव्यवस्था, शांतता प्रस्थापित करणे हे एक आव्हान होते.

८) विशेष म्हणजे या सर्व पार्श्वभूमीवर जवाहरलाल नेहरु यांना विकासाचे जे प्रतिमान लागू करावयाचे होते त्याला काँग्रेसमध्ये बहुसंख्याकांचा विरोध होता.

नेहरुच्या विकसाच्या प्रतिमानाची चर्चा करताना ही पार्श्वभूमी विचारात घेणे अत्यंत आवश्यक आहे.

१६.२.१ नेहरु प्रतिमानाचे आधारभूत घटक :

तत्कालीन भारतातील सामाजिक, आर्थिक, जातीय, सांप्रदायिक (धार्मिक) विषमता, सांस्कृतिक भिन्नता व विविधता, भांडवलशाही, जमीनदारी पद्धती, सावकारी पद्धती यामुळे ग्रामीण जीवनावर निर्माण झालेले दुष्परिणाम, ग्रामीण उद्योगांचा ऱ्हास व वाढलेली बेरोजगारी, वीज, रस्ते, शिक्षण, आरोग्य या पायाभूत सुविधांचा अभाव या सर्व परिस्थितीची जाणीव पंडित जवाहरलाल नेहरु यांना होती. या अशा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर त्यांना आधुनिक भारत घडवावयाचा होता. त्यांच्या या विचारांचे प्रतिबिंब त्यांनी भारताच्या विकासासबंधी जे प्रतिमान (model) स्पष्ट केले त्यात दिसून येते. देशाच्या विकासाच्या, राष्ट्रबांधणीच्या त्यांच्या विचारात पुढील काही महत्त्वाचे घटक दिसून येतात.

१) संसदीय लोकशाही.
२) धर्मनिरपेक्षता.
३) मिश्र अर्थव्यवस्था.
४) कल्याणकारी राज्यासाठी आर्थिक नियोजन.

१) संसदीय लोकशाही :

स्वातंत्र्याच्या दीर्घ संघर्षानंतर १९४७ मध्ये ब्रिटिशांची १५० वर्षाची राजवट संपुष्टात आली आणि १९५० मध्ये राज्यघटनेच्या माध्यमातून संसदीय लोकशाही ही शासनप्रणाली स्वीकारली. त्यामुळे विकासाच्या नेहरु प्रतिमानाचा पहिला आधारस्तंभ मानता येईल. संसदीय शासन प्रणालीत दोन प्रमुख असतात. एक राष्ट्रपती तर दुसरे पंतप्रधान. राष्ट्रपतीच्या नावाने सर्व राज्यकारभार चालत असला तरी राष्ट्रपतीला नाममात्र अधिकार असतात. म्हणून त्यांना नामधारी प्रमुख असे म्हणतात तर पंतप्रधान हा मंत्रीमंडळाचा प्रमुख असतो. प्रत्यक्ष लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधिंनी त्यांची निवड केली असल्याने त्याची सत्ता ही अधिक व वास्तव असते. म्हणून त्याला वास्तववादी प्रमुख असेही म्हणतात. संसदीय शासन प्रणालीत संसदेची दोन सभागृहे आहेत. एक लोकसभा तर दुसरे राज्यसभा. लोकसभेत प्रत्यक्ष लोकांनी निवडून दिलेले लोकप्रतिनिधी असतात. लोकसभेत ज्या राजकीय पक्षाला बहुमत मिळते त्या पक्षाचा नेता पंतप्रधान बनतो व त्या पक्षाचे सरकार बनते. याचा अर्थ सरकारची निर्मिती जनता करते. संसदीय पद्धतीत मंत्रीमंडळ लोकसभेला जबाबदार असते व सरकार लोकसभेच्या माध्यमातून जनतेला जबाबदार असते. संसदीय पद्धतीत कायदेमंडळ (संसद) कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ यांच्यात सत्तेचे विभाजन होऊन त्यांना आपापल्या क्षेत्रात स्वातंत्र्य दिलेले आहे. लोकसभेत (संसदेत) लोकप्रतिनिधी असल्या संसदेला सर्वोच्च स्थान असल्यासारखे वाटत असले तरी संसदेलाही अमर्याद सत्ता नाही. न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या माध्यमातून संसदेच्या अमर्याद सत्ता वापरावरही मर्यादा घालण्यात आलेली आहे. अशा प्रकारे प्रत्यक्ष जनतेला राजकीय प्रक्रियेत सामावून घेणारी, जनतेच्या इच्छा-आकांशा लक्षात घेऊन राज्यकारभार करण्यास भाग पाडणारी एक शासनप्रणाली म्हणून नेहरुना तिचे महत्त्व वाटत होते.

अर्थात पंडित जवाहरलाल नेहरुना संसदीय शासन प्रणालीकडे केवळ एक शासनाचा प्रकार म्हणून पहात नव्हते. तर सर्व मानव जातीच्या सर्वांगिण प्रगतीची ती एक प्रक्रिया आहे असे त्यांचे मत होते. भारताच्या संदर्भात घटनेत अश्वासीत केलेली सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय ध्येये, उद्दिष्ट्ये साध्य करण्याचे ते एक साधन आहे. घटनेत स्पष्ट केल्या प्रमाणे, आपण भारतातील सर्व लोकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय, दर्जाची समानता, आणि कायद्यामुळे समानता, विचारांचे, अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य, तसेच कायदा आणि नैतिकतेच्या संदर्भात, विश्वास, भक्ती, व्यापार, संघटन, कृती यांचे स्वातंत्र्य याचे आश्वासन दिलेले आहे. याशिवाय अल्पसंख्यांक व मागासलेल्या जाती जमाती यांना सुरक्षितता प्रधान करुन प्रादेशीक एकात्मता प्रस्थापित करण्याचे ध्येय संसदीय लोकशाहीच्या माध्यमातून साध्य करावयाचे आहे.

संसदीय पद्धतीतील राज्यकारभार पारदर्शक असावा व संशयाला जागा नसावी असेही नेहरुंचे मत होते. संसदेचे कार्य मुक्त व शांततामय वातावरणात चालले पाहिजे. कोणतीही समस्या, चर्चा, करार, प्रतिपक्षाचे मन वळवून, सामोपचाराने सोडविणे आवश्यक आहे. तसेच एकदा निर्णय घेतल्यावर त्या निर्णयाविरुद्ध ज्यांचे मत आहे त्यानी सुद्धा तो मान्य करणे आवश्यक आहे. हे लोकशाहीचे तत्व स्वीकारले नाही तर लोकशाही कार्यरत होऊच शकत नाही. संसदीय लोकशाहीत विरोधी पक्षाची भूमिका ही महत्त्वपूर्ण असून विरोधी पक्ष सत्ताधारी पक्षाइतकाच प्रभावी असावा असेही त्याचे मत होते.

अशा प्रकारे मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी संसदीय लोकशाही प्रणालीचे महत्त्व त्यांनी स्पष्ट केले आहे. विशेष म्हणजे संसदीय लोकशाहीचे आंतरराष्ट्रीयकरण व्हावे अशी त्याची अपेक्षा होती. म्हणूनच विकासाच्या नेहरु प्रतिमानात संसदीय लोकशाही या घटकाला महत्त्वाचे स्थान आहे.

२) धर्मनिरपेक्षता (Secularism) :

१९७६ मध्ये ४२ व्या घटनादुरुस्तीने भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यात "धर्मनिरपेक्ष" हा शब्द समाविष्ट करण्यात आला. याचा अर्थ मूळ राज्यघटनेत धर्मनिरपेक्षतेच्या उल्लेख नाही. असे असले तरी राज्यघटनेच्या कलम २५, २६, २७, २८, २९ आणि ३० या कलमात धार्मिक स्वातंत्र्यासबंधी तरतूदी करण्यात आलेल्या आहेत. उदा. प्रत्येकाला आपल्या धर्माप्रमाणे आचरण करण्याचा, धर्माचा प्रचार-प्रसार करण्याचा अधिकार आहे. धार्मिक अल्पसख्यांकांना त्यांची लीपी, संस्कृती जतन करण्याचा, स्वतःच्या शैक्षणिक संस्था चालविण्याचा अधिकार दिलेला आहे. यातून घटनेचे धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्वच स्पष्ट होते.

धर्मनिरपेक्षतेत पुढील अर्थ समाविष्ट आहे -

अ) राज्याचा राजधर्म म्हणून कोणताही धर्म नाही.

ब) राज्य व्यक्तिच्या धार्मिक आचरणात आणि विश्वासात हस्तक्षेप करणार नाही.

क) धार्मिकतेच्या आधारावर राज्य व्यक्ती-व्यक्ती भेदभाव करणार नाही.

यावरुन हेच स्पष्ट होते की राज्य कोणत्याही धर्माला विशेष स्थान न देता सर्वधर्म समभावाच्या तत्त्वानुसार सर्वांना समानतेने वागवील. असा सर्व धर्मियांना राज्यघटना विश्वास देते.

भारताच्या धार्मिक विविधतेचा विचार करता विशेषतः धर्माच्या आधारानेच नुकतेच भारताचे झालेले विभाजन याचा विचार करता भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी धर्मनिरपेक्षतेच्या

तत्त्वाच्या स्वीकार करणे अत्यंत आवश्यक होते. म्हणूनच विकासाच्या नेहरु प्रतिमानाचा "धर्मनिरपेक्षता" हा दुसरा महत्त्वाचा आधारभूत घटक आहे.

पंडित जवाहरलाल नेहरु हे समाजवाद आणि आंतरराष्ट्रवादाशिवाय भारतीय राष्ट्रवादाची कल्पनाच करु शकत नाहीत आणि त्यासाठी ते धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाशी बांधिलकी मानतात. म्हणून भारतीय राष्ट्रवादासाठी समाजवाद, आंतरराष्ट्रवाद आणि धर्मनिरपेक्षता या तीन्हीची आवश्यकता मानतात. धर्मनिरपेक्षतेतून सहिष्णुतेची निर्मिती होते या संदर्भात ते म्हणतात, धर्मनिरपेक्षता ही संकल्पना जरी आधुनिक असली तरी भारतातील धार्मिक सहिष्णुतेचा इतिहास फार जुना आहे. भारतात अनेक श्रद्धा आणि धर्म आहेत. भारता सारख्या विविध धार्मिक समाज असलेल्या देशात धर्मनिरपेक्षतेशिवाय राष्ट्रवादाची निर्मितीच होऊ शकत नाही. प्रत्येक धार्मिक समुदायाने आपली संकुचितता नष्ट करणे आवश्यक आहे. अशा संकुचित वृत्तीमुळे हिंदु राष्ट्रवाद, मुस्लिम राष्ट्रवाद, शिख राष्ट्रवाद किंवा ख्रिश्चन राष्ट्रवाद उदयास येईल. परंतु कोठेही भारतीय राष्ट्रवाद असणार नाही. म्हणूनच विविध धर्म, पंथ, सांप्रदाय, जाती, जमाती, संस्कृती, परंपरा, चालिरिती असलेल्या भारतात एकात्मता, समन्वय, बंधुभाव, समता, सहिष्णुता व एकराष्ट्रवाद निर्माण होण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेची आवश्यकता आहे. तत्कालीन भारतीय राजकीय, सामाजिक, धार्मिक जीवनात अखंड भारताच्या फाळणीमुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीत बहुसंख्याक धर्मियांनी आणि अल्पसंख्याकानीही धार्मिक सहिष्णुता अंगिकारल्याशिवाय स्वतंत्र भारताच्या सर्वांगिण विकास अशक्य असल्याचे स्पष्ट दिसत होते. या पार्श्वभूमिवरही विकासाच्या नेहरु प्रतिमानात "धर्मनिरपेक्षता" याला महत्त्वाचे स्थान आहे.

३) मिश्र अर्थव्यवस्था (Mixed Economy) :

औद्योगिक क्रांतीने भांडवलशाही अर्थव्यवस्था जन्मास घातली. अनिर्बंध आर्थिक स्वातंत्र्य खाजगी मालमत्तेचा हक्क, सरकारी निर्हस्तक्षेपाचे धोरण, नफ्याचा प्रबळ हेतू ही या अर्थव्यवस्थेची खास वैशिष्ट्ये आहेत. या अर्थव्यवस्थेचा फायदा भांडवलदारांना झाला. त्यांना उत्पादनवाढीची प्रेरणा मिळाली. राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होऊ लागली. उत्पादकातील स्पर्धेमुळे उत्पादन, उपभोग, बचत, गुंतवणूक इ. बाबतीत निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे देशाचा आर्थिक विकास वेगाने होतो इ. या अर्थव्यवस्थेचे फायदे असले तरी त्यातून अनेक दुष्परिणामही निर्माण झाले. उदा. आर्थिक विषमता, आर्थिक शोषण, गरीब व श्रीमंत वर्गातील अंतरात वाढ, आर्थिक, सामाजिक स्थैर्याचा अभाव, तेजी-मंदीचे हादरे, आर्थिक संकटे इ. अशा काळातच १९१७ च्या रशियन क्रांतीनंतर रशियातील समाजवादी अर्थ व्यवस्थेचे फायदे जगाला कळू लागले. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत खाजगी मालमत्तेला स्थान नाही. उत्पादनाच्या सर्व साधनांवर सरकारची मालकी असते व उत्पादनासबंधी सर्व निर्णय सरकार घेते. योजनाबद्ध विकास करुन समाजात आर्थिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अर्थात या व्यवस्थेतही प्रमाणाबाहेर सरकारी नियंत्रणामुळे उत्पादनाची प्रेरणा मारली जाते व त्याचे अनेक दुष्परिणाम होतात. असे भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आणि समाजवादी अर्थव्यवस्था यात काही गुण -दोष आहेत.

मिश्र अर्थव्यवस्था ही भांडवलशाही व समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा सुवर्णमध्य आहे. यात भांडवलशाहीतील विस्कळीतपणा व अनियोजितपणा नसतो तर समाजवादातील संपूर्ण आर्थिक जिवनाचे सरकारीकरण झालेले नसते. मिश्र अर्थव्यवस्थेत या दोन्ही व्यवस्थेतील गुणांचे एकत्रीकरण केले जाते व दोष टाळले जातात.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या विकासाच्या नेहरु प्रतिमानात अशाच मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्वदेशी सरकारकडून जनतेच्या अवास्तव अपेक्षा होत्या. त्या पूर्ण करण्याची नैतिक जबाबदारीही नेहरुनी स्वीकारली होती. परंतु १५० वर्षाच्या ब्रिटिश राजवटीतून स्वतंत्र झालेला भारत तसा आर्थिक, सामाजिक दृष्टिने मागासलेलाच होता. दारिद्र्य, बेरोजगारी, तसेच अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण या मुलभूत गरजांची अपूर्णता, उद्योग, व्यापार क्षेत्रातील मागासलेपणा इ. समस्या होत्याच शिवाय सामाजिक दृष्टिने दुर्बल घटकांना सामाजिक, आर्थिक न्यायही मिळवून देणे आवश्यक होते. अशा परिस्थितीत विकासाची सर्व जबाबदारी केवळ सरकार पेलू शकत नव्हते. परंतु भांडवलदारांनाही अनियंत्रित स्वातंत्र्य देऊ शकत नव्हते. अशा परिस्थितीमुळे भारताने १९४८ मध्येच मिश्रअर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. यात उद्योगधंद्याचे सरकारी क्षेत्र आणि खाजगी क्षेत्र परस्परांना स्पर्धक न मानता पुरक मानण्यात आले. लोखंड, पोलाद, विद्युत, वाहतुकांची साधने, अणूशक्ती, राष्ट्र संरक्षणाचे उत्पादन इ. क्षेत्रात सरकारचे पूर्ण नियंत्रण इतर क्षेत्रात खाजगी भांडवलदारांना प्रोत्साहन देण्यात आले. अशा प्रकारे तत्कालीन परिस्थितीचा योग्य विचार करुन विकासाच्या नेहरु प्रतिमानात मिश्र अर्थ व्यवस्थेचा महत्त्वाचा घटक म्हणून प्राधान्य दिले.

४) कल्याणकारी राज्याच्या स्थापनेसाठी आर्थिक नियोजन :

आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातून कमीत कमी कालावधीत रशियाने मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक व सामाजिक विकास घडवून आणलेला होता. त्याचा नेहरुंच्या मनावर मोठा प्रभाव पडलेला होता. समाजवादी अर्थव्यवस्था म्हणजेच आर्थिक नियोजन. आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातून जलद प्रगती साधने हे सूत्रच बनले होते. म्हणूनच नेहरु समाजवादाचे चहाते होते. ते स्वतःला समाजवादी मानत असत. भारतीय जनतेला केवळ स्वराज्य पूरेसे नाही त्यांना निश्चित आर्थिक कार्यक्रम देणे आवश्यक आहे आणि आर्थिक नियोजन व समाजवादातूनच शक्य आहे असे त्यांचे मत होते. समाजवादाच्या संदर्भात ते म्हणतात, ‘समाजवाद हा आर्थिक सिद्धांतापेक्षा अधिक काही आहे. ते जीवनाचे तत्त्वज्ञान आहे. दारिद्र दूर करण्याचा आणि प्रचंड बेरोजगारी निर्मूलनाचा समाजवादाशिवाय दुसरा मार्ग नाही.’ असे असले तरी त्यांनी समाजवादातील सरकारी नियंत्रणाचा अतिरेक टाळण्यासाठीच मिश्र अर्थ व्यवस्थेचा, नियोजनाचा स्वीकार केला व भांडवलदार वर्ग संपत्तीचा अतिरेकी संचय करणार नाहीत यासाठी खाजगी संपत्तीवरही काही नियंत्रणे घातली गेली. त्यातूनच परवाना, कोटा पद्धतीचा उदय झाला. यावर अनेक प्रकारे टीका झाली असली तरी आजही याच पद्धतीचा उपयोग केला जातो. अशा प्रकारे राज्याने कल्याणकारी भूमिकेतून आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक विकास साध्य करावा हे नेहरु विकास प्रतिमानाचे ध्येय आहे. याच संदर्भात नेहरुंच्या आर्थिक नियोजनाची उद्दिष्ट्ये पाहणे आवश्यक आहे.

१६.२.२ आर्थिक नियोजनाची उद्दिष्ट्ये :

नेहरुंनी १९३८ मध्येच आर्थिक नियोजन आयोग स्थापन केलेला होता. त्यानंतर १९५० मध्ये ते पंतप्रधान असताना नियोजन आयोगाचे ते अध्यक्ष होते. आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातूनच विकास शक्य आहे यावर त्यांचा विश्वास होता. आर्थिक नियोजनाच्या उद्दिष्टांवरुन त्यांचा दृष्टिकोन स्पष्ट होतो.

१) राष्ट्रीय व दरडोई उत्पन्नात गतीशील पद्धतीने वाढ करुन लोकांच्या रहाणीमानाचा दर्जा उंचावणे.

२) लवकरात लवकर द्रारिद्र कमी करणे.

३) ग्रामीण आणि शहरी भागातील बेरोजगारीच्या संधी उपलब्ध करुन देणे.

४) अन्न धान्य व इतर शेती उत्पादन वाढविणे.

५) मोठ्या, मध्यम, लहान आणि ग्रामीण व कुटीर उद्योगांची विकास करुन औद्योगिकीकरणात वाढ करणे.

६) सहकारी चळवळीला प्रोत्साहन देणे.

७) विभागीय आणि प्रादेशिक विकासाच्या समतोल राखणे.

८) ग्रामीण आणि शहरी भागात गरीब लोकांना अन्न, शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, पिण्याचे पाणी, निवारा, वीज इ. सेवा पुरविणे.

९) अनुसूचित जाती, जमाती, महिला, अल्पसंख्यांक, इतर मागासवर्ग या तुलनात्मक दृष्टीने मागास वर्गासाठी विकास कार्यक्रम राबविणे.

१०)कल्याणकारी राज्याची स्थापना करणे.

आर्थिक नियोजनाची वरील उद्दिष्ट्ये लक्षात घेतल्यास विकासाच्या नेहरु प्रतिमानाची व्यापकता लक्षात येते. याच उद्देशाने नेहरुंच्या काळातील आर्थिक नियोजनाच्या अंमलबजावणीसाठी अस्तित्वात आलेल्या पहिल्या दोन पंचवार्षिक योजनांचा थोडक्यात आढावा घेणे आवश्यक आहे.

पहिली पंचवार्षिक योजना १९५१-५६ या काळात राबविण्यात आली. स्वदेशी सरकारने आर्थिक विकासाच्या दिशेने टाकलेले हे पहिलेच पाऊल असल्याने पायाभूत सुविधा, सामाजिक न्याय, प्रशासकीय यंत्रणेची उभारणी, अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रात समतोल साधने इ. उद्दिष्ट्ये या योजनेने निश्चित केली होती. त्या दृष्टीने १९६० कोटी रुपयांचा खर्चाचे लक्ष ठेवण्यात आले. या योजनेत शेतीच्या विकासावर अधिक लक्ष केंद्रीत केल्याने सिंचन व शक्ती निर्मितीवर ५८३ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. तर सामाजिक सेवांवर ४७२ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. स्वतंत्र भारतापुढील विविध प्रकारची आव्हाने लक्षात घेता या योजनेला थोड्या प्रमाणात यश मिळाले असले तरी ते मोठेच यश होते. या काळात सिमेंट, कापडाचे उत्पादन वाढले, ३८० मैल लांबीच्या रेल्वे मार्ग तर ६३६ मैल लांबीचे नवे रस्ते तयार करण्यात आले. रस्ते, पूल यांच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्थेच्या गतीशीलतेसाठी पूरक असणाऱ्या वाहतुक व्यवस्थेचा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. दवाखाने, प्राथमिक शाळा यांची संख्या वाढविण्यात आली. अशा प्रकारे या योजनेत शेतीसह पायाभूत सुविधांच्या विकासावर भर दिला होता.

दुसरी पंचवार्षिक योजना १९५६-६१ या काळात राबविण्यात आली. या योजनेत राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करुन लोकांचे राहणीमान उंचावणे, जलद औद्योगिकीकरण करणे, रोजगाराच्या संधीत वाढ करणे व उत्पन्न व संपत्ती वितरणातील विषमता कमी करणे ही उद्दिष्ट्ये निश्चित करण्यात आली होती. या योजनेत शेती विकासकाला दुय्यम स्थान देऊन मूलभूत व अवजड उद्योगांच्या विकासाला अधिक महत्त्व दिले. या योजनेत उद्योग व खाणींवर ९३८ कोटी खर्च करण्याचे लक्ष ठेवले गेले. तसेच वाहतुक व दळणवळणाला महत्त्व देऊन १२६१ कोटी खर्चाचे लक्ष ठेवण्यात आले.

या योजनेच्या काळातही उद्योगांबरोबर शेती विकासातही लक्षणीय वाढ झाली. अन्न धान्याच्या उत्पादनात वाढ झाली. यंत्रे, शेतीची अवजारे, विद्युत उपकरणे, शास्त्रीय उपकरणे इत्यादीचे उत्पादन सुरु करण्यात आले. दुर्गापूर भिलाई व राऊरकेला येथे पोलाद निर्मितीचे कारखाने स्थापन करण्यात आले. ट्रॅक्टर्स, मोटार सायकल, स्कूटर्स, शिवणयंत्रे, पंखे, रेडिओ

इ. उत्पानात लक्षणीय वाढ करण्यात यश मिळाले. थोडक्यात या दोन पंचवार्षिक योजनांच्या काळात देशाचा आर्थिक पाया घालून तो मजबूत करण्याचा, शेती, उद्योग, वाहतुक, शिक्षण, आरोग्य, व उत्पादनाच्या वितरणातील विषमता दूर करुन सामाजिक व आर्थिक न्याय प्रस्तापित करण्यावर या योजनांनी भर दिला. शेकडो वर्षे गुलामगिरीत व मागासलेल्या देशात या दोन्ही योजनात झालेली गुंतवणूक ही पायाभूत होती. त्यातून अधिक लाभ किंवा परताव्याची अपेक्षा करता येत नव्हती.

नेहरुंच्या काळात तिसरी पंचवार्षिक योजना आखण्यात आली. परंतु १९६२ मध्ये चीनने भारतावर आक्रमण केल्याने पायाभूत आर्थिक योजनांवरील खर्च संरक्षणाकडे वळविण्याची आवश्यकता भासल्याने या काळात आर्थिक विकासाला काहीशी अवकळा येण्यास सुरुवात झाली. असे असले तरी पहिल्या दोन पंचवार्षिक योजना व त्यातील सर्वांगिण आर्थिक, सामाजिक विकासाची फलश्रृती ही विकासाच्या नेहरु प्रतिमानाची किमया आहे असेच म्हणावे लागेल.

आपली प्रगती तपासा :

१) विकासाचे नेहरु प्रतिमान उदयास येण्याची पाश्र्वभूमी थोडक्यात सांगा.

२) नेहरु प्रतिमानाच्या महत्त्वाच्या घटकांची चर्चा करा.

१६.३ आर्थिक सुधारणा आणि नविन आर्थिक धोरण (Economic Reforms and New Economic Policy)

कोणत्याही देशाने आपल्या देशाची सर्वांगिण प्रगती व्हावी या दृष्टीने काही मूलभूत तत्त्वांवर आधारित सामाजिक व आर्थिक धोरणे निर्माण केलेली असतात. भविष्यकाळात देशाच्या आर्थिक स्थितीवर अनुकुल व काही प्रतिकूल परिणाम होत असतात. या धोरणाचे प्रतिकूल परिणाम अधिक असतील आणि तत्कालीन परिस्थितीत निर्माण झालेल्या समस्या सोडविण्यासाठी जर ती धोरणे अयशस्वी झाली तर त्या धोरणात काही फेरफार किंवा सुधारणा कराव्या लागतात किंवा पुर्णतः नविन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार करावा लागतो. यालाच आर्थिक सुधारणा असे म्हणतात. यात अर्थव्यवस्थेच्या मूलभूत वैशिष्ट्यांमध्ये पायाभूत स्वरुपाचे बदल केले जातात. १९५० ते १९९० या काळात भारताने स्वीकारलेल्या आर्थिक धोरणाचे असेच काही प्रतिकूल परिणाम झाल्याने आर्थिक सुधारणांचे धोरण स्वीकारले गेले.

१६.३.१ भारतातील आर्थिक सुधारणांची आवश्यकता व पाश्र्वभूमी :

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर विशेषतः १९५० पासून नेहरु सरकारने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. नव्यानेच स्वतंत्र झालेल्या देशातील सामाजिक, आर्थिक, पायाभूत व प्रशासकीय समस्या सोडविण्याच्या उद्देशाने पंचवार्षिक योजना आखून त्यांची अंमलबजावणी केली. त्याचे काही फायदेही झाले. रस्ते, रेल्वे, लोखंड, पोलाद प्रकल्प, वीज प्रकल्प, विमान, रेल्वे वाहतुक, जहाज उद्योग, दूर संचार इ. बाबतीत लक्षणीय विकास घडवून आणला. उद्योग-व्यापार

क्षेत्रालाही चालना मिळाली. भारतीय उद्योगांना संरक्षण देण्यासाठी निर्यातीतील प्रोत्साहन तर आयातीवर अधिक निर्बंध असे धोरण स्वीकारले. शेतकऱ्यांना, उद्योगांना सबसिडी, स्वस्त दरात कर्जे, सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी काही कल्याणकारी योजना, शिष्यवृत्ती, खाजगी क्षेत्राचे सकारीकरण, राष्ट्रीयीकरण, इ. धोरणामुळे आर्थिक प्रगती होऊ लागली.

मिश्र अर्थव्यवस्थेत समाजवादी तत्त्वांना अधिक महत्त्व दिल्याने खाजगी क्षेत्रावर मर्यादा घालण्यात आल्या. नविन प्रकल्प सुरु करण्यासाठी लायसन्स आणि परमीट म्हणजेच सरकारची परवानगी घेणे बंधनकारक होते. त्यातूनच परवाना राज अस्तित्त्वात आले. त्याचा परिणाम म्हणजे नोकरशाहीचे महत्त्व वाढले. उद्देशापेक्षा कायदेशीरपणा व वशिलेबाजी यांना प्रोत्साहन मिळाले. त्यामुळे उद्योगधंद्याची अपेक्षित वाढ झाली नाही. महागाई, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, लोकांची उदासीनता, याचा आर्थिक विकासावर विपरित परिणाम झाला. याच काळात १९६२, १९६५, १९७२ मध्ये चीन, पाकिस्तानबरोबर युद्धे झाली. त्याचा भारताच्या आर्थिक परिस्थितीवर परिणाम झाला. याच काळात विशेषतः १९८० ते ९० या दशकता भारतीय अर्थव्यवस्थेवर मोठे संकट आले. या काळात भारताची वित्तीय तूट सतत वाढत गेली, भाववाढीचा दर वाढत गेला, औद्योगिक विकासाचा वेग कमी झाला, परकीय चलनाचा साठा जवळपास संपुष्टात आला. खाडी युद्धामुळे पेट्रोलजन्य पदार्थाची आयात करणे कठीण झाले. आर्थिक व्यवहारातील तूट मोठ्या प्रमाणावर वाढल्याने जागतिक नामांकन संस्थानी भारताचा पत दर्जा घटविला. परिणामतः विदेशी गुंतवणूकरांबरोबरच अनिवासी भारतीयांचाही भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील विश्वास कमी झाला. विदेशी गुंतवणूक कमी झाली. जागतिक पत सावरण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने बँक ऑफ इंग्लडकडे ४७ टन सोने गहाण ठेवून ६० कोटी डॉलरचे कर्ज घेतले. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधिकडून १८०० दशलक्ष डॉलरची मदत घेतली. या पार्श्वभूमीवर भारताला आपल्या आर्थिक धोरणावर पुनर्विचार करण्याची गरज भासू लागली. नोकरशाही, भ्रष्टाचार, सरकारी नियंत्रणातील उद्योगांची अकार्यक्षमता यामुळे खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन देण्याची, विदेशी गुंतवणूक वाढविण्याची गरज भासू लागली. त्यातूनच मक्तेदारी व प्रतिबंधित व्यापार नियंत्रण कायद्यांचा पुनर्विचार करण्याची गरज भासू लागली. याशिवाय जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणे निधि यांनी आर्थिक मदत घेताना आर्थिक क्षेत्रावरील निर्बंध दूर करण्याचे व इतरही काही अटी घातलेल्या होत्या. त्या मान्य करण्याशिवाय पर्याय नव्हता. त्यातूनच भारताने नविन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केला व त्या माध्यमातून आर्थिक सुधारणांना चालना दिली गेली.

१६.३.२ नविन आर्थिक धोरण :

वरील परिस्थितीच्या पार्श्वभूमिवर १९९१ पासून भारताच्या आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम हाती घेतला. जुलै १९९१ मध्ये भारत सरकारने नविन आर्थिक धोरण जाहिर केले. अत्यंत महत्त्वपूर्ण क्षेत्रांवर सरकारी नियंत्रण ठेवून इतर आर्थिक क्षेत्रे सर्वांसाठी खुली करणे, मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करणे. खाजगी उद्योग क्षेत्राला व व्यवस्थापनाला प्रोत्साहन देणे, जागतीक व्यापराचे धोरण स्वीकारणे इ. धोरणाचा स्वीकार करण्यात आला. यावरुन नविन आर्थिक धोरणात पुढील तीन पैलूंचा समावेश केलेला आहे.

अ) उदारिकरण (Liberalization)
ब) खाजगीकरण (Privataization)
क) जागतिकीकरण (Globalisation)

यावरुन याला LPG धोरण असेही म्हणतात.

अ) उदारिकरण (Liberalization) :

उदारिकरण याचा अर्थ व्यवस्थेवरील सरकारी निर्बंध व सरकारी हस्तक्षेप कमी करुन देशी, विदेशी व्यावसायीक व उद्योगांसाठी खुले करणे व सरकारी नियंत्रणातून मुक्त केलेल्या उद्योगांमध्ये देशी-विदेशी जनता, संस्था यांना गुंतवणूकीस प्रोत्साहन देणे होय.

उदारिकरणाच्या संकल्पनेत पुढील बाबींचा समावेश केला जातो -

१) औद्योगिक परवाना पद्धती रद्द करणे. म्हणजेच या क्षेत्रावरील सरकारी नियंत्रण कमी करुन ते सर्वांसाठी खुले करणे.

२) आयातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आयातीवरील निर्बंध कमी करुन आयात शुल्क दरात कपात करणे.

३) विदेशी तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन देणे.

४) प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देणे.

५) मक्तेदारी आणि प्रतिबंधात्मक व्यापार व्यवहार कायदा रद्द करणे किंवा त्यात सुधारणा करणे.

६) व्याजावरील नियंत्रणे करणे.

७) सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखून ठेवलेले उद्योग खाजगी क्षेत्रासाठी मोकळे करणे विशेषतः वाहतुक, दळणवळण, उर्जा, बँकींग इ.

८) विदेशी चलन विनिमय व्यवस्थापन कायद्यात सुधारणा करणे किंवा तो कायदा रद्द करणे.

अशा प्रकारे केवळ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना भारतीय अर्थ व्यवस्था खुली करणे एवढाच उदारिकरणाचा अर्थ नसून त्यात वरील आशय व बाबीही महत्त्वाच्या मानल्या जातात.

याच धोरणाचा भाग म्हणून भारत सरकारने विदेशी विनिमय नियंत्रण कायदा (Foreign Exchange Restriction Act) (फेरा) हा कायदा रद्द केला. तर विदेशी विनिमय व्यवस्थापन कायदा (Foreign Exchange Managment Act) (फेमा) मंजूर केला. त्यामुळे जागतिक बाजारात निधी व वस्तूसेवांच्या मुक्त प्रवाहाला सुरुवात झाली. आयात शुल्क कमी करुन भांडवली वस्तूंच्या निर्यातीला प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना राबविण्यास सुरुवात झाली. व्याजदरावरील कृत्रीम नियंत्रणे दूर करुन बाजारातील मागणी आणि पुरवठ्याच्या आधारावर व्याजदर कमी अधिक करण्याचे धोरण स्वीकारले, गुंतवणुकदारांचे हितसबंध जपण्यासाठी सेबीची स्थापना केली. मक्तेदारी व प्रतिबंधित व्यापार कायद्याचे उच्चटन करण्यात आले. त्यामुळे विशिष्ट क्षेत्रातील विशिष्ट व्यक्ती किंवा संस्था यांची मक्तेदारी नष्ट होऊ लागली. आता सरकारच्या पूर्व परवानगीशिवाय नविन युनिट, उद्योग किंवा विस्तार करणे शक्य झाले आहे. अनेक क्षेत्रे खाजगी संस्थाना खुली झाली. उदा. आज LIC शिवाय इतर अनेक कंपन्या विम्याच्या क्षेत्रात आलेल्या आहेत. अशा प्रकारे उदारिकरणाच्या धोरणाला सरकारने चालना दिली आहे.

ब) खाजगीकरण (Privataization) :

खाजगीकरण याचा सरळ अर्थ 'राज्याच्या म्हणजेच सरकारच्या मालकी हक्कांचे उद्योग किंवा सेवा खाजगी व्यक्ती, संस्था, संघटनाकडे, व्यवस्थापन यांच्याकडे हस्तांतरीत करणे होय.' असे हस्तांतरण अंशतः किंवा संपूर्ण असू शकते. दुसऱ्या शब्दात 'सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांमध्ये खाजगी मालकी असलेल्या उद्योगांचा सहभाग वाढविणे म्हणजे खाजगीकरण होय.'

निर्गुंतवणूक व निर्हक्कीकरण या दोन मार्गाने खाजगीकरणाची प्रक्रिया केली जाते. निर्गुंतवणूक याचा अर्थ सरकारी क्षेत्रातील उद्योग खाजगी उद्योगांना विकणे किंवा विविध उद्योगांमध्ये सरकारने गुंतविलेले भागभांडवल काही प्रमाणात किंवा पुर्णतः काढून घेणे. त्यामुळे अशा उद्योगांवर शंभर टक्के मालकी खाजगी उद्योगांची किंवा व्यवस्थापनाची असते. निर्हक्कीकरण या संकल्पना परस्परांशी निगडीत असून या तिन्ही प्रक्रिया खाजगीकरणाच्या निर्देशक आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर काळात उद्योग, बँक, विमा, वाहतुक दळणवळण इ. महत्त्वपूर्ण क्षेत्रात सरकारने स्वतःचे भांडवल टाकून भारताचा जलदगतीने विकास करण्याचा ध्यास घेतला. परंतु सार्वजनिक क्षेत्रातील अकार्यक्षमता भ्रष्टाचार इ. कारणामुळे सरकारला या क्षेत्रात मोठे अपयश स्वीकारावे लागले. त्यामुळेच १९७० व ८० च्या दशकापासूनच सरकारने आपल्या अखत्यारीतील या क्षेत्रात खाजगी कंपन्यांना प्रवेश दिला व खाजगी उद्योजकांना यात भांडवल गुंतवणुकीस प्रोत्साहन देऊन सरकारने आपले भांडवल कधी काही प्रमाणात तर कधी पूर्णता काढून घेतले. त्यामुळे साधारणपणे १९९० च्या दशकात भारतात खाजगीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली असे स्पष्ट होते.

साधारणपणे सरकारच्या वित्तीय साधनात वाढ करणे, सार्वजनिक उपक्रमातील सरकारचा हस्तक्षेप व सरकारी नियंत्रणे कमी करणे आणि खाजगी कुशल व्यवस्थापकांना निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य देणे या तीन गोष्टीची खाजगीकरणात प्राधान्य दिले गेले.

सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची कार्यक्षमता वाढविणे, सरकारी तिजोरीवरील ताण कमी करणे, खाजगी क्षेत्रातून भांडवल निर्मिती करते, रोजगार निर्मिती करणे, सार्वजनिक कर्जाची परतफेड करणे इ. उद्देशाने निर्गुंतवणुकीच्या माध्यमातून खाजगीकरणाचे धोरण स्वीकारण्यात आले. हे धोरण निश्चित करण्यासाठी वेळोवेळी अनेक कमिट्या स्थापन केल्या होत्या. उदा. डॉ.सी. रंगराजन कमिटी (१९९१), श्री. जी.व्ही.रामकृष्ण कमिटी (१९९६), श्री. आर. एच. पाटील कमिटी (२००१) इ. यांनी केलेल्या शिफारशीनुसार खाजगीकरणाचे धोरण राबविण्यात आले.

क) जागतिकीकरण (Globalisation) :

उदारिकरण, खाजगीकरण यांच्या प्रक्रियेतून जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला चालना मिळाली. जागतिकीकरण याचा अर्थ 'एका देशाची अर्थव्यवस्था जगातील इतर देशांना किंवा इतर देशातील कंपन्यांना खुली करणे होय. अर्थात ज्याप्रमाणे आपल्या देशात इतर देशातील कंपन्यांना मुक्तपणे आर्थिक व्यवहार व व्यापार करण्याची संधी देतो त्याच प्रमाणे आपल्याही देशातील उद्योजक, व्यापारी, कंपन्या यांना जगातील इतर देशामध्ये व्यापार करण्याची मुभा असणे होय.' थोडक्यात जगातील सर्व देशांना सर्व देशांमधील बाजारपेठा खुल्या होणे म्हणजेच जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरण ही जगाची एकच बाजारपेठ करण्याची प्रक्रिया आहे. यात गुंतवणूकीवरील सर्व नियंत्रणे काढून टाकली जातात.

प्रा. दिपक नय्यर यांच्या मते, "देशाच्या राजकीय आणि भौगोलिक सीमारेषा ओलांडून केले जाणारे आर्थिक व्यवहार म्हणजे जागतिकीकरण होय".

जागतिकीकरणामध्ये सर्व प्रकारच्या वस्तुंच्या आयातीवरील नियंत्रणे कमी किंवा समाप्त केली जातात, आयात शुल्काचा दर कमी केला जातो व सार्वजनिक क्षेत्रांचे खाजगीकरण केले जाते.

भारत सरकारने १९९०-९१ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेवर आलेल्या आर्थिक संकटामुळे जागतिकीकरणाचे धोरण स्वीकारले. जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांनी भारताला जागतिकीकरणात सामिल होण्याच्या अटीवरच आर्थिक मदत केली. त्यामुळे १९९१ मध्ये रुपयाचे अवमूल्यन करणे, १९९२ ते १९९७ मध्ये निर्यात धोरणात बदल करणे विशेषतः बऱ्याच आयात वस्तुवरील जकात कमी करणे, आयातीवरील नियंत्रणे कमी करणे, विदेशी गुंतवणूकीस परवानगी इ. मार्गांनी भारत सरकारने जागतिकीकरणास सुरुवात केली.

आपली प्रगती तपासा :

१) नविन आर्थिक धोरण म्हणजे काय? नविन आर्थिक धोरण स्वीकारण्याची गरज का भासली?

२) नविन आर्थिक धोरण व आर्थिक सुधारणा यातील सबंध स्पष्ट करा.

१६.४ नविन आर्थिक धोरणाचे परिणाम

भारताला आर्थिक संकटातून बाहेर काढण्यासाठी व भारतात प्रगत देशातील तंत्रज्ञान आणून, तसेच विदेशी व्यापारांना सवलती देऊन भारत सरकारने उदारिकरण, तसेच विदेशी व्यापाऱ्यांना सवलती देऊन भारत सरकारने उदारिकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण या नविन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केला. त्याचे भारतीय अर्थव्यवस्था, सामाजिक व्यवस्था, भारतीय राजकारण इतकेच नव्हे तर भारतीय संस्कृतीवरही काही अनुकूल तर काही प्रतिकूल परिणाम झालेले आहेत. त्याचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

१६.४.१ अनुकूल परिणाम :

१) नविन आर्थिक धोरणामुळे भारताचा जागतिक व्यापारातील वाटा वाढलेला आहे. अर्थात अपेक्षित वाटा वाढलेला नसला तरी तो ०.५४% वरुन ३.५९% पर्यंत वाढलेला होता हे स्पष्ट होते.

२) भारताचा जागतिक सेवा निर्यातीतही वाटा वाढलेला आहे. १९९१ च्या तुलनेत जवळपास दुप्पट निर्यात वाढलेली आहे.

३) प्रगत देशातील व्यापारी व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना भारतात थेट गुंतवणुकीस परवानगी दिल्याने भारतातील विदेशी गुंतवणुकीत वाढ झाली. त्यामुळे परकीय चलन साठ्यातही वाढ झाली.

४) नविन आर्थिक धोरणाने औद्योगिक क्षेत्रावर अनुकूलते पेक्षा प्रतिकूल परिणाम अधिक प्रमाणात केले आहेत. असे असले तरी खुल्या आर्थिक धोरणामुळे भारतीय उद्योगक्षेत्रात स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी अंतर्गत व बाह्य रचनेत अनेक बदल करावे लागले व विकासाची गती वाढवावी लागली.

५) नविन आर्थिक धोरणामुळे जगातील प्रगत देशातील आधुनिक व प्रगत तंत्रज्ञान भारतात आले. इंटरनेटच्या प्रसार वाढला, इ-कॉमर्स, इ-ट्रेटिंग, बँकांचे संगणीकीकरण यामुळे आर्थिक व्यवहाराला गती मिळाली.

६) रेल्वे वाहतूक व महामार्गात मोठ्या सुधारणा झाल्या.

७) नोकरीच्या नविन संधी निर्माण झाल्या विशेषतः मोठे मॉल्स, कॉल सेंटर, मोबाईल सेवा, टेलीव्हीजन चायनल्स वाढल्याने इ. क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या.

८) शैक्षणीक क्षेत्रही जागतीकीकरणात सर्वांना खुले झाल्याने आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठ भारतात येत आहेत. या क्षेत्रातही स्पर्धा निर्माण झाल्याने शैक्षणीक दर्जा सुधारण्यास मदत होईल.

९) नविन आर्थिक धोरणाचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर मोठा परिणाम होत असून विकसनशील व विकसीत राष्ट्रे प्रगत राष्ट्रांशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. रशियातील साम्यवादी प्रणालीचा अस्त झाला त्यानंतर आज भारत-रशिया यांचे मैत्रीपूर्ण सबंध असले तरी बदलत्या परिस्थितीमुळे अमेरिका आणि भारत यांच्यातील सबंध सुधारत असून त्यांच्यातील जवळीकता वाढत आहे.

१०)नविन आर्थिक धोरणामुळे विविध क्षेत्रात निर्माण झालेल्या रोजगाराच्या संधीमुळे मध्यम वर्गातील एका नविनच श्रीमंत वर्गाचा उदय होत आहे. त्याच्या देशाच्या सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रावरही परिणाम होत आहे. परंपरेने सर्वच हक्क नाकारलेले. मागास जातीतील लोक उद्योग क्षेत्राबरोबरच परदेशी शिक्षण संस्थातही आपले स्थान निर्माण करीत आहेत.

अशा प्रकारे नविन आर्थिक धोरणाचे भारताच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रावर अनुकूल परिणाम झालेले आहेत.

१६.४.२ प्रतिकूल परिणाम :

नविन आर्थिक धोरण अर्थात उदारिकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण यांचे भारताच्या आर्थिक क्षेत्रासह इतर क्षेत्रावर काही अनुकूल परिणाम दिसत असले तरी भारताला या धोरणाचे अपेक्षित फायदे झालेले नाहीत असेच म्हणावे लागते -

१) भारताने आयात-निर्यात धोरणात बदल करुन त्यावरील काही नियंत्रणे उठविली. भारतात विदेशातील कंपन्यांनी आयात वाढविली परंतु भारताला या धोरणाचा फायदा घेऊन अपेक्षित निर्यात वाढविता आली नाही.

२) औद्योगिक क्षेत्रावर मोठा प्रतिकूल परिणाम झालेला आहे. प्रगत देशातील महाबलाढ्य बहुराष्ट्रीय कंपन्यांपुढे भारतातील आकाराने लहान व आर्थिक दृष्टीने कमकुवत उद्योग टिकू शकले नाही. काही तर नष्ट झाले तर काही कंपन्या कशातरी टिकून आहेत.

३) जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे भारतातील उद्योगांना दिल्या जाणाऱ्या सवलती, सबसिडी काढून टाकल्या त्यामुळे भारतातील स्वदेशी उद्योग नष्ट होऊ लागलेत. थोडक्यात भारत

सरकारने विदेशी कंपन्यांना आकर्षित करण्यासाठी अनेक सवलती दिल्या तर स्वदेशी उद्योगांना असलेल्या सवलती काढून घेतल्या.

४) भारतातील उद्योगांवर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वर्चस्व निर्माण होत आहे. सुरुवातीला भारतीय कंपन्यांबरोबर भागीदारी केली व नंतर भारतीय कंपन्या आपल्या ताब्यात घेतल्या. त्यामुळे पुन्हा एकदा नविन वसाहतवाद निर्माण होईल की काय अशी परिस्थिती निर्माण झालेली आहे.

५) नविन आर्थिक धोरणाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावरही वाईट परिणाम झालेला आहे. भारत कृषी प्रधान देश असूनही नैसर्गिक परिस्थिती, व सरकारची उदासीनता, नियोजनाचा अभाव यामुळे कृषीक्षेत्राचा फारसा विकास झाला नाही. त्यातच नविन आर्थिक धोरणामुळे सरकारने खते, बी-बियाणे, अवजारे यावर असलेली सबसिडी बंद केली. परिणामतः भारतीय शेतीमालाच्या किंमती विदेशी शेतीमालाच्या तुलनेत कमी असल्याने भारतीय शेतकरी स्पर्धेत टिकू शकला नाही. यातूनच शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढत आहेत. शेतकरी कर्जबाजारी होत आहे.

६) नविन आर्थिक धोरणाच्या सुरुवातीच्या काळात रोजगाराच्या संधी वाढत्या असल्या तरी आज मात्र संगणकीकरण व मनुष्यबळाचा कमी वापर इ. कारणांमुळे बेरोजगारी वाढत आहे. ज्यांना नोकरी आहे त्यांना ती किती काळ टिकेल याची शाश्वती नाही. स्वेच्छा निवृत्तीची सक्ती केली जात आहे. सेवा निवृत्ती वेतन ही संकल्पना कालबाह्य होत आहे. त्यामुळे वयोवृद्धांची आर्थिक सुरक्षिततेची शाश्वती कमी झाली आहे.

७) सरकारच्या निराशावादी धोरणाचा शिक्षण क्षेत्रावरही परिणाम झालेला आहे. शैक्षणिक संस्थांची वेतनेतर अनुदाने बंद केली आहेत. शिक्षणसेवक संकल्पनेमुळे आर्थिक पिळवणूक होत आहे. खाजगी विनाअनुदानित संस्थांचे प्रमाण वाढत असून शिक्षण क्षेत्राचा धंदा झालेला आहे. या संस्था मोठ्या प्रमाणावर फी आकारत असल्याने गरीब व मागासवर्गियांना दर्जेदार शिक्षणापासून वंचित रहावे लागत आहे. त्यांच्या शिष्यवृत्ती व सवलतीही टप्प्या टप्प्याने कमी करुन त्यांना त्यांची शिक्षणाची दारे बंद केली जात आहेत.

८) आर्थिक धोरणाच्या नावाखाली खाजगी व विदेशी कंपन्यांना शेतकऱ्यांच्या जमिनी कवडीमोल भावाने काढून घेतल्या जात आहेत. शेतकरी भूमिहीन होत आहेत. कमाल जमिनधारणा कायदा रद्द करुन बांधकाम व्यावसायीक व विदेशी कंपन्यांना रान मोकळे करुन दिले जात आहे.

९) सरकारच्या या नविन धोरणामुळे कल्याणकारी राज्याची कल्पनाही कालबाह्य ठरविलेली आहे. सरकारने जनतेच्या आवश्यक गरजा पूर्ण करण्याची जबाबदारी झटकून दिलेली आहे. गरिबांना अन्नधान्य व आवश्यक वस्तूंचा पुरवठा करणारी रेशनिंगची दुकाने खाजगी किराणा मालाची दुकाने झालेली आहेत. सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्व प्रकारची स्वतःची गुंतवणूक व सहभाग काढून घेतल्यामुळे कल्याणकारी राज्य ही संकल्पनाच राहिलेली नाही.

अशा प्रकारे नविन आर्थिक धोरणाने भाववाढ, महागाई, भ्रष्टाचार, खाजगी कंपन्यांची मक्तेदारी, माफक दरात गरिबांना मिळणाऱ्या सुविधा नष्ट करणे इ. अनेक परिणाम झालेले दिसून येतात.

१६.५ सारांश

भारताच्या विकासाचे नेहरु प्रतिमान आणि नविन आर्थिक धोरण व त्याचे परिणाम यांचे यासबंधी सारांश स्वरुपात असे स्पष्ट करता येईल की, :

१) नेहरु प्रतिमानाने संमिश्र अर्थव्यवस्थेतून स्वतंत्र भारताच्या सर्व क्षेत्रातील विकासाचा पाया घातला व सुरुवातीला अनेक क्षेत्रात मोठी प्रगती केली.

२) चीन, पाकिस्तान बरोबरचे युद्ध, नेहरुंचा मृत्यू, नोकरशाहीचा बेजबाबदारपणा, भ्रष्टाचार यामुळे पुढील काळात नेहरु प्रतिमान अपयशी ठरले व आर्थिक संकट निर्माण झाले.

३) नविन आर्थिक धोरणामुळे तात्पुरत्या स्वरुपात काही समस्या सुटल्या असल्यातरी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व कृषी क्षेत्रावर त्यांचे अनेक प्रतिकूल परिणाम झालेले आहेत.

१६.६ प्रश्न

१) नेहरु प्रतिमान म्हणजे काय ? विकासाच्या नेहरु प्रतिमानाचे आधारभूत घटक सांगा.

२) नेहरु प्रतिमानाच्या आर्थिक नियोजनाची उद्दिष्ट्ये सांगून पहिल्या व दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनांच्या आधाराने त्याचे विश्लेषण करा.

३) नविन आर्थिक धोरणाची पार्श्वभूमी सांगून आर्थिक विकासातील त्याचे योगदान स्पष्ट करा.

४) उदारिकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण या संकल्पना स्पष्ट करुन त्यामुळे भारताच्या आर्थिक धोरणात झालेल्या सुधारणाबाबत चर्चा करा.

५) नविन आर्थिक धोरण ही संकल्पना स्पष्ट करुन त्याचे भारताच्या विविध क्षेत्रावरील अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम स्पष्ट करा.

❖❖❖❖